

May-June 2022
ISBN : 978-93-52050-22-2

**Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal**

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਮਈ-ਜੂਨ 2022

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

**Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal**

**Vidiya Sagar Patrika
ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ**

**ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ**

ਮਈ-ਜੂਨ 2022

ISBN- 978-93-52050-22-2

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:
ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ :
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ
ਸੰਪਰਕ ਨੰਬਰ: 01887-292286
ਈ-ਮੇਲ: sovs2019@gmail.com
ਵੈੱਬਸਾਇਟ: www.sovs.in

ਛਾਪਕ :
ਫਲੋਰਿਡ ਪ੍ਰਿੰਟ ਐਂਡ ਪੈਕ ਪ੍ਰਾ: ਲਿਮ:
ਪਟਿਆਲਾ

**Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal**

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਮਈ-ਜੂਨ 2022

**ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ :
ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ**

**ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ**

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਸੁੰਦੇਸ਼

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਕਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲਾਸਾਨੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਂਡ' ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ, ਵਿੱਦਿਅਕ, ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਮ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਸਥਾਪਕ ਨਿਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਸਭਿਅ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਇਸ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅੰਕ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 150 ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮੁੱਚੇ ਲੇਖਕ ਜਗਤ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਐਸ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ

ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਸੁੰਦੇਸ਼

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪਿਰਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਚੇਤਨਾ ਦਾ ਟੀਚਾ ਵੀ ਸਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ : ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਛਿਮਾਰੀ ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਾਣਮੱਤੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਗਿੱਲ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ

ਮਨੁੱਖੀ ਆਪਾ ਇੱਕ ਖਾਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜਤਵ ਦੇ ਰੰਗ ਭਰਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰਵਰਤੀ ਪਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹਾਸ਼ੀਆ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਯਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਗੁਣ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ, ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਖੂਬੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਲਪਨਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਕਲਾਤਮਕਤਾ, ਸੁਹਜ, ਬੁੱਧੀ, ਬਲ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਤੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਚਿੰਤਨ, ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰੁਚੀ, ਨਿਡਰਤਾ, ਨਿਰਭੈਤਾ, ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ, ਯਤਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਖੜਵਾਂਪਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਯਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਪਹਿਚਾਣ ਤੱਤ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਸੂਝਵਾਨਤਾ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਅੱਗੋਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਜਨਮਦਾਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਅਸਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵੰਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਪਾਰ ਲੰਘਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸਹਿਤ ਕੀਤੇ ਉਪਰਾਲੇ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਯੁੱਗ ਪਲਟਾਉ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰੇਰਣਾਸ੍ਰੋਤ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਮੁਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ। ਆਪ ਉੱਘੇ ਧਰਮ ਚਿੰਤਕ, ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰਗਰਮ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਸਨ। ਉਸ ਇੱਕਲੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵਾਂਗ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਵ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਸਥਾਪਕ ਢਾਂਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਢਾਂਚਾ ਸੀ ਜੋ ਹਰ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਤੇ ਵੀ ਉਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦਾ ਸੀ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਖੂਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ‘ਪਹਿਲਾ ਖਿਆਲ ਜਿਹੜਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤ ਅਡੋਲ ਝੀਲ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਉਮਾਹ ਕਰਕੇ ਭਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ, ਸ਼ੀਤਲਤਾ ਅਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਇਕ ਸਰੂਰ ਜਿਹਾ, ਇਕ ਸੰਗੀਤ ਜਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਮਰ ਭਰ ਦੀ ਸਾਦਗੀ, ਉਮਰ ਭਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਉਮਰ ਭਰ ਦੀ ਸ਼ਰਾਫਤ, ਇਕ ਅਕਹਿ ਸੁਹੱਪਣ ਬਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਸੀ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਮਰ ਭਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਾਹਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਮਹਿਬੂਬ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹਦੇ ਕੋਲ, ਉਹਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਵੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁਹੱਪਣ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਮਰ ਭਰ ਢੂੰਡ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਫ ਰਾਹ ਲੱਭ ਪਵੇ, ਜਿਸ ਤੇ ਉਹ ਰਵਾਂ ਰਵੀਂ ਤੁਰ ਪਏ, ਮੰਜਲੇ ਮਕਸੂਦ ਸਾਹਮਣੇ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਉਮਰ ਭਰ ਮੈਲ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲਤਾ ਉਹਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਵੇ।’ ‘ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ’ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰੀ ਦੀ ਧਰਤਿ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ 150 ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਣਮੱਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਲਾ ਇਹ ਪਿਉਂਦ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਵਿਗਸ ਜਾਵੇ।

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ :

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

• ਸਰਪ੍ਰਸਤ •

ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ
ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ।

• ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ •

ਡਾ. ਰਾਜ ਬਹਾਦਰ

ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਹੈਲਥ ਸਾਇੰਸਿਜ਼, ਫਰੀਦਕੋਟ।

ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਡਾ. ਜੋਰਾ ਸਿੰਘ

ਚਾਂਸਲਰ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਜਾਬ।

ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਡਾ. ਲਖਵਿੰਦਰ ਜੌਹਲ

ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਮਾਹਰ।

ਡਾ. ਨਵਜੋਤ ਕੌਰ

ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ।

ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ।

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ ।

ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸੰਪਾਦਕ

ਪ੍ਰਭਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਇੰਚਾਰਜ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਵਿੰਗ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ ।

ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੈਨਲ

<p>ਡਾ. ਪ੍ਰਭਲੀਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਇੰਜਨਿਅਰਿੰਗ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਫਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ ।</p>	<p>ਡਾ. ਸੁਜਾਤਾ ਸ਼ਰਮਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਤਪਨ ਰਿਹੈਬਿਲੀਟੇਸ਼ਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੀਲੋਖੇੜੀ, ਕਰਨਾਲ, ਹਰਿਆਣਾ ।</p>
<p>ਡਾ. ਮਰਿਤੁੰਜੇ ਸ਼ਰਮਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਮਰਹਿਲ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਭਾਰਤ ।</p>	<p>ਡਾ. ਜਮੀਰਪਾਲ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਡੀਨ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸੈਂਟਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ ।</p>
<p>ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਫੈਕਲਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ।</p>	<p>ਡਾ. ਉਮਾ ਸ਼ਰਮਾ ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ ।</p>

<p>ਡਾ. ਰਾਜੇਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਸੁਗੰਧਾ ਕੋਹਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਸੈਕਟਰ-26 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।</p>
<p>ਡਾ. ਪੁਸ਼ਪਮ ਨਾਰਾਇਣ ਲਲਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਮਿਥਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਮੇਸ਼ਵਰ ਨਗਰ, ਦਰਭੰਗਾ ਬਿਹਾਰ।</p>	<p>ਪ੍ਰੋ. ਮਨਜੀਤ ਧਾਰੀਵਾਲ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਮੇਹਰ ਚੰਦ ਕਾਲਜ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਭਨੂਪਲੀ, ਨੰਗਲ, ਪੰਜਾਬ।</p>
<p>ਡਾ. ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ ਮਦਾਨ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਸੈਕਟਰ-46, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।</p>	<p>ਡਾ. ਹਰਜਸ ਕੌਰ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਖੀ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੋਪੜ।</p>
<p>ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਮੁਖੀ, ਕਾਮਰਸ ਵਿਭਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜੰਮੂ, ਭਾਰਤ।</p>
<p>ਡਾ. ਜਗਦੇਵ ਕੁਮਾਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ।</p>	<p>ਡਾ. ਮਨਮੀਤ ਕੌਰ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਖੀ, ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਵਿਭਾਗ ਬਰੇਲੀ ਕਾਲਜ, ਬਰੇਲੀ (ਯੂ.ਪੀ)।</p>
<p>ਪ੍ਰੋ. ਦਿਨੇਸ਼ ਆਰ.ਜਰੋਂਦੇ ਮੁਖੀ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਇੰਦਰਾ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ ਕਲੰਬ ਯਾਵਾਤਮਲ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਭਾਰਤ।</p>	<p>ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ।</p>

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਛਿਮਾਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਮਈ-ਜੂਨ 2022-ਅੰਕ ਛੇਵਾਂ

Vidiya Sagar Patrika Multilingual Biannual Social Sciences Peer Reviewed Journal

May-June 2022 Issue -6th

ISBN-978-93-52050-22-2

ਤਤਕਰਾ

ਨੰ:	ਲੇਖਕ	ਖੋਜ ਪੱਤਰ	ਪੰਨਾ
1.	ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਚੇਤਨ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 150 ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ)	1
2.	ਡਾ. ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼: ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ	8
3.	ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ: ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਧਿਐਨ	12
4.	ਡਾ. ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਥਾਪਰ	ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ	18
5.	ਤਰਨਜੋਤ ਕੌਰ	ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ	22
6.	ਰਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	ਪੁਆਧ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ	31
7.	ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਕਥਾ ਜਗਤ	36
8.	ਡਾ. ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?': ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਬਿਰਤਾਂਤ	42
9.	ਡਾ. ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ: ਸੰਪੂਰਨਦਾਨੀ	53
10.	ਨਿਸ਼ਾ ਦੇਵੀ	ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਾਇੰਸ ਵਿੱਚ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਧੀ	59
11.	Vikramjit Singh	Education System: Origin And Development	64
12.	Dr. Rashmi Chaturvedi	The Role Of Resilience On Life Satisfaction Among The Adolescents	69
13.	Manpreet Kaur	Don't Ever Test The Patience And Strength Of A Woman	75
14.	Dr. Sugandha Kohli Kaang	Nature Of Violence Against Women : A Woman Centric Issue	77
15.	Dr. Neelam Bhardwaj	Beyond The Veil : Re - Conceptualising The Representations Of 'New Woman' Of India In Tagore's Chokher Bali And The Broken Nest	84
16.	Manjinder Kaur	Stage Versus Screen: Acting Insights In Theatre	93

17.	Dr. Sunita Rani	Emerging Issues In Indian Party System	98
18.	Reena Rani	Impact Of The Partition On The Political Life Of The Punjab	106
19.	Priyanka	Temple Architectural Style With Special Reference To Himachal Pradesh	111
20.	Navjot Kaur	Mobile And Wireless Networks	120
21.	Dr. Jagdev Kumar	The Contribution of Women As A String Instrumentalist In The Present Era	127
22.	प्रभदीप सिंह	गुरमति संगीत : दिलरूबा वाद्य के संदर्भ में	137
23.	डा० मनमीत कौर नन्हे राव	महिला सुरक्षा और सशक्तिकरण हेतु प्रचलित भारत सरकार की नीतियाँ	141
24.	डा. राजेश शर्मा	श्री गुरु ग्रंथ साहिब में अंकित भक्त कबीर जी की वाणी के विविध आयाम	148

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਚੇਤਨ

(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 150 ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ)

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼,
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਅਮੁਰਤ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਦੇ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਜਨਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਨੀਤੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਦਾ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਕਾਰਨ ਕੌਮੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਪਰਪੰਚ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ 23 ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ 1902 ਵਿੱਚ 'ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਨਾਮੀ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਵੀ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਤੋਂ ਉਭਾਰ ਕੇ ਸੰਕਟ ਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬੀਰਤਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਯੋਗਦਾਨ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਓਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਲੋੜ ਬਾਖੂਬੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਸੁਝਵਾਨਤਾ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੁਣੌਤੀ, ਸਾਹਿਤਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਤਾਰਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸਰਗਰਮੀ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕਿਵੇਂ ਘੜਿਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮਹਾਨ ਜੀਵਨ, ਮਿਸਾਲ ਬਣਿਆ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਦੇ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। 1847 ਈ: ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਦਾ ਇਹ ਪਸਾਰਾ ਕਾਫੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਬਹੁਮੰਤਵੀ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਉਹ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕੌਮ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤੱਤਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜਾਬਰ ਨੀਤੀਆਂ ਸਾਹਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਸਾਹਸਗੀਣ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਤੇ ਯੁੱਗ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਹੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਰਗੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਫਨ ਫੈਲਾਈ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਾਤ ਪਾਤ, ਉਚ ਨੀਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੂਦਰ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਜੀਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਹਾਲ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਜਨਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਨੀਤੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਦਾ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਬਾਕੀ ਸੀ।

ਈਸਾਈਅਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੌਖਾ ਬਦਲ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਈਸਾਈ ਬਣਨ ਦੀ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।

ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਕਾਰਨ ਕੌਮੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਪਰਪੰਚ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਵੀ 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ' ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਂ ਵਜੋਂ ਉਭਰੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਕੇ ਜਨਤਕ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿਤਰੀ ਧਨ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਮਹੱਤਾ ਹਾਸਿਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸੀ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕਰਤਵਪਾਲ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਤੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੰਜੋਣ ਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕੰਮ। ਉਹ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੋਝੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਜਿਗਿਆਸਾਵਤ ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲੱਗ ਗਈ ਇਹੀ ਖੋਜ-ਚੇਤਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਉਦੋਂ ਪੁੰਗਰਿਆ ਜਦੋਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਪਿਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ 23 ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾਈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਭਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਚਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

1891 ਵਿੱਚ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਅੱਵਲ ਆ ਕੇ ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕ ਬੋਰਡ ਵਲੋਂ ਸੋਨੇ ਦਾ ਤਗਮਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਇਬ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੋਈ ਪਰ ਆਪ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾਉਣਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਪਹਿਲਾ ਠੋਸ ਕਦਮ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲ ਕਰਨੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਫ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੁਜੱਗ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਲਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹਥਿਆਰ ਚੁਣਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਲ ਅਟੱਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ। ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ 1902 ਵਿੱਚ 'ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਨਾਮੀ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਸੈਂਟਰਲ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਿੱਦਿਆਲਾ ਤਰਨਤਾਰਨ, ਵਿੱਦਿਆ ਆਸ਼ਰਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ, ਸਿਹਤ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਖਾਲਸਾ ਹਸਪਤਾਲ ਤਰਨਤਾਰਨ, ਫਰੀ ਹੋਮਿਊਪੈਥਿਕ ਹਸਪਤਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਸਿੰਧ ਬੈਂਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇੱਕ ਮੁਕੰਮਲ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੀ।

ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਇਸ ਅਮਲ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਬਣੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਪੁਰਬ ਮਨਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ, ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਗੌਰਵਮਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ 'The Encyclopaedia of Sikhism' ਵਿੱਚ ਇੰਝ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ : 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦਾਇਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਸੰਜੋਦਿਆਂ ਤੇ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸੁਚੇਤਨਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਸਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਤੀ ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਇਸ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਜਨ ਸਮੂਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪੁਰਾਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜੀ ਲਈ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਿਆਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੇਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਵਰਜਣਾ ਕਾਰਨ, ਬਿਖਰਣ ਤੇ ਖੁੱਸਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਫਿਰਕੂ ਸਾਂਝ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕੱਲੀ ਮਨੋਉਪਜ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਦੀ ਪਲਟਣ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਾਕਰਣ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ।'¹

ਇਹ ਸਮਾਧਾਨ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੂਝਵਾਨਤਾ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ। ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਤੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ

ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਕੀ, ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਮੋਟਾ ਕਵੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਦਰਜਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਪਰ ਨਾ ਹੀ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਜ਼ਬਤ ਹੋਈ, ਨਾ ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਭਾਵ ਮੱਧਮ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਇਹ ਆਖਣਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗਦਰੀ ਗੂੰਜਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੇ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਲਾ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿੱਚ ਛੁਪਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।² ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਗਰਮ ਧੜੇ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਵਾਂਗ ਜੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਗਏ ਪਰ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਸੀ ਅਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸੀ, 'ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ' ਵਿੱਚ ਉਹ ਬੁਲਬੁਲ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ:

ਪਯਾਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਓ
 ਪਯਾਰੀ ਉਹ ਖੁਲ੍ਹ ਸਾਰੀ
 ਵਾਰੀ ਗਈ ਸਜਨ ਤੋਂ
 ਜਿੰਦੋ ਜੋ ਸੀ ਸਵਾਈ।³

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਸਾਨੂੰ ਰੱਖ ਸੁਤੰਤਰ ਦਾਤੇ
 ਬੰਦੀ ਸਾਥੋਂ ਦੂਰ ਢਹੇ,
 ਪਰਤੰਤਰ ਕਦੇ ਨਾ ਕਰਾਵੀਂ
 ਖੁਲ੍ਹ ਦਾ ਸਦ ਸ਼ੁਰੂ ਰਹੇ।⁴

ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਵੀ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਤੋਂ ਉਭਾਰ ਕੇ ਸੰਕਟ ਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬੀਰਤਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਯੋਗਦਾਨ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਓਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਲੋੜ ਬਾਖੂਬੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ।

ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਇਹੋ ਬਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਮੰਨਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਜ਼ਬ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਓਜ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਵੱਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੰਦ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਇਸ ਵੰਗਾਰ ਨੂੰ ਕਬੂਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸਾਜਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਨ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਗਦਮਈ ਵਿਆਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਹਿਲੂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਇਸ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।'⁵

ਆਪਣੀਆਂ ਗਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਸੀ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਇਸੇ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ

ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰ ਵਜੋਂ ਰਚਨਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੌਮੀ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਣ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਯਾਦਾ ਪਾਲਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸੁਰ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਰਕਾਰਲ ਫਰੈਡਰਿਕ (R.Karl Frederick) ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਹਿਤ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

'The Political warning is obvious, too obvious however, for an effective piece of literature.'⁶

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦਰਅਸਲ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਤੇ ਭੂਮੀ ਦਾ ਸਮਾਂਤਰ ਦਰਜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰੀ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਹਾਕਮ ਤੋਂ 'ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ' ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਲਾਮ 'ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ' ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਕਤਾ ਦੇ ਕਥਨ ਹਨ:

'ਭੋਲੀ ਸੁੰਦਰੀ ਤੈਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ.....ਪਈ ਰਹੁ, ਪਿਆਰੀ ਸੁੰਦਰੀ! ਹੁਣ ਇਸ ਉਜਾੜ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੇਰੇ ਤੇ ਬੀਤਣ । ਤੂੰ ਪਈ ਰਹੁ । ਹਾਇ ਕੀ ਪਤਾ, ਤੇਰੀ ਅਜੇ ਕੀ ਕਿਸਮਤ ਹੈ?'⁷

ਭਾਵੇਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾ ਸਹਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਹੱਲ ਵਜੋਂ ਉਹ ਕੌਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉੱਨਤ ਕਾਰਜ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੋਮਾ ਉਹ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮ , ਨਾਮ ਤੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਨਵੈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਕੌਮੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਇਸੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵਾਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਸੇਧ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਲਹਿਰ ਬਲਧਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ 'ਸਵਾਧੀਨਤਾ' ਦੇਣ ਵਾਲੀ' ਖੁਦਦਾਰੀ ਤੇ ਸਵੈ-ਸਨਮਾਨ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਦੀਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੀ। ਇਹ ਅਨਿਆਂ, ਧੱਕੇ, ਜਬਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਹੱਕ ਲਈ ਸਿਰ ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। 'ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਘੋਲ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਚੰਗਿਆਈ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਹਾਕਮਾਂ ਜਰਵਾਣਿਆਂ, ਧਾੜਵੀਆਂ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਆਚਰਨ, ਉਪਕਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਘੋਲ ਹਨ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹਨ ਕਿ ਜਿੱਤ ਸੱਚ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਪਟ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ.....ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੀ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਥਾਈ ਗੱਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਦਾ ਘੋਲ ਹੈ। ਮਨੂੰ ਦਾਤਰੀ ਪਈ ਹੋਏ, ਸੋਏ ਵੀ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।'⁸

1910 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਆਪ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਰਾਜਾ ਲੱਖਦਾਤਾ' ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੋਚਕਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਭਰਦੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਵਾਚ ਕੇ ਪੂਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਿੱਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭਾ ਬਣਾ ਕੇ ਜਨਤਾ ਅੱਗੇ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ, ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕਲਮ ਸ਼ਕਤੀ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪਤਨ, ਕੁਸੰਗਤ ਅਤੇ ਅਸ਼ਵਰਜ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸੇ ਨੁਕਤੇ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਅੱਗੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਈ ਸੰਸਥਾਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਹਿਤ ਯੋਗ ਹੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਅਤ ਤੇ ਸੱਭਿਅ ਕੌਮ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।

ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: 'ਧਰਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਹਿਜ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਤਾਂ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ.....ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਕੰਮ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਦਸ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ।'⁹

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਪੱਛਮ ਦੀ ਸੁਵਿਕਸਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਵੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ ਤਲਾਸ਼ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਖੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਾਬਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ 1908-09 ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ ਮੈਰਿਜ ਐਕਟ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਮਪੀਰੀਅਲ ਲੈਜਿਸਲੇਚਰ ਕਾਂਸਲ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਭਲਾਈ ਲਈ ਵੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੈਸੇ ਕਰਤਵਪਾਲ ਮਰਯਾਦਾ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਸੀ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਸ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਗੌਰਵ ਵਾਲਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਇਦ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਚੰਭੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ, ਇੱਕ ਕਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹੈ।'¹⁰

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਰਤਵਿਤ ਤੇ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਸੰਯੋਜਕ ਦੀ ਘਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਰਗਰਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੌਮੀ ਸੰਚਾਲਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮੰਨਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ **'The Most Dangerous Sikh Personality'**¹¹ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਮਹਾਰਤ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ' ਅਤੇ 'ਧਰਮ ਪਿਆਰੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਸਾਰਿਆ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਲਮੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇੱਕ 'ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼'¹² ਵਾਂਗ ਨਮਸਕਾਰ ਯੋਗ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1) Harbans Singh (Ed.), The Encyclopedia of Sikhism, Vol. IV, Punjabi University Patiala, 1998, P 430
- 2) ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅੰਕ, (ਸੰਪਾ), ਰਜਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਵੰਬਰ ਦਸੰਬਰ, 1972, ਪੰਨਾ 43
- 3) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਕਤੂਬਰ 1962, ਪੰਨਾ 133-134
- 4) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਾਰਚ 1961, ਪੰਨਾ 106
- 5) ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ : ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1995, ਪੰਨਾ 61
- 6) R.Karl Frederick, A Reader's Guide to the Contemporary English Novel, Thames and Hudson, London, 1963, P 269
- 7) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੁੰਦਰੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2000, ਪੰਨਾ 23
- 8) ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅੰਕ (ਸੰਪਾ), ਰਜਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972, ਪੰਨਾ 159
- 9) ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ, (ਸੰਪਾ) ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲੈਕਚਰ ਸੀਰੀਜ਼, ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਬਾਲਾ, 1972 ਪੰਨਾ 51,58
- 10) ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1962, ਪੰਨਾ 1
- 11) Kirpal Singh, Punjab Past and Present (Bhai Vir Singh Birth Centuary Volume), Punjabi University, Patiala, 1972, P 362
- 12) ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ) ਰਜਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972, ਪੰਨਾ 19

ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼: ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਡਾ. ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਅਮੂਰਤ

ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਤਾਣੇ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਜੋਗਾ ਬਣਾਵੇ। ਭਗਤ ਜੀ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੋਖੇ ਕਾਰਜਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅਮਲ ਅਤਿ ਉਸਤਤਿ ਯੋਗ ਸਨ। ਆਪ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ, ਗੁੰਗਿਆਂ, ਬੋਲਿਆਂ, ਲੂਲਿਆਂ, ਅਪਾਹਿਜਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਮਸੀਹਾ ਸਨ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੇ। ਆਪ ਨੇ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਯੁੱਗਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਫਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਸਦੀਵੀ ਯਾਦ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਬੇ-ਘਰਿਆਂ ਲਈ ਘਰ, ਬੇ-ਆਸਰਿਆਂ ਲਈ ਆਸਰਾ, ਲਵਾਰਸ ਰੋਗੀਆਂ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪੰਝੂੜਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਸ ਬਹੁ-ਮੁੱਖੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਮਨੁੱਖਤਾ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ, ਦਿਆਵਾਨਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ।

ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਪੁਤਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਤਾਣੇ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਜੋਗਾ ਬਣਾਵੇ। ਸੇਵਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਨ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬੜਾ ਉਸਾਰੂ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਜਨਮ 4 ਜੂਨ 1904 ਈਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਰਾਜੇਵਾਲ ਰੋਹਣੇ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸ੍ਰੀ ਛਿੱਬੂ ਮੱਲ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਸਨ। ਜੀਵਨ ਸੁਖਮਈ ਬਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਾਇਆ ਸਿਰ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਉੱਠ ਗਿਆ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸ਼ਣਾ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਆ ਪਈ, ਜਦ ਕਿ ਮਾਇਕ ਹਾਲਤ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਕਾਰਨ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਚੰਗੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਕੇ ਸਵੈਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਜੀ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੋਖੇ ਕਾਰਜਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਇੱਕ ਆਦਤ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਗਲੀਆਂ, ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਪਏ ਇੱਟਾਂ, ਰੇੜੇ ਅਤੇ ਘਾਹ ਫੂਸ, ਛਿੱਲੜਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਲੋਕੀਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕੇਲੇ ਦੇ ਛਿੱਲੜਾਂ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਕਹਿ ਕੇ ਛੇੜਦੇ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਆਦਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਭੀ। ਆਪ ਦੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਅਣਜਾਣ ਆਦਮੀ ਰਾਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਕੇਲੇ ਦੇ ਛਿੱਲਕੇ ਤੋਂ ਫਿਸਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਵੀ ਧੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ

ਉਸ ਛਿਲਕੇ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅਮਲ ਅਤਿ ਉਸਤਤਿ ਯੋਗ ਸਨ। ਆਪ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ, ਗੂੰਗਿਆਂ, ਬੋਲਿਆਂ, ਲੂਲਿਆਂ, ਅਪਾਹਿਜਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਮਸੀਹਾ ਸਨ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਦਇਆਵਾਨ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇਣ ਦਾ, ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਲੂਮ-ਪੱਟੀ ਦਾ ਅਤੇ ਭੁੱਖੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇਣ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਗਰੀਬ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹਰਨ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਜਦੋਂ ਵੀ ਪੈਸੇ ਖਰਚਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੈਸੇ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਜਾਣ। ਬੇਸਹਾਰਾ ਅਤੇ ਰੋਗੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਆਪ ਦਾ ਸੁਗਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ।

ਸਾਲ 1934 ਵਿਚ ਆਪ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗਿਉਂ ਇੱਕ ਲੂਲਾ ਅਤੇ ਗੂੰਗਾ ਬੱਚਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਨੁਹਾਇਆ-ਧੁਆਇਆ ਅਤੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕੀਂ ਬੜੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੂਲੇ ਲੰਗੜੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੇ ਚੁੱਕਿਆਂ ਦੇਖਦੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮਗਰੋਂ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਿਆ। ਇਸ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਚੇਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੰਸਥਾ ਜਨਮ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਾਇਆ ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਆਉਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੜਾ ਜਰੂਰੀ ਸੀ। ਸੋ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਚੁਣੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਬਕਸੇ ਉੱਤੇ ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਲਿਖ ਕੇ, ਗੱਡੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਕੁਝ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੀ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਰਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਤਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਚਾਰ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਚਾਰ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਜਲੰਧਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਰੇੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਇਕ ਘੜਿਆਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੇਵਾਦਾਰ ਲਈ ਇਕ ਸਟੋਵ ਪਤੀਲਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਰੋਜ਼ ਅਲਾਉਂਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਅਲਾਉਂਸ ਵਧਾ ਕੇ 100 ਰੁਪਏ ਹਰ ਹਫਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਪੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਦੁਨਿਆਵੀ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸੋਚ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਏਵਡੁ ਉਚਾ ਹੋਵੈ ਕੋਇ॥

ਤਿਸੁ ਉਚੇ ਕਉ ਜਾਣੈ ਸੋਇ॥

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਰੀਜ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਦਾਨ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚੱਕੀ ਵਾਲੇ ਕੋਲੋਂ ਉਧਾਰਾ ਆਟਾ ਲੈ ਕੇ ਲੰਗਰ ਪਕਾਉਣਾ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਚੱਕੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਆਟਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਪੈਸੇ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਧਾਰ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਪੰਡਤ ਅਮਰਨਾਥ ਸੇਵਾਦਾਰ ਜਿਹੜਾ ਆਟਾ ਲੈਣ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਫਿਕਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਗਿਆ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰੀ ਚੱਕੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਰੱਖ ਲੈ ਅਤੇ ਆਟਾ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ। ਮਰੀਜ਼ਾ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਲੰਗਰ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿਨੇਮਾ ਘਰ ਵਿਚ ਸਲਾਈਡਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸੇਵਾਦਾਰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਵੀ ਰੋਟੀ ਉਗਰਾਹੁਣ ਲੱਗੇ। ਘਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ ਉਗਰਾਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸੇਵਾਦਾਰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਕਲਾਸ ਵੀ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੇਵਾਦਾਰ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਾਂਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦੀ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾਨ ਤੇ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਹੀ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗਤ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਲੰਗਰ ਛੱਕ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ, ਕਿ ਭਾਈ ਤੇਰੀ ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਲੰਗਰ ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਹੀ ਚਲਾਉਣਗੀਆਂ। ਸੰਗਤਾਂ ਤਕ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੱਕ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਰੇਹੜੀ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪੈਦਲ ਤੁਰੇ ਰਹਿਣਾ, ਮਾਇਆ ਵੀ ਲਿਆਉਣੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਨ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ। ਕਦੀ ਅੱਕਣਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕਦੀ ਥੱਕਣਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸੇਵਾਦਾਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਕਈ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਤਨ ਮਨ ਅਤੇ ਧਨ ਨਾਲ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

23 ਜੂਨ 1930 ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ, ਢਾਈ ਸਾਲ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਛੇਹਰਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪ ਬਹੁਤ ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਵਾਅਦਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ (ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁੱਟ ਗਏ। ਆਪ ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਰਮਣ ਕਰਕੇ ਬਿਮਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਪਰੰਤ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਆਉਂਦਾ। ਦੀਨ ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਸਾਬਤ ਹੋਈ, ਰੱਬ ਦੇ ਬਣਾਏ ਦੁਰਕਾਰੇ ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਨੇ ਠੁਕਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤਿਆਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਭਲਾ ਕਹੋ, ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਕਹੋ, ਇਕ ਯੋਧੇ ਵਾਂਗ ਨਿੱਤਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਕਰਮਾਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਕਰਮਯੋਗੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕਰਮੀ ਯੋਧੇ ਰਲਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਫਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਾਫਲਾ ਦੀਨ-ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹਰ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਧਰਮ, ਰੰਗ, ਨਸਲ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਹਰ ਲਵਾਰਸ, ਲਾਚਾਰ, ਬਿਮਾਰ, ਪਾਗਲ ਅਤੇ ਅਪਾਹਿਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਸੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਹੱਥੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਨਾ ਲੱਗਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਪਏ ਕਿੱਲ, ਖੁਰੀਆਂ, ਕੇਲੇ ਦੇ ਛਿੱਲੜ, ਰੋੜੇ, ਕੱਚ, ਗੋਹਾ ਆਦਿ ਚੁੱਕਣੇ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਸਾਈਕਲ, ਰਿਕਸ਼ਾ ਜਾਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਸਫਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਸੀ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਝਾੜੂਦਾਰ ਜਾ

ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਆਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਫਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਅਵਾਰਡ ਜਾਂ ਉਪਾਧੀ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ‘ਐਕਸ਼ਨ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ’ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ‘ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ’ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਮੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੱਥੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਆਪ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਵੀ।

ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਪੱਖੋਂ ਐਨੇ ਤਿਆਗੀ ਸਨ ਕਿ ਹੱਥੀ ਬਣਾਈ ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਮਰਾ ਤਾਂ ਕੀ, ਇਕ ਅਲਮਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਤੰਗੀ-ਤੁਰਸ਼ੀ ਕੱਟਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਜੋ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਪਾਹਜਾਂ, ਬਿਮਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਆਪ ਦਾ ਇਖਲਾਕ ਐਨਾ ਉੱਚਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਤਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਾਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਗਲ ਔਰਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀਆਂ, ਜਵਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪਿਤਾ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਤਾਂ ਰੱਖਿਆ, ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਮੈਲੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਨਾ ਦੇਖਿਆ। ਜਿਹੜੀ ਔਰਤ ਰਾਜੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਥਾਂ, ਪਤਾ ਦੱਸ ਸਕੀ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਹੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਆਪ ਨੇ ਇੰਨਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 20 ਜੂਨ 1992 ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆਪ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਗਏ। ਆਪ ਨੂੰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ 23 ਜੂਨ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਇਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਹਾਲਤ ਅਚਾਨਕ ਵਿਗੜ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਲ ਅਤੇ ਫੇਫੜੇ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਅੰਤ 5 ਅਗਸਤ 1992 ਨੂੰ ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਯੁੱਗਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਫਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਸਦੀਵੀ ਯਾਦ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਬੇ-ਘਰਿਆਂ ਲਈ ਘਰ, ਬੇ-ਆਸਰਿਆਂ ਲਈ ਆਸਰਾ, ਲਵਾਰਸ ਰੋਗੀਆਂ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪੰਝੂੜਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਸ ਬਹੁ-ਮੁੱਖੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1) ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼: ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- 2) ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸੇ, ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਫਕੀਰੀ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- 3) ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- 4) ਨਿਥਾਂਵਿਆਂ ਦਾ ਥਾਵ: ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਹਰੀਸ਼ ਢਿੱਲੋਂ. ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ: ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਅਮੁਰਤ

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੇਰੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 24 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, 24 ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਲਪ ਜਿਵੇਂ ਸਾਧ, ਸੰਤ, ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ, ਭਗਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਜਾਂ ਲੱਛਣ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਮਤਿ, ਸਤਿਗੁਰੂ, ਬਾਣੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੇਰੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 24 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, 24 ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਲਪ ਜਿਵੇਂ ਸਾਧ, ਸੰਤ, ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ, ਭਗਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਜਾਂ ਲੱਛਣ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਸੁੱਖ ਚਾਹਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਲਈ ਆਸਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੱਖ+ਮਨੀ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਮੰਨ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮਣੀ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਅੰਤਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ:

ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ

ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸੁਆਮ॥¹

ਸੁਖਮਨੀ ਸਹਜ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਨਾਮ॥

ਜਿਸੁ ਮਨਿ ਬਸੈ ਸੁ ਹੋਤਿ ਨਿਧਾਨ॥²

ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖਮਨੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਮ ਦਾ ਰੂਪਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਅਨੰਦ ਜਾਂ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ

ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੀ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਚਿੰਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨਾਮ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਦੇ ਅਰਥ ਸੁਖ+ਮਨ+ਈ ਅਰਥਾਤ 'ਮਨ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇਣ ਹਾਰ' ਕਰਦੇ ਹਨ।³ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁴ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮਨੀ' ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ, ਜੋ ਸੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਅਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਮਣੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਮਣੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸੁਖ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸੁੱਖ ਹੈ। ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਮੂਲਕ ਸੁੱਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਮੂਲਕ ਸੁੱਖ ਬਾਹਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਦੈਵੀ (ਸਥਿਰ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਸਤੂ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੁੱਖ ਨਿੱਤ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਦਲਾਵ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਤਮਿਕ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁੱਖ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਸਦੈਵੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਰਜ ਹੈ ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਫੇਰ ਕਦੇ ਵੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਤਮਕ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਮੁੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਪਹਿਲੀ ਅਸਟਪਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਦ ਵਿਚ ਹੀ 'ਰਹਾਉ' ਵਾਲੀ ਤੁਕ ਅੰਦਰ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਦ 'ਸੁਖ' ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਗਿਆਸੂ ਲਈ ਨਾਮ ਹੀ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਹੈ ਜਾ ਨਾਮ ਹੀ ਸੁਖ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਹੈ। ਫਿਰ ਅੰਤਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਇਉਂ ਫੁਰਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਖੁਬੀਆਂ ਕਾਰਨ 'ਨਾਮ' ਹੀ ਸੁਖਮਨੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਖਮਨੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾ ਨੇ ਇਹ ਨਵਾਂ ਨਾਮ ਸਿਰਜਿਆ ਅਤੇ ਸੁਖ ਦੀ ਮਨੀ ਨਾਮ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਜਾਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਠੀਕ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਤਮਿਕ ਅਨੰਦ ਦਾ ਮਾਰਗ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਨਿਖਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਣਤਾਈ ਦਰਸਾਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਉੱਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੈ। ਅੰਤਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਬਚਨ ਹੈ:

ਸਗਲ ਮਤਾਂਤ ਕੇਵਲ ਹਰਿ ਨਾਮ॥

ਗੋਬਿੰਦ ਭਗਤ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸ਼੍ਰਾਮ॥⁵

ਕਈ ਵਾਰ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ, ਆਤਮਵਾਦੀ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰੇ-ਪੁਰੇ ਹਉਮੇਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਲੇਕਿਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰਭੂਵਾਦੀ ਹਨ, ਉਹ ਬੁੰਦ ਨੂੰ ਸਾਗਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਾਜੀ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਮ ਮਾਰਗ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਨੁਭਵੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਰਹੱਸ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਹੀ ਪਰਮਸੁਖ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ 'ਰਹਾਉ' ਦੀ ਤੁਕ ਵੀ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਹੀ ਪਰਮ ਸੁਖ ਹੈ:

ਸਰਬ ਰੋਗ ਕਾ ਅਉਖਦੁ ਨਾਮੁ॥

ਕਲਿਆਣ ਰੂਪ ਮੰਗਲ ਗੁਣ ਗਾਮ॥⁶

ਸੁਖਮਨੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਜਾ ਹਰੀ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਹੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਝਗੜਾ ਜਾਂ ਸੰਤਾਪ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਲ ਕਲੇਸ਼ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਸਿਮਰਉ ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਸੁਖੁ ਪਾਵਉ॥

ਕਲਿ ਕਲੇਸ ਤਨ ਮਾਹਿ ਮਿਟਾਵਉ॥⁷

ਕਲਯੁਗ ਵਿਚ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਹੈ, ਠਾਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਅਭਿਆਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਸਦਾ ਸੁੱਖ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਰਸੀਏ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਧੋਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਅਭਿਆਸੀ ਜਦ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁੱਖ ਨਿਧਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਦਾ ਅਡੋਲ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪਰਿਪੂਰਨ ਅੰਤਰਿ ਜੋਤਿ ਨਾਲ, ਅਨਦਿਨ ਲਿਵਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਜੇ ਕਿਛੁ ਕਰੈ ਸੁ ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਰੰਗਿ॥

ਸਦਾ ਸਦਾ ਬਸੈ ਹਰਿ ਸੰਗਿ॥

ਸਹਜ ਸੁਭਾਇ ਹੋਵੈ ਸੇ ਹੋਇ॥

ਕਰਣੈਹਾਰੁ ਪਛਾਣੈ ਸੋਇ॥

ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਕੀਆ ਜਨ ਮੀਠ ਲਗਾਨਾ॥

ਜੈਸਾ ਸਾ ਤੈਸਾ ਦ੍ਰਿਸਟਾਨਾ॥

ਜਿਸ ਤੇ ਉਪਜੇ ਤਿਸੁ ਮਾਹਿ ਸਮਾਏ॥

ਓਇ ਸੁਖ ਨਿਧਾਨ ਉਨਹੂ ਬਨਿ ਆਏ॥⁸

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵੀ ਨਾਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਉਦਮ ਸਮਝ ਲਵੇ ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਚੇਤਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੇ ਸਿਮਰਹਿ ਜਿਨ ਆਪਿ ਸਿਮਰਾਏ॥

ਨਾਨਕ ਤਾ ਕੈ ਲਾਗਉ ਪਾਏ॥⁹

ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਰਤੇ ਸੁਖੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਗਤ, ਸਾਧ, ਸੰਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਫਲ ਹਨ ਅਤੇ ਸਦਾ ਸੁੱਖ ਦੇ ਭੋਗਣਹਾਰੇ ਹਨ।¹⁰ ਨਾਮ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਸਾਧ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧ ਜਨ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਸਚਰਜ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸੁੱਖ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਕੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੁੱਖ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਗ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਇਸ ਸੁੱਖ

ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪੂਰਨ ਸਾਧ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਸਾਧ ਕੈ ਸੰਗਿ ਨਾਹੀ ਕੋ ਮੰਦਾ॥

ਸਾਧਸੰਗਿ ਜਾਨੇ ਪਰਮਾਨੰਦਾ॥¹⁰

ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸੰਤ ਪਦ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਅਜਿਹੇ ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪੈਣ ਵਾਲਾ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਸੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੰਤ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀ ਇੰਨੀ ਪੂਰਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਿੰਦਕ ਵੀ ਸੰਤ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਤਮਕ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:

ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾ ਜੇ ਕਰੈ॥

ਨਾਨਕ ਸੰਤਸੰਗਿ ਨਿੰਦਕੁ ਭੀ ਤਰੈ॥¹¹

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਕਲਪ ਨਿਮਰਤਾ ਹੈ। ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਨਿਮਰਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ:

ਸੁਖੀ ਬਸੈ ਮਸਕੀਨੀਆ ਆਪੁ ਨਿਵਾਰਿ ਤਲੇ॥

ਬਡੇ ਬਡੇ ਅਹੰਕਾਰੀਆ ਨਾਨਕ ਗਰਬਿ ਗਲੇ॥¹²

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਜਿਸ ਕੈ ਹਿਰਦੈ ਗਰੀਬੀ ਬਸਾਵੈ॥

ਨਾਨਕ ਈਹਾ ਮੁਕਤੁ ਆਗੈ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ॥¹³

ਆਤਮ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਵੈਤ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮੈਲ ਲੱਥ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਸਦੀਵੀ ਸੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਅਤੇ ਅਮਰ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਮਨਿ ਪਰਮਾਨੰਦਾ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਘਰਿ ਸਦਾ ਅਨੰਦਾ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੁਖ ਸਹਜ ਨਿਵਾਸਾ॥

ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਨਹੀ ਬਿਨਾਸਾ॥¹⁴

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਇਕ ਲੱਛਣ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਖ-ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਹੈ, ਹਰ ਕੋਈ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਖੁਸ਼, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਉਲਟ ਕੰਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਕੌੜੀਆਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਲੇਕਿਨ ਅਧਿਆਤਮਕ

ਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ:

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਸਮਦਰਸੀ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਬਰਸੀ॥¹⁵

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸਾਫ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਨੁੱਖ ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਮਮਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁਖ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਵੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਦੇ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਰਾਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਹੀ ਇਸੇ ਪਾਸੇ ਤੁਰ ਕੇ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਲਈ ਦੋ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਇਕ ਭਾਣਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਉੱਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਚੱਲਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਦੁਖਦਾਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਜਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਜੇ ਹੋਆ ਹੋਵਤ ਸੋ ਜਾਨੈ॥

ਪ੍ਰਭ ਅਪਨੇ ਕਾ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਨੈ॥¹⁶

ਜੇ ਕਛੁ ਕਰੈ ਸੋਈ ਸੁਖੁ ਮਾਨੁ॥

ਭੁਲਾ ਕਾਹੇ ਫਿਰਹਿ ਅਜਾਨਾ॥¹⁷

ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਰਨ ਕਰਾਵਨਹਾਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚੱਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਾਣੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੀ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਨਯ ਗਿਆਨ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਅਨੁਭਵ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੁੱਖ ਸਦੀਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੰਦਰਾਵੀ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਰਹੱਸਮੂਲਕ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਦਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਕਾਰ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਭਿੰਨ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖੁ ਨ ਰੰਗੁ ਕਿਛੁ ਤ੍ਰਿਹੁ ਗੁਣੁ ਤੇ ਪ੍ਰਭੁ ਭਿੰਨੁ॥

ਤਿਸਹਿ ਬੁਝਾਏ ਨਾਨਕਾ ਜਿਸੁ ਹੋਵੈ ਸੁਪ੍ਰਸੰਨੁ॥¹⁸

ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਰਨ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਰਨ ਜਾਂ ਸ਼ਰਨਾਖਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ

ਹਨ। ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਖਤੀ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨਯੋਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨਾਖਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਸਦਾ ਨਾਮ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਲੰਘਦਾ ਹੈ।

‘ਸੁਖਮਨੀ’ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ, ਇਕ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੁਖ ਮੋੜਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਸੁੱਖ ਇਕ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਟੱਕ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸੁਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਇਕਾਂਤਕ ਜੀਵਨ ਗੁਜਾਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਤ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਅੰਤਰਮਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਨੰਦਮਈ ਸੁੱਖ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 262
2. ਉਗੀ, 295
3. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਬਿਆ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ 1) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 40 (ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਬਾਜ਼ਾਰ, 1961)
4. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਨੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਪੰਨਾ 205
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 296
6. ਉਗੀ, 274
7. ਉਗੀ, 262
8. ਉਗੀ, 282
9. ਉਗੀ, 277
10. ਉਗੀ, 271
11. ਉਗੀ, 279
12. ਉਗੀ, 278
13. ਉਗੀ, 278
14. ਉਗੀ, 273
15. ਉਗੀ, 273
16. ਉਗੀ, 286
17. ਉਗੀ, 283
18. ਉਗੀ, 283

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ

ਡਾ. ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਥਾਪਰ

ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਈ.) ਕਾਲਜ, ਦਿੱਲੀ

ਅਮੂਰਤ

ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੇਗ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਧਨੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਹੱਠੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਲੇ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬਲੀਦਾਨ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਚਰਨ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਨੇ ਧਰਮ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਇਕ ਸਰਬੰਗੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ। ਤਿਆਗ ਤੇ ਬਲੀਦਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਰਚਨਾ, ਜਗਤ ਪ੍ਰੀਤ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ, ਹਰਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਮਹਾਨ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਦਿੱਤੀ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਮਨੁੱਖਤਾ, ਧਰਮ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ, ਬਲੀਦਾਨ, ਜੀਵਨਸ਼ਕਤੀ, ਜਗਤ ਰਚਨਾ।

ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੇਗ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਧਨੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਮਹਾਨ ਸੀ। ਬਕਾਲੇ ਵਿਖੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਤਿਆਗ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਨਵ ਜਨਮੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੁੱਖ ਦੇਖਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸ਼ਬਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਹੱਠੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਲੇ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬਲੀਦਾਨ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਚਰਨ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਨੇ ਧਰਮ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ਼ਰਧਾ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਲਈ ਆਦਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਇਕ ਵਚਿੱਤਰ ਘਟਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੇ ਗੰਗਾ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਗੰਗਾ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਵਗਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਗੰਗਾ-ਜਲ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਨੇੜੇ ਇਕ ਟੋਏ ਵਿੱਚੋਂ ਫੁੱਟ ਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਉਹ ਥਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਉੱਥੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੋਧਗਯਾ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮੈਕਾਲਫ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੁਲਣਾ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਮਹੌਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਦੋਵੇਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਏਕਤਾ, ਦਇਆ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਇਕ ਸਰਬਾਂਗੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ। ਤਿਆਗ ਤੇ ਬਲੀਦਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਰਚਨਾ, ਜਗਤ ਪ੍ਰੀਤ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ, ਹਰਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਮਹਾਨ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਜੀਵਨ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਵੀ ਝੂਠੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਮਾਤਰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ

ਸਾਧੋ ਰਚਨਾ ਰਾਮ ਬਨਾਈ
ਇਕਿ ਬਿਨਸੈ ਇਕ ਅਸਥਿਰੁ ਮਾਨੈ ਅਚਰਜੁ ਲਖਿਓ ਨ ਜਾਈ।
..... ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਬਿਨਸੈ ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਈ।
ਜਨ ਨਾਨਕ ਜਗੁ ਜਾਨਿਓ ਮਿਥਿਆ ਰਹਿਓ ਰਾਮ ਸਰਨਾਈ॥¹ (ਗਉੜੀ ਮ. 9)

ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਜਗਤ ਦੀ ਗੁੰਝਲ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਸੁਲਝਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ 'ਬਾਹਰਿ ਭੀਤਰਿ ਏਕੋ ਜਾਨਹੁ ਇਹੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਬਤਾਈ'। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਖੋਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ -

ਕਾਹੇ ਰੇ ਬਨ ਖੋਜਨ ਜਾਈ॥
ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੋਹੀ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ॥²

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫਲਸਫਾ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ

ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਦੋਨੋ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ ਅਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ॥³

ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਡੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਹੀ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਹੈ। ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਸਗਲ ਤਿਆਗੈ ਜਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ॥⁴

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਝੂਠ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੱਚ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਸੁੱਖ ਹਾਸਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਸ਼ਾ ਦੀ ਕਿਰਨ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰਚਨਹਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੇ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਲਈ ਉਹ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ -

ਰਾਮੁ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਗਇਓ ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰੁ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਕਛੁ ਨਹੀ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਸੰਸਾਰੁ।⁵

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਥ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਸੰਗ ਸਖਾ ਸਭਿ ਤਜਿ ਗਏ ਕੋਊ ਨ ਨਿਬਹਿਓ ਸਾਥਿ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਪਤਿ ਮੈ ਟੇਕ ਏਕ ਰਘੁਨਾਥ॥⁶

ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀਵਨ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚਾ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫਾ

ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਮਯੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸੂਰਬੀਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦੁਆ ਕੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਜਾਹਿਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਵਾਸਨਾ ਦੀ ਮੈਲ ਉੱਤਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੇ ਜਾਪ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਕੇ 'ਹਰਿ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ

ਜਿਹਿ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਤਜੀ ਸਭ ਤੇ ਭਇਓ ਉਦਾਸੁ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹਿ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਵਾਸੁ ॥ 18 ॥

ਜਿਹਿ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹਉਮੈ ਤਜੀ ਕਰਤਾ ਰਾਮੁ ਪਛਾਨਿ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਵਹੁ ਮੁਕਤਿ ਨਰੁ ਇਹ ਮਨ ਸਾਚੀ ਮਾਨੁ ॥ 19 ॥⁷

ਇੰਝ ਮਨੁੱਖ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਆਲੌਕਿਕਤਾ ਵੱਲ ਦਾ ਸਫਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅਦਭੁਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ, ਸੁਰਤ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰਿ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਉਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹ ਸਫਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚਲਾ ਭੇਦ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਜਗਤ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਘਟਘਟ ਵਿਚ ਹਰਿ ਦਾ ਵਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ -

ਜੇ ਪ੍ਰਾਨੀ ਨਿਸਿ ਦਿਨੁ ਭਜੈ ਰੂਪ ਰਾਮ ਤਿਹ ਜਾਨੁ ॥

ਹਰਿ ਜਨ ਹਰਿ ਅੰਤਰੁ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਸਾਚੀ ਮਾਨੁ ॥ 29 ॥⁸

ਜਿਹ ਘਟਿ ਸਿਮਰਨੁ ਰਾਮ ਕੇ ਸੋ ਨਰੁ ਮੁਕਤਾ ਜਾਨੁ ॥

ਤਿਹਿ ਨਰ ਹਰਿ ਅੰਤਰੁ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਸਾਚੀ ਮਾਨੁ ॥ 43 ॥⁹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਸਦਕਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਫਲ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਹਰਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਚੁਣਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਰੰਪਰਿਕ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁਗ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗਣ ਦੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਸਮਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ -

ਸਭ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਰਾਮੁ ਹੈ ਦੂਸਰ ਨਾਹਿਨ ਕੋਇ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਤਿ ਹੋਇ ॥ 9 ॥¹⁰

ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਤਿ ਪਾਈਐ ਤਿਹ ਭਜੁ ਰੇ ਤੈ ਮੀਤ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਅਉਧ ਘਟਤ ਹੈ ਨੀਤ ॥ 10 ॥¹¹

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਹੋਰ ਲਾਹੇਵੰਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਯਥਾਰਥਕ

ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਲਈ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਇਹ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 219
2. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 684
3. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 219
4. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 633
5. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1429
6. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1429
7. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1426
8. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1426
9. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1426
10. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1427
11. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1427

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ

ਪ੍ਰੋ. ਤਰਨਜੋਤ ਕੌਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੋਪੜ

ਅਮੂਰਤ

ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਆਖਿਆ, ‘ਅਲਫ਼ ਕਰਫ਼ਖ਼ਰੀ’ (ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਕੀਰੀ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਹੈ)। ਫ਼ਕੀਰੀ ਕੀ ਹੈ? ਸੂਫੀ ਹੋਣਾ। ਪੈਗ਼ਬਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ, ਸੁੱਚੇ, ਪਹਿਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੋ ਅਸਲੋਂ ਫ਼ਕੀਰ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ (ਮੁਕਰਬੂਨ) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹੀ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜਾਹਿਲੀਅਤ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਕਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਰਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰੱਬ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਸੂਰਜ, ਸਿਤਾਰਿਆਂ, ਜਿੰਨਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਬਿਹਬਲਤਾ ਅਤੇ ਦਿਲੀ ਤਾਂਘ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਨਿਕਟਤਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਫ਼ਨਾਅ ਹੋਣ ਦੀ ਤਲਬ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਆਲਿਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਲਾਮ ਇਕ “ਤੋਹੀਦੀ” ਮਜ਼ਹਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਡੂੰਘੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਧੁਰਾ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ‘ਤਸੱਵੁਫ਼’ ਦਾ ਅਰਥ ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੂਫੀ, ਸੂਫੀਵਾਦ ਜਾਂ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੀ ਖੋਜ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਗ਼ਬਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਖੋਜਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਸਾਰ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਮਾਰਗ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਂਝ ਪਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਸਿੱਧੇ ਆਂਤਰਿਕ ਰੂਹਾਨੀ ਬੋਧ ਉੱਤੇ ਰਿਹਾ।

ਕੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਸੂਫੀਵਾਦ, ਇਸਲਾਮ, ਰੂਹਾਨੀਅਤ, ਸੂਫੀਵਾਦ, ਤਸੱਵੁਫ਼।

ਹਰ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਸੀਆ ਅਵੱਸ਼ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਪਤੀਜਣ ਜਾਂ ਦਿਲ ਦੇ ਰਸੀਣ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ, ਕੋਈ ਬਾਹਰਲਾ ਸੁਧਾਰ ਜਾਂ ਅਗਵਾਈ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਪਹਿਲਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਤੇ ਸੂਫੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਦੀਨੇ ਦੇ ਸੂਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਆਖਿਆ, ‘ਅਲਫ਼ ਕਰਫ਼ਖ਼ਰੀ’ (ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਕੀਰੀ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਹੈ)। ਫ਼ਕੀਰੀ ਕੀ ਹੈ? ਸੂਫੀ ਹੋਣਾ। ਪੈਗ਼ਬਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ, ਸੁੱਚੇ, ਪਹਿਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੋ ਅਸਲੋਂ ਫ਼ਕੀਰ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ (ਮੁਕਰਬੂਨ) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹੀ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਅਰਬ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਹਨੇਰਗਰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਕ, ਜ਼ਗੀਰਦਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਸਾਰੇ ਅਤਿ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਉਦੈ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਰਬ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਾਮੀ ਨਸਲ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੌਮ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸਾਮ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਅਰਬ ਕੌਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ :

(1) ਅਰਬ ਬਾਇਦਾ, ਅਰਬ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਅੱਜ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਨਾ ਇਹ ਹੁਣ ਅਰਬ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ (ਆਦ, ਸਮੂਦ, ਤਮਸ, ਵਜਦੀਸ਼, ਅਮਲੀਕ ਅਤੇ ਅਬਦ ਜ਼ਖਮ ਆਦਿ) ਦਾ ਵਰਣਨ ਪੁਰਾਤਨ ਅਰਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਦ ਅਤੇ ਸਮੂਦ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੁਰਾਨ ਸਰੀਫ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ।

(2) ਅਰਬ ਆਰਿਬਾ ਜਾ ਕਹਿਤਾਨੀ ਅਰਬ, ਇਹ ਯਮਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਰਬ ਬਿਨ ਕਹਿਤਾਨੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।

(3) ਅਰਬ ਮੁਸਤਇਰਬਾ ਜਾਂ ਅਦਨਾਨੀ, ਇਹ ਹਿਜ਼ਾਜ਼ ਦੇ ਅਰਬ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਜ਼ਰਤ ਇਸਮਾਇਲ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਅਦਨਾਰ ਨਾਮਕ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਵ ਮਸੀਹੀ ਵਿਚ ਹਿਜ਼ਾਜ਼ ਆਏ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਸ ਗਏ। ਆਰਿਬਾ ਜਾਂ ਕਹਿਤਾਨੀ ਅਰਬਾਂ ਨੂੰ ਯਮਨੀ ਅਰਬ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਤਇਰਬਾ ਜਾਂ ਅਦਨਾਨੀ ਅਰਬਾਂ ਨੂੰ ਹਿਜ਼ਾਜ਼ੀ ਅਰਬ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਹਾਜ਼ਿਮੀ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਇਸੇ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜਾਹਿਲੀਅਤ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਕਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਰਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰੱਬ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਸੂਰਜ, ਸਿਤਾਰਿਆਂ, ਜਿੰਨਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਤ, ਮਨਾਤ, ਉੱਜੀ, ਹਿਬਲ, ਨਸਰ ਅਤੇ ਵਦ ਜਹੇ ਕਈ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਆਮ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। Elizabeth A.Read ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *Persian Literature: Ancient and Modern* ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਰਬ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ¹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਨਛੱਤਰ ਪੂਜ' Sabalsm ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਰਲ ਪੂਜਾ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲੀਆਂ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਰੀਤਾਂ ਆਦਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਘਮਕਤ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਵੈਰਾਨ ਰੇਗਸਤਾਨ ਨਾਲ ਕਲਪਨਿਕ ਜੀਵੰਤ ਤੱਤਾਂ/ਰੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਪਿਤ ਮਿਥਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਹਰ ਖਜੂਰ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 365 ਸੀ।² ਭਾਵ ਹਰ ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਨਵੀਂ ਦੇਵ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ। ਅਜਿਹੀ ਚੌਂਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਵਜੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗਰਜ਼ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, "ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਖੁਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਉਸ ਦਾ ਪਗੰਬਰ ਹੈ"³ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਰਾ ਮਾਰੂ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਇਆ। Elizabeth A.Read ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਮਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦੀ ਲੁੱਟਮਾਰ ਲਈ ਲਾਲਸਾ ਸੀ"⁴

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਰਬ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਬੀਲਾ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਵੀ ਸੀ। ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਰਬੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਉੱਨਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਸਨ :

1. ਉੱਤਰੀ ਅਰਬੀ, ਇਹ ਹਿਜ਼ਾਜ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ
2. ਦੱਖਣੀ ਅਰਬੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਯਮਨ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ।

ਅਰਬ ਦੇ ਲੋਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੜੇ ਮਤਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਡੰਗਰਾਂ-ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਟੱਪਰੀਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ

ਅਸੰਗਠਿਤ, ਝਗੜਾਲੂ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਦੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਮਸੀਹਾ ਬਣ ਕੇ ਆਏ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਜਾਂ ਸਥਾਪਨਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੀ ਗਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹਿਮ ਖ਼ਲੀਲ ਉੱਲਾਹ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੇਗਮ ਬੀਬੀ ਸਾਇਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹਿਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਬੇਗਮ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਦੂਸਰਾ ਨਿਕਾਹ ਬੀਬੀ ਹਾਜ਼ਿਰਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਸਮਾਇਲ ਨਾਮੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹਿਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੇਗਮ ਸਾਇਰਾ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸਹਾਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਬਰਾਹਿਮ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹਿਮ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਲ ਰਹੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਸ ਵਕਤ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈਅਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਰੋਧ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵ ਦੋਖੀ, ਮਾਨਵ ਵਿਰੋਧੀ ਰੀਤਾਂ/ਰਸਮਾਂ/ਅਭੰਬਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਹ ਸਨ: ਅਨੇਕ ਦੇਵਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਵਸਥਾ, ਬੁੱਤ-ਪ੍ਰਸਤੀ, ਅਨਿਆਪੂਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਤਕਰਾ ਆਦਿ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕੁਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਤ ਦੀ ਬੰਦ-ਖਲਾਸੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਜਿੱਥੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਵਿਵਸਥਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਹੀ ਭਾਵ-ਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਾਨਵਪੱਖੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਵ-ਪੱਖੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਰਾਸ ਨਾ ਆਈ। ਉਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਇਰਸ਼ਾਦ ਅਨੁਸਾਰ: ਕੁਰੈਸ਼ ਖਾਨਾ-ਕੁਆਬਾ ਦੇ ਮੁਤਵੱਲੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਅੰਦਰ ਅਣਗਿਣਤ ਬੁੱਤ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਬੁੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਰੈਸ਼ ਵਾਲਿਆ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹਿਮ, ਹਜ਼ਰਤ ਇਸਮਾਈਲ, ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਮਰੀਅਮ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਬਣਾ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁਰੈਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਖਾਨੇ-ਕੁਆਬੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਵਧਰਮ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਸਨ। ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਧਰਮ(ਇਸਲਾਮ) ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਇਸ ਸਨਮਾਨਤ ਪਦ ਉੱਤੇ ਚੋਖੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣਾ ਸੀ।⁵

ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮੇਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉੱਥੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਤ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਡੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹਨਾਂ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਇਸਲਾਮ ਸਾਡੇ ਪਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਰੈਸ਼ੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ੁਲਮ-ਸਿਤਮ ਇਤਨੇ ਵਧ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਮਦੀਨੇ ਵਲ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਇਸ ਹਿਜ਼ਰਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹੀ

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਮਸਜਿਦ ਬਣਵਾ ਕੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਰੰਭੀ। ਇਹ ਮਸਜਿਦ ਅੱਜ ਵੀ ਮਸਜਿਦ ਨਬਵੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਸਨੀਕਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਅਨਸਾਰੀਆ ਦੀ ਸੀ) ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫੀ ਮੇਲ ਜੋਲ ਜਾਂ ਸਹਿਯੋਗ ਰਿਹਾ। ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਕੁਰੈਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਕਾਅਬੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਕੁਰੈਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਚੌਧਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧਾਇਆ ਜਾਏ। ਕੁਰੈਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਦਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਮਗਰੋਂ ਹਿਜ਼ਰਤ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਸਾਲ ਜਾਂ ਅੱਠ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਮੱਕੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਕਾਅਬੇ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਸਥਾਪਿਤ 369 ਬੁੱਤਾਂ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਕਾਇਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਈ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ (632ਈਸਵੀ) ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਹ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਚਾਰ ਯਾਰ (ਸਹਾਇਕ) ਵੀ ਅਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ- ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂਬਕਰ ਸਦੀਕ(ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇ ਵਰੇ 632-633), ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਫ਼ਾਰੂਕ(634-645), ਹਜ਼ਰਤ ਉਸਮਾਨ(645-655) ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ(656-661)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਹਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਕਾਲ ਜਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਨੂੰ “ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤੇ-ਰਾਸ਼ਿਦਾ” ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਹਾਕ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਇਸਮਾਇਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਇਸਰਾਇਲ ਵੰਸ਼(ਧਰਮ) ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਯਹੂਦੀ ਤੇ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਰੰਭਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹਿਮ ਜੋ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਇਸਮਾਇਲ ਤੇ ਇਸਹਾਕ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਇਬਰਾਹਿਮ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਇਸਮਾਇਲ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਯਹੂਦੀ, ਇਸਾਈ ਅਤੇ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਤਰ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਇਸਲਾਮਿਕ ਦੀਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਜਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸ਼ਰੀਅਤ ਸੀ ਜੋ ਸੀਮਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਰਾਟਵਾਦੀ ਅਤੇ ਭੂਪਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦੀਨ, ਧਰਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਹੋਵੇ, ਸੀਮਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਲਈ, ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਹੋਵੇ। ਇਸਲਾਮ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਰਫ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਅਨੁਸਾਰ: ਰੱਬ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਉਪਰ ਪਕਿਆਈ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਮੇਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਰਵਾਇਤੀ ਗਿਆਨ ਵਿਚ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਯਸੂ ਮਸੀਹ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ) ਇਸ ਦਾ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਇਸਾਈ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਸਾਂਝਾ ਹੈ, ਸਮੇਤ ਸ਼ੈਤਾਨ ਅਤੇ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁶

ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈਅਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਵੱਖਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਸੱਤ) ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ (ਜੁਮੇ) ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹਿਨੇ ਨੂੰ ਰੋਜਿਆਂ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਖ ਅਤੇ ਘੜਿਆਲ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਨਾਰਿਆ 'ਤੇ ਬਾਂਗ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਇਦੇ-ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਸ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਹੀ ਕੋਈ ਸੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਰਲ, ਸਪੱਸ਼ਟ, ਸੁਹਿਰਦ ਅਤੇ ਸਾਦਗੀ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਹਿੱਤੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਅਰਬ ਜਿਹੇ ਇੱਕ ਅਗਿਆਤ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਜ਼ਹਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਯਹੂਦੀਅਤ ਅਤੇ ਈਸਾਈਅਤ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਕੌਮੀ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਿਤਾਬ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ, ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਕੋਸ਼ ਹੈ।⁷

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦੇ ਹੋਏ ਇਸਲਾਮਿਕ ਧਰਮ ਲਈ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੱਚਾਈਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਗ਼ੁਲਾਮੀ, ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰਾਨੇ-ਪਾਕਿ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਭਰਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਏ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿਆਲਤਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਸੀ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਅੱਵਲ ਕਰਮ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗੁਣਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ਲੋੜ ਅਤੇ ਧੜ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਨਸਾਨੀ ਰੂਹ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਹੱਕ ਹੈ। ਇੰਗਰਸਾਲ (Ingersoll) ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ- ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਨਣ ਅੱਖਾਂ ਲਈ, ਹਵਾ ਸਾਹ ਲਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਮਨ ਦੇ ਲਈ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਰੂਹ ਦੇ ਲਈ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਮਾਗ ਕੈਦਖ਼ਾਨਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਚਾਰ ਦਬ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉੱਤਮ ਕਾਮਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਗੱਲ ਕਥ ਹੋਣ, ਆਜ਼ਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਇਨਸਾਨ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਾ ਹੋਣ ਸਗੋਂ ਬਾ-ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਹਰ ਪੈਗੰਬਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।⁸

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਇਸਲਾਮ ਲਈ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੜੇਬੰਦੀਆਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਜਿਸ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਨਵਪੱਖੀ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ, ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਲਟ ਗਿਆ। ਕੁਰਾਨੇ ਮਜੀਦ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਠੋਕੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਮੌਲਵੀ ਮੁੱਲਾਂ, ਕਾਜ਼ੀ ਸਭ ਪੂਰੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਪਰ ਜੋ ਲੋਕ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਏਕਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਲੋਕ ਭੁੱਖ, ਗਰੀਬੀ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਡੰਬਰਾਂ, ਐਸ਼ੋ-ਅਰਾਮ, ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਅਤੇ ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਮਾ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਸਮਝਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ, ਉੱਚ-ਆਚਰਣ, ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। “ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ‘ਸੰਨਿਆਸੀ’ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਸਨ ਅਲ-ਬਸਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਹਸਨ ਅਲ-ਬਸਰੀ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਮੁਰਤਜ਼ਾ (ਚੌਥਾ ਖਲੀਫਾ) ਨੇ 661ਈ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਦਿਕਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਸਨ ਅਲ-ਬਸਰੀ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।”⁹ ਉਸ ਵਿਚ ਅਤਿ ਦਰਜ਼ੇ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਸੀ। ਹਸਨ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, “ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹⁰

ਫਰੀਦਾ ਖਾਨਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **Sufism: An Introduction** ਅਨੁਸਾਰ ਹਸਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਬਰਾਹਿਮ ਬਿਨ ਅਧਮ ਜੋ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਸਰਬਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਮਾਮ-ਅਬੂ-ਖਲੀਫਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਖਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 703ਈ: 'ਚ ਫਾਜ਼ਿਲ-ਬਿਨ ਏ ਯਾਰ ਤੋਂ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਦਿਕਸ਼ਾ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਬਰਾਹਿਮ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਬੂ-ਹਾਸ਼ਿਮ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਰਾਬਿਆ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਫੀਮਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਅਬੂ-ਹਾਸ਼ਿਮ ਦਾ ਜਨਮ ਇਰਾਕ ਵਿਚ ਕੁਫਾ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਸੀਰੀਆ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਅਬੂ-ਹਾਸ਼ਿਮ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ।¹¹ ਗੁਨਾਹ, ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਸਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕਾਂਤ 'ਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਲਮਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮੀ-ਦੀਨ-ਇਮਾਨ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨੇ ਪਾਕਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਹ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਘਮੰਡ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਬੂ-ਹਾਸ਼ਿਮ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ “ਸੂਫੀ ਨਾਲ ਪਹਾੜ ਖੋਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਿਰਦੇ 'ਚ ਵਸੇ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਘਮੰਡ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।”¹² ਅਬੂ-ਹਾਸ਼ਿਮ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ “ਸੂਫੀ” ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਮਾਰਗ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਰਾਕ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ-ਹਾਸ਼ਿਮ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੁਸਲਿਮ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਸੂਫੀਵਾਦ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਬਿਰਬਲਤਾ ਅਤੇ ਦਿਲੀ ਤਾਂਘ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਨਿਕਟਤਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਫਨਾਅ ਹੋਣ ਦੀ ਤਲਬ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਆਲਿਮਾਂ ਦੇ

ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਲਾਮ ਇਕ “ਤੋਹੀਦੀ” ਮਜ਼ਹਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਡੂੰਘੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਧੁਰਾ ਮੁੱਠਬਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ‘ਤਸਵੁਫ’ ਦਾ ਅਰਥ ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੂਫੀ, ਸੂਫੀਵਾਦ ਜਾਂ ਤਸਵੁਫ ਦੀ ਖੋਜ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਖੋਜਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁਲਕ ਅਰਬ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਸਾਰ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਮਾਰਗ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਂਝ ਪਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਸਿੱਧੇ ਆਂਤਰਿਕ ਰੂਹਾਨੀ ਬੋਧ ਉੱਤੇ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਇੰਦਰਿਆਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਨਾ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਵਿਚੋਂ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਉਨ ਅਤੇ ਨਿਕਲਸਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਵ-ਅਫਲਾਤੂਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਖੋਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ, ਸੂਫੀਵਾਦ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਨਵ-ਅਫਲਾਤੂਨੀ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਹੈ।¹³ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੂਫੀਮਤ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿਚੋਂ ਖੋਜਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵ-ਇਸਲਾਮ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਅਰਬਾਂ ਅਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਕਟਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ, “ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਫੀਵਾਦ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਧਨ ਅਤੇ ਧਨਵਾਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ‘ਤੇ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਤਿਆਗੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਦਰਵੇਸ਼ਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਪਰ ਪਿਆ”¹⁴ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਕੀਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਯਕੀਨੀ, ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਆਰੀਆ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਮਾਰਟਿਨ ਲਿੰਗਜ ਦੀ ਪੁਸਤਕ (What is Sufism) ਦੇ ਇਸ ਮੈਟਾਫਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸੀਮ ਅਦਵੈਦ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਇਲਹਾਮ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਇਸ ਦੇ ਤੱਟ ਤੱਕ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਇਲਹਾਮ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਇਸ ਅਸੀਮ ਬ੍ਰਹਮੀ ਜਲ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਜਲ ਉਹੀ ਹੈ, ਬਸ ਅੰਤਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਹੈ।¹⁵

ਇਉਂ ਸੂਫੀਮਤ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨਾਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਏਕਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪਾਸਾਰ ਅਹੰ ਹੈ। ਇਹੀ ‘ਤੋਹੀਦ’ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ‘ਤਸਵੁਫ’ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮਾਰਗ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਉਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੂੰਘੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਹੀ ਅੰਤਰਗਤ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ‘ਇਨਸਾਨ’, ‘ਸਬਰੇ’, ‘ਤਵੱਕੁਲ’ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਤਿ ਉਤਮ ਨਮੂਨਾ ਖੁਦ ਹਜ਼ਰਤ ਪੈਗੰਬਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵੀ ਉਕਤ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ‘ਕੁਰਾਨ’ ਅਤੇ ‘ਸੁਨੰਤ’ ਹੈ।¹⁶ ਸੂਫੀਵਾਦ ‘ਤਸੱਵੁਫ’ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਾਸਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਤਸੱਵੁਫ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇਲਾਹੀ ਸਿਫਤਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਫਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹਨ ਇਸਲਾਮ ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦਾ ਮਜ਼ਹਬ ਹੈ।¹⁷

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਹੈ-ਈਮਾਨ ਭਾਵ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ/ਦਰਸਾਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਕੁਰਾਨ-ਏ-ਮਜੀਦ’ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਤੱਤ ਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਧਾਰਨਿਭਾਅ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ੇ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਤੀਜਾ ਆਧਾਰ ਇਹਸਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਨੇਕੀ ਦਾ ਅਸਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਫੀ ‘ਇਹਸਾਨ’ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਸਾਨ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪੱਧਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਅੱਲ੍ਹਾਹ/ਖੁਦਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹਸਾਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਉੱਤਮਤਾ/ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਪੱਧਰ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਕ ਉੱਤਮਤਾ/ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਣਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚੇ ਅੱਲ੍ਹਾਹ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁਹੱਬਤ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ‘ਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਤਸੱਵੁਫ ਹੈ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਜਾਂ ਤਸੱਵੁਫ ਦਾ ਉਦਭਵ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਵਿਚੋਂ ਖੋਜਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦਾ ਖਾਨਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ (Sufism: An Introduction) ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੈਗੰਬਰ ਨੂੰ ਜੋ ਇਲਹਾਮ ਹੋਇਆ ਉਸਦੇ ਦੋ ਪਾਸਾਰ ਹਨ। ਇਕ ਨੇ ‘ਕੁਰਾਨ’ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਲਈ ਕੁਝ ਕੁ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਉਹ ‘ਸਿੱਧਾ ਦਿਲ ਤੋਂ ਦਿਲ ਤੱਕ’ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ‘ਕੁਰਾਨ’ ਅਤੇ ‘ਹਦੀਸ’ ਨੂੰ “ਇਲਮ-ਏ-ਸਫੀਨਾ” ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ‘ਦਿਲ ਦੇ ਇਲਮ’ ਨੂੰ “ਇਲਮ-ਏ-ਸੀਨਾ” ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ‘ਦਿਲ ਦੇ ਇਲਮ’ ਨਾਲ ਜੁੜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੂਫੀਵਾਦ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Elizabeth A.Read, Persian Literature : Ancient and Modern P.166
2. Ibid, P.167
3. Ibid, P.167
4. Ibid, P.168
5. ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਇਰਸ਼ਾਦ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਪੰਨਾ-5
6. ਇਰਫਾਨ ਮੁਹੰਮਦ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ, ਇਕ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ-2
7. (ਸੰਪਾ.) ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਨਾ-12
8. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਨਾ-3
9. G.Brown, The Addab Literature of Classical Sufism, P.72
10. Martin Lings, What is Sufism, P.106
11. Farida Khanam, Sufism : An Introduction, P.28
12. N.R. Froomi, Sufism, P.155

13. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਨਾ-68
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-72
15. Matin Lings, What is Sufism, P.3
16. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਨਾ-68
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-20

ਪੁਆਧ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ

ਰਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪਟੇਲ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ, ਰਾਜਪੁਰਾ

ਅਮੁਰਤ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਬਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਸੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਅਰਥਚਾਰਾ ਕਿਰਸਾਨੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਈਂ ਰੀਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਆਧ ਖੇਤਰ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੂ-ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਥਾਨਿਕ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀਆਂ, ਖੇਤਰਪਾਲ ਖੇਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਆਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਖੇਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਓਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਪਰੰਪਰਿਕ ਰਸਮਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਘੱਟ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜੌ ਬੀਜਣਾ, ਦੁਸਹਿਰੇ ਸਮੇਂ ਗੰਨੇ ਲਿਆ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣਾ, ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਜਾਂ ਵਾਢੀ ਸਮੇਂ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ ਆਦਿ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਪੰਜਾਬ, ਖੇਤੀ, ਪਰੰਪਰਿਕ ਰਸਮਾਂ, ਖਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿੱਤਾ, ਤਿਉਹਾਰ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਬਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਸੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਅਰਥਚਾਰਾ ਕਿਰਸਾਨੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸ਼ਬਦ ਵੇਖਣ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁੱਲ ਵਸੋਂ ਦਾ 80% ਭਾਗ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। “ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਨਤ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 5000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।” ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਤੇ ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੱਛਮੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਾਪਦੰਡ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਥੇ ਵੀ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਹੜੱਪਾ ਤੇ ਰੋਪੜ ਦੀਆਂ ਖੁਦਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਤੋਂ ਛੇ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਅੰਧਕਾਰ-ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਇੱਥੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਸੁੰਦਰ ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਸੋਹਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰਾਮ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕ ਵਿਉਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਪਾਰ ਵੀ ਖੇਤੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਕਣਕ ਅਤੇ ਕਪਾਹ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖੇਤੀ ਦਾ ਚੋਖਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ ਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਬਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਖੇਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

“ਖੇਤੀ ਗੈਰ-ਆਰੀਆਈ ਧੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਧ ਅਤੇ ਮੁੰਡਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਰੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਸਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਫੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮੁੰਡਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਰਲਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਮੁੰਡਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਰਲਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਗੈਰ ਆਰੀਆਈ ਤੇ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ (ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ) ਔਰਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਰੀਤ ਵੀ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਜਾਂ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰੱਖਿਆ ਨਾਲ, ਖਾਸ ਕਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਝੀ, ਦੀਵਾਲੀ, ਲੋਹੜੀ, ਵਰਤ, ਰੱਖੜੀ, ਤੀਆਂ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਸਮਾਂ ਹਨ। ਗੁੱਗਾ ਨੌਮੀ, ਇੰਦਰ ਦਾ ਯੱਗ, ਦੁਸਹਿਰਾ ਰੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।” ਡਾ. ਖਹਿਰਾ ਦੀ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਉਦੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਰੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ ਕਾਫੀ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਹ-ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਕਿਰਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿਸਾਖੀ, ਸਾਂਝੀ, ਦੁਸਹਿਰਾ, ਦੀਵਾਲੀ, ਲੋਹੜੀ ਅਤੇ ਹੋਲੀ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਿਉਹਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਰਸਾਨੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਸਾਖੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਣਕ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ‘ਭੂਮੀਆਂ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਜਣ ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਣਕ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਨਾਲ ਰਸਮਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਣਕ ਦੀ ਵਾਢੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਚਰਨਜੀਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੁਆਧ ਦੇ ਲੋਕ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਅਨਾਜ ਬਾਰੇ ਦਰਿਆ ਦਿਲੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਛੱਡਣ ਵਿੱਚ ਗਰਵ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਅੰਨਦਾਤਾ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਧਰਮ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ

ਹੁੰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਕੀ ਚਿੜੀ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਭੁੱਖਾ ਨਾ ਮਰੇ।” ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਫਸਲ ਬੀਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸਾਨ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਣਸ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਹ-ਸੁਹਾਗ ਕੇ ਬੀਜਣ ਯੋਗ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੀਜਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਜ਼ ਸਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਕਿਰਸਾਣ ਧਰਤੀ ਨਮਸ਼ਕਾਰਦਾ, ਆਪਣੀ ਜੋਗ ਦੀ ਸੁੱਖ ਮੰਗਦਾ, ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਮੰਨ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ, ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ, ਖਵਾਜ਼ਾ ਖਿਜਰ ਨੂੰ.... ‘ਹਾਲੀ ਦਾ ਭਾਗ, ਪਾਲੀ ਦਾ ਭਾਗ’, ਰਾਹੀ ਪਾਂਧੀ ਦਾ ਭਾਗ, ਚਿੜੀ ਜਨੌਰ ਦਾ ਭਾਗ, ਸਾੜੇ ਮੰਗਤੇ ਦਾ ਭਾਗ। (ਜਿਵੇਂ ਜੱਟ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਗ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਨ ਮਨੌਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਜਦੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਫਸਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੇਧ (ਰੋਗ) ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਸਦਾ ਉਪਾਅ ਵੀ ਲੋਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ‘ਕਣਸੂਹੇ’ ਲੱਗੇ ਕਮਾਦ ਦੇ ਇੱਕ ਬੰਨ੍ਹੇ (ਖੁੰਝਾ) ਪੂੜੇ ਪਕਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਚੂਹਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਸਤੇ ‘ਮਾਮੇ ਮੂਸਿਆ’ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚੰਗੀ ਫਸਲ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਟਪਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ, ‘ਕਾਨਾ ਤਪਲਾ’ ਜਾਂ ‘ਆਦਿਮ ਸ਼ਕਲ’ ਦਾ ਡਰਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨਰਮੇ ਜਾਂ ਕਪਾਹ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਚੁਗਣ (ਚੁਨਣ) ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਚਿੱਟੇ ਚੌਲ ਭਰ ਕੇ ਫਰਾਟੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਪਾਹ ਦੇ ਖੇਤ ਦਾ ਚੱਕਰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਪਾਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖਿੜੇਗੀ।” ਡਾ. ਜੋਸ਼ੀ ਤੇ ਡਾ. ਚਰਨਜੀਤ ਦੇ ਇਹ ਵਿਸਥਾਰਕ ਹਵਾਲੇ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਸਾਰਥਕ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਪਰਤੱਖ ਹੋ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਪੁਆਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਬੀਜਣ ਸਮੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, “ਗਉ-ਗਰੀਬ ਦਾ ਭਾਗ ਦਈਂ, ਸਾਂਢ-ਝੋਟੇ ਦਾ ਭਾਗ, ਹਾਲੀ ਦਾ ਭਾਗ, ਪਾਲੀ ਦਾ ਭਾਗ ਤੇ ਸਭ ਦੇ ਭਾਗ ਦਾ ਦਈਂ।” ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਫਸਲ ਨੂੰ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਆਧ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਲ ਬੀਜਣ ਸਮੇਂ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਗੁੱਟ ਵਿੱਚ ਬੂਰਾ ਤੇ ਘਿਓ ਪਾ ਕੇ ਖੰਮਣੀ ਨਾਲ ਬੰਨ ਕੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਸਮ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਫਸਲ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਣਕ ਦੇ ਪੱਕ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਕਣਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਢੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਣਕਾਂ ਦੀ ਵਾਢੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਆਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਰਸਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਮਿੱਠੇ ਚੌਲ, ਗੁੜ੍ਹ ਜਾਂ ਲੱਡੂਆਂ ਦਾ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫਸਲ ਬੀਜਣ ਜਾਂ ਕੱਟਣ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਓਟ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। “ਕਣਕ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਥਾਨੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੇਤਰਪਾਲ ਤੇ ਭੂਮੀਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਕਣਕ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ‘ਖੇਤਰਪਾਲ’ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦਾ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੀੜਿਆਂ, ਚੂਹਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਕਣਕ ਦੀ ਵਾਢੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਵੰਧ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਚਰਨਜੀਤ ਅਨੁਸਾਰ, “ਘੁਮਿਆਰ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਝਿਉਰ ਨੇ ਵਾਢੀ ਕਰਦਿਆਂ ਤਪਦੀ ਲੂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਆਧ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਬਦਲੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਹਾੜੀ ਸੌਣੀ ਸਮੱਰਥਾ ਅਤੇ ਨੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਣਾ ਫੱਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨਿਮਨ ਗੀਤ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਪਤਨੀ - ਕਣਕ ਕਾ ਬੋਹਲ ਕਿਸ ਬਾਸਤੈ
ਪਤੀ - ਕੁਸ ਦਾਣੇ ਘਮਾਰ ਕੇ

ਕੁਸ ਦਾਣੇ ਲੁਹਾਰ ਕੇ
ਕੁਸ ਦਾਣੇ ਝੂਰ ਕੇ (ਝਿਊਰ)
ਕੁਸ ਦਾਣੇ ਚਿੜੀ ਜਨੌਰ ਕੇ
ਕੁਸ ਕੀੜੀਆਂ ਕੇ ਭੌਣ ਕੇ
ਕੁਸ ਆਪਣੇ ਪਰਬਾਰ ਕੇ
ਬਾਕੀ ਬਚਦੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕੇ।”

ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਮਾੜੀ, ਮੰਦਿਰ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਸਾਡੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਹੈ।

ਪੁਆਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਅੱਸੂ ਮਹੀਨੇ, ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਏਕਮ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਤਿੱਥ ਤੱਕ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਸਾਂਝੀ ਨੂੰ ਟੋਬੇ ਵਿੱਚ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਂਝੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੱਜ ਕੁਆਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਜੋਂ ਬੀਜਣ ਦੀ ਰਸਮ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ, “ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਜੋਂ ਬੀਜਣ ਨਾਲ ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਫੁਟਵਾਰੇ ਅਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਝੀ ਵਿੱਚ ਚੰਨ, ਸੂਰਜ, ਬੋਹੜ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹਾੜੀ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਪਕਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਨਾਂ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।”

ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਪੁਆਧ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਕਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਚੰਨ ਨੂੰ ਉਸਾਧਪਤੀ ਜਾਂ ਉਸਾੜੀਧਾਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੌਦਿਆਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ। ਭੋਇੰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਗਦਾ ਹਰ ਪੌਦਾ, ਉਸਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਚੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਬਿਜਾਈ, ਵਾਢੀ ਤੇ ਰਾਹੀ ਵੇਲੇ, ਚੰਦਰਮੇ ਦੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਤਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚੰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਚੰਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਨ, ਤਾਰੇ, ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਸਹਿਰੇ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਅੱਸੂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਦੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। “ਜੋਤਿਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਛੱਤਰਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੁਦਾਗਰ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਦੁਸਹਿਰੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਜੋਂ ਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਦੁਸਹਿਰੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਫ਼ਸਲਾਂ ਬੀਜਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਨੌਰਾਤੇ ਨੂੰ ਕੁੜੀਆਂ ਸਾਂਝੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬੀਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਸਵੀਂ ਤੱਕ ਜੋਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਲੈ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋਂ ਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ਸਲ ਬੀਜਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਦੁਸਹਿਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੰਨਾਂ ਨਹੀਂ ਵੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂ ਪੰਜ ਗੰਨੇ ਵੱਢ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਣ ਜਾਂ ਗਊ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।” ਪੁਆਧ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਦੁਸਹਿਰੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੰਜ ਜਾਂ ਸੱਤ ਗੰਨੇ ਘਰ ਲਿਆ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੰਨੇ ਦੀ ਵਾਢੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਂਝੀ ਲਗਾਉਣ ਸਮੇਂ ਬੀਜੇ ਜੋਂ ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਤੱਕ ਫੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇਗੀ ਫਿਰ ਭੈਣਾਂ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ

ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਚ ਜੋ ਟੰਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਭਰਾ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੱਟ ਜਾ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਗੀਆਂ, ਘੁਮਿਆਰਾਂ, ਜਮਾਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਮਿਠਿਆਈ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇ।

ਪੁਆਧ ਖੇਤਰ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਥਾਨਿਕ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀਆਂ, ਖੇਤਰਪਾਲ ਖੇਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਆਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਖੇਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਓਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਪਰੰਪਰਿਕ ਰਸਮਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਘੱਟ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜੋ ਬੀਜਣਾ, ਦੁਸਹਿਰੇ ਸਮੇਂ ਗੰਨੇ ਲਿਆ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣਾ, ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਜਾਂ ਵਾਢੀ ਸਮੇਂ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ ਆਦਿ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਸਮਾਂ ਤਿੱਥਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਕਾਰਨ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਬਦਲਾਵ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਜੈ ਚੰਦ੍ਰ ਵਿਦਿਆਲੰਕਾਰ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ, ਪੰਨਾ 1
2. ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਰਸਾਨੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ (ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ), ਅਗ੍ਰੀਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 2005, ਪੰਨਾ 31
3. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੂ, ਬੁੱਕਸ ਮਾਰਕੀਟ, ਪਟਿਆਲਾ, 2013, ਪੰਨਾ 67
4. ਡਾ. ਚਰਨਜੀਤ, ਪੁਆਧ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਸੰਗਮ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਸਮਾਣਾ, 2009 ਪੰਨਾ 277
5. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ, ਰਾਈਟਜ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਿਮਟਿਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1988, ਪੰਨਾ 80
6. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਉਮਰ 55 ਸਾਲ, ਪਿੰਡ ਧਰੇੜੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਰਾਜਪੁਰਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ
7. ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਰਸਾਨੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ (ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ), ਅਗ੍ਰੀਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 2005, ਪੰਨਾ 55
8. ਡਾ. ਚਰਨਜੀਤ, ਪੁਆਧ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਸੰਗਮ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਸਮਾਣਾ, 2009 ਪੰਨਾ 277
9. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਮਰ 65 ਸਾਲ, ਪਿੰਡ ਧਰੇੜੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਰਾਜਪੁਰਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ
10. ਬੇਦੀ, ਵਣਜਾਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ, ਜਿਲਦ 6, 2010, ਪੰਨਾ 841
11. ਡਾ.ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਰਸਾਨੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ (ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ), ਅਗ੍ਰੀਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 2005, ਪੰਨਾ 77

ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਕਥਾ ਜਗਤ

ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਸੈਕਟਰ-11, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਅਮੂਰਤ

ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਚਿਤਰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ਾਂ, ਕੌਮੀਅਤਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਸਮਸਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਮਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਖੂਬੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਂਕਣਯੋਗ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ।

ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਚਿਤਰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ਾਂ, ਕੌਮੀਅਤਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਸਮਸਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਮਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਖੂਬੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ-ਗ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਛੋਟੇ ਵਡੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੂੰ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਬੇਵਸਾਹੀ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਮਨੁੱਖੀ ਫਿਤਰਤ ਦੀ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫੈਂਟਸੀ, ਕਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅੰਤਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕਾਬਲੀ ਵਾਲਾ' ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਬਿਹਤਰੀਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਕਾਬਲੀ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮੀਅਤ, ਵੱਖਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਵੱਖਰੇ ਮਜ਼ਹਬ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਇਹ ਬਿੰਬ ਧਾੜਵੀ ਅਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਸ੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪਹਿਨ-ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਸਮੇਤ ਜਦ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਓਪਰਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਭੁਲੇਵੇਂ (Cultural Misunderstanding) ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ।

ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ੇ ਦੀ ਮਿਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਹੈ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ'

ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਪੇਮੀ ਦੇ ਨਿਆਣੇ’ । ਜੇਕਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਉਪਰੋਪਨ ਵਾਲਾ ਬਿੰਬ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ‘ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਤੇਜੋ ਜਦ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਖੇਡਦਿਆਂ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਜਦੀ ਹੈ, ਪਤੀ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟਕਰਾਉ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੁਲਮ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਾਬਲੀਵਾਲਾ ਜਦ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਠਾਣੇ ਵਿਚ ਬੱਚੀ ਬਰਾਮਦ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਬਿੰਬ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੋਰ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਚੁਕਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਵਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ‘ਮਚਲਾ’ ਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪਾਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸੇ ਠੱਠੇ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ੇ ਦਾ ਸਹਿਮ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤ ਤਕ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੜਕ ਕੰਢੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਰਾਸ਼ੇ ਦੇ ਪਾਸਾ ਪਰਤਣ ਜਾਂ ਹਿੱਲਣ ਡੁੱਲਣ ‘ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹ ਸੂਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਜੁਗਤੀਆਂ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਕੇ ਕਿ ਜੇ ਰਾਸ਼ਾ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹੇਗਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਖਾਂਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੇਮੀ ਦੇ ਨਿਆਣੇ ਹਾਂ, ਬੱਚੇ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਣਭੋਲ ਸੁਭਾਅ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਾਸ਼ੇ ਦੇ ਡਰ ਵਾਲਾ ਬਿੰਬ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।² ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਬਣੀ ਭੈਅ-ਦਾਇਕ ਮਿਥ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਤੋੜਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲਾ ਵਿਚ ਆਰੰਭਕ ਪ੍ਰਭਾਵ cultural misconception ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਮਿੰਨੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ‘ਤੇ ਮਿੰਨੀ ਦਾ ਛੁਪ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਿੰਨੀ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਕਥਾ ਦੇ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਕੋਲ ਸੁੱਕ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਾ ਜਾਹਿਰ ਕਰਨਾ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖ ਪਾਤਰ ਗਫੂਰ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ‘ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ‘ਤੇ ਵੀ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਰਹਿਮਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਅਤੇ ਬੱਚੀ ਮਿੰਨੀ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦਾ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਮਤ ‘ਤੇ ਕੋਈ ਫੁਰਮਾਨ ਆਇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ‘ਤੇ ਲੈਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਜੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਾਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਗਫੂਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਂਹ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਹਦ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਫੂਰ ਦਾ ਹਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਰਮ ਦੁਜੈਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬਦ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਮਹੌਲ ਬਹੁਤ ਸਹਿਜ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨੂੰ ਛੁਰੀ ਮਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋਣ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਦ ਰਹਿਮਤ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਥੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਜਦ ਰਹਿਮਤ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੱਚੀ ਦੀ ਹੱਥ ਛਾਪ ਵਾਲਾ ਕਾਗਜ਼ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਸੁੱਤਾ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੰਗ, ਨਸਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਹੈ। ਵਿਤਕਰੇ ਮੂਲਕ ਪਛਾਣ ਖਾਰਜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ, ਅਪੱਣਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਕਥਾ ਵਿਚ ਉਦੈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਉਦੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਪਠਾਣ ਮੇਵੇ ਵੇਚਣ

ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਾਲਾ ਬੰਗਾਲੀ ਹਾਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਗਿਆ - ਉਦੋਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਹੈ, ਉਹੋ ਮੈਂ ਹਾਂ; ਉਹ ਵੀ ਪਿਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਪਿਤਾ ਹਾਂ।³

ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦੇਸ਼, ਕੌਮੀਅਤ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਨੂੰ ਦਰ ਕਿਨਾਰ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਲਕ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਰਹਿਮਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਰੱਖੀ ਪੁੰਜੀ ਵਿਚੋਂ ਕਟੌਤੀ ਕਰਕੇ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਕੇ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਹਿਚਾਰ ਸਿਰਫ ਕਾਬਲੀਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੁਯੋਗ ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਰਹਿਮਤ ਅਤੇ ਮਿੰਨੀ ਦਰਮਿਆਨ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝੇ ਮਖੌਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੁਬਾਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਖੌਲਾਂ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦਹੁਰਾਇਆ ਜਾਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਨੇੜਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਿੰਨੀ ਦਾ ਰਹਿਮਤ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੁੱਛਣਾ ਕਿ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਤੇਰੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹਿਮਤ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਘੜਿਆ ਘੜਾਇਆ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ - 'ਹਾਂਤੀ' ਭਾਵ ਉਸਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਹਾਥੀ ਹੈ। ਮਿੰਨੀ ਦਾ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਹਾਸੇ ਵਿਚੋਂ ਰਹਿਮਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਮਖੌਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਖਰਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਮਖੌਲ ਨਾਲ ਪਾਤਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰਾ ਮਖੌਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਰਹਿਮਤ ਮਿੰਨੀ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ - ਖੋਂਕੀ ਤੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਕਦੇ ਨਾ ਜਾਵੀਂ *'ਖੋਂਕੀ' ਬੰਗਾਲੀ ਲੋਕ ਨਿੱਕੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਮਿੰਨੀ ਬਿਨਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਿਆਂ ਉਲਟਾ ਰਹਿਮਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਕੀ ਤੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਵੇਂਗਾ, ਰਹਿਮਤ ਇਕ ਤਕੜਾ ਘਸ਼ੁੰਨ ਵੱਟ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਮੈਂ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਮਾਰਾਂਗਾ।' ਰਹਿਮਤ ਦੀ ਇਸ ਅਦਾ 'ਤੇ ਮਿੰਨੀ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਹਸਦੀ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਇਸ ਕਥਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਟੋਟਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਖਰੇਵਿਆਂ, ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਦੇ ਖੱਪੇ ਪੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਵਾਲਾ ਇਕ ਵਖਰੀ ਰਹਿਤਲ 'ਤੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਮਿਚਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੌਹਾਰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਵਲੋਂ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨੂੰ ਛੁਰੀ ਮਾਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਾਠਕ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਗ੍ਰਾਹਕ ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਧ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ। ਇਉਂ ਟੈਗੋਰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਨਾਉ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਮੂਲਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੂਲਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਕਹਾਣੀ 'ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ' ਹੈ।⁴ ਟੈਗੋਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਅਣਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਰਖਣ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਂਝ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹਿ ਕੇ ਨਿੱਘ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ ਵਖ-ਵਖ ਰਹਿਤਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਤਰ ਜੋ ਕਿ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ-ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਲੜਕੀ ਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਇਕੱਲਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਦੁਜੈਲਾ ਬਣਾਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਰਤਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛਦਾ ਤੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨਾਥ ਰਤਨ

ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ; ਉਸਦੀ ਮਾਂ, ਭੈਣ ਅਤੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਮਿਲਿਆਂ ਹੀ ਇਕ ਖਿਆਲੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਮਾਰ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਾਈ ਰਹਿਤਲ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਸ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਹ ਦਵੰਧਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਰਤਨ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਲ ਜੁਟਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੁਖ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਜਦਕਿ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਥਾਂ ਛੱਡਣੀ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਜ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅਨਾਥ ਰਤਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚੋਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰਤਨ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਰਤਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਮਨ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਭੁੱਖ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਅਸਹਿਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਮੂਲਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧ ਸਹਿਜ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਹੀ ਦਵੰਧਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਟੈਗੋਰ ਦੀ 'ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।⁵ ਤਾਰਾ ਪਦ ਨਾਂ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਚਰਿਤਰ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ ਜੋ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕੁਦਰਤ, ਲੋਕਾਂ, ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਦੀ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਰਉਂ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਜਿਊਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਲਾਂ ਛਿਣਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਟ ਮੰਡਲੀ, ਗੀਤ ਮੰਡਲੀ, ਜਿਮਨਾਸਟਿਕਾਂ ਦੇ ਦਲ ਅਤੇ ਮੋਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤਕ, ਹਰ ਕੋਈ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਰਖ ਸਕਾਂ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਖੁੜ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ।' ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਤਾਰਾ ਪਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਲਈ ਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਪਦ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਤਾਰਾ ਪਦ ਜਿਸ ਧਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਹੈ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਹੈ। ਅਜ਼ਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਪਾਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਪਰ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਹਨ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਦੀ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਿਘ ਦੀ ਅਤੇ ਅਪਣਤ ਦੀ ਤੰਦ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਗੋਰ ਆਪਣੇ ਕਥਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਬੇਪਛਾਣ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸੂਖਮ ਸੰਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੂਲਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧ ਸਰਵ-ਉੱਤਮ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਥਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਹੱਤਵ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਰਲ, ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਈ ਵਾਰ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨ ਰਉਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੰਮੇਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਵੀਰਾਨ ਆਲੁਣਾ' ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੇ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁶ ਭੂਪਤੀ ਦਾ ਆਪਣੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਚਾਰੂਲਤਾ ਵਲ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭੂਆ ਦਾ ਪੁੱਤ (ਭਰਾ) 'ਅਮਲ' ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਚਾਰੂਲਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨੇੜਤਾ ਵਿਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਚਾਰੂਲਤਾ 'ਅਮਲ' ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਖਾਲੀਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਇਸ ਮੋਹ ਜਾਂ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਵਾਸਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਨਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਘਾਟਾ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ਾ ਨਾ ਵਾਪਸ ਕਰਨ 'ਤੇ ਭੂਪਤੀ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਵੈਰਾਗ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਘਰ ਵਲ ਪਰਤਦਾ ਹੈ। ਅਮਲ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਉਹ ਵਿਲਾਇਤ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਨਾਉ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰੂ ਵਲੋਂ ਅਮਲ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਭੇਜੀ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਵੀਰਾਨ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਵਸਾਹੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਤਾਂ ਭੂਪਤੀ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਨ, ਮਿੱਤਰ ਹਨ ਪਰ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬੇਵਸਾਹੀ ਦੀ ਸੱਟ ਉਸਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਕਲੀਫ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਦ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਸੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਣ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਸਕੂਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸ਼ੰਕਾ ਦੀ ਮਹੀਨ ਤੰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਰਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਹਾਣੀ 'ਸਜਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਵੱਲੇ ਤਨਾਉ 'ਤੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ (ਵਹੁਟੀ ਚਲੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਹੋਰ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਭਰਾ ਤੇ ਮੁੜਕੇ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣਾ...) ⁷ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਝੂਠ ਦੇ ਆਸਰੇ ਅਸਲ ਕਾਤਲ ਦੁਖੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਜਦਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਛਿਦਾਮ ਦੀ ਪਤਨੀ ਚੰਦਰਾ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਇਸ ਝੂਠ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤੀ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦੇ ਦਵੰਧ ਵਿਚ ਚੰਦਰਾ ਦੀ ਮੂਕ ਵੇਦਨਾ ਫੋਕਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਹਰ ਰਾਹ ਉਹ ਖੁਦ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਤਿੜਕ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਚੰਦਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੱਡ ਬੀਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਛਿਦਾਮ ਦਿਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਜੀਅ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਵਿਗੜਦੀਆਂ, ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਉਸਰਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਦਵੈਸ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪੁਰਸ਼ ਪਾਤਰਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਰਖਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਘੜਨਾ ਅਰੰਭ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਵੀਰਾਨ ਆਲ੍ਹਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੀਰਾਨ ਆਲ੍ਹਣਾ ਦੀ ਚਾਰੂਲਤਾ ਜਦ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਮਲ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਨੇੜਤਾ ਵਿਚ ਮੰਦਾਕਿਣੀ (ਚਾਰੂਲਤਾ ਦੀ ਭਾਬੀ) ਵਿਘਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭੂਪਤੀ ਕੋਲ ਮੰਦਾਕਿਣੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਦਾਕਿਣੀ 'ਤੇ ਕਈ ਝੂਠੇ ਸੱਚੇ ਆਰੋਪ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਚਾਰੂਸ਼ਸ਼ੀ ਭਾਵੇਂ ਤਾਰਾ ਪਦ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਿ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਵਸ ਦਵੈਸ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਭਾਵ ਰਖਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੋਨਾਮਣੀ ਨਾਲ ਤਾਰਾ ਪਦ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਉਂ ਟੈਗੋਰ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰਾਂ

ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲੈ ਕੇ ਜਦ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਵਿਚਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਾਂਹਮੁਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਬਣਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਾਂਹਮੁਖੀ ਕਾਰਜ ਜਨਮ ਲੈਣ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਥਾ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਘੜਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਕਿਵੇਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਥਾਪਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅਡੋਲ ਹੋ ਕੇ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਰੇ ਪੱਤੇ (ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ), ਪੰਨਾ 52
2. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸਮਾਚਾਰ (ਪੇਸੀ ਦੇ ਨਿਆਣੇ), ਪੰਨਾ 81
3. ਅਮਰਭਾਰਤੀ (ਅਨੁ.), ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਇੱਕੀ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪੰਨਾ 49
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 154
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 208
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 58

ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?’: ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਬਿਰਤਾਂਤ

ਡਾ. ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਇਟਰਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਬੜੂ ਸਾਹਿਬ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼

ਅਮੁਰਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਥਾਂ ਪਰਾਏ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਸਨੀਕ ਬਣੇ ਹਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਛੋਟੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦੀ ਅਜਮਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਜਾਂ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ ‘ਤੇ ਧੱਕੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਛਾਪ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਫਿਲਮ ਨਗਰੀ ਬੰਬਈ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹੀ ਤਹਿ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਪਣੇ ਅਭਿਨੈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਲਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਿੱਠ ਕੇ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?’ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ, ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਫਿਲਮੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸੁਹਰਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਉਸ ਤਲਖ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਹੈ ਜੋ ਦਰਸ਼ਕ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਧਰੇ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਮਹਾਂਨਗਰ, ਪਰਵਾਸ, ਪਿਆਰ-ਸੰਵੇਦਨਾ, ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ।

ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਥਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਹਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਥਾਨਕ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਕ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਗਲਪ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਜੇਕਰ ਪੰਛੀ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਦੌਰ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਸੰਨ 1947 ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਬਦੌਲਤ ਇਹ ਵੇਦਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ, ਭਿਆਨਕ ਵੱਢਾ-ਟੁੱਕੀ, ਵਹਿਸ਼ੀ ਕਤਲੋਗਾਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬੇਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੁੜ-ਵਸੇਬੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੱਲ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਅਤੇ

ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਦਕਾ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਨੇ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੇਂਡੂ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪਾਲਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਸਬਜ਼-ਬਾਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਅੰਦਰ ਬੇਹਤਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਫੁੱਟ ਗਿਆ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਚਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਜੋੜ, ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੇਹਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕੜੀ 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਆਣ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪਰਵਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਡਾ ਮਕਸਦ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸੰਗ ਆਪਣਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਛੋਹੀ ਗਈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬਾਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਾਈ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਸਨੀਕ ਬਣੇ ਹਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਛੋਹੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦੀ ਅਜਮਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਜਾਂ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੋਸਰੋਂ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਛਾਪ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਫਿਲਮ ਨਗਰੀ ਬੰਬਈ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹੀ ਤਹਿ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਪਣੇ ਅਭਿਨੈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਲਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਿੱਠ ਕੇ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਇਕ ਪੰਛੀ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਦੋ ਨਾਵਲੇਟ (ਦਾਇਰੇ), ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਇਕ ਖ਼ਤ ਪਾਪਾ ਦੇ ਨਾਂਅ, ਪਲੀਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦਿਓ, ਕਦੋਂ ਆਏਂਗੀ?), ਦੋ ਬਾਲ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਪੀਲੀ ਬਤਖ਼, ਬਨ ਬਨ ਗੈਂਡੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ), ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਕਬ ਆਓਗੀ) ਅਤੇ ਇਕ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਹਊਕੇ ਦੀ ਭਟਕਣ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ? ਉਸਦਾ ਨਵਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਉਸਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਕਦਮ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇਪਣ ਅਤੇ ਸੱਜਰੇਪਣ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਇਸ ਪਰਚੇ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ।

ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ? ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੋਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਗਿਆਰਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚਲੇ ਫਿਲਮੀ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਉਹਨਾਂ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਬੰਬਈ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਸੰਗ ਦੇ-ਚਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਕਾਰਾ ਦੀ ਖੂਬਰਸੂਰਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹਨਾਂ ਫਿਲਮ-ਨਗਰੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਫਿਲਮੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ

ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਅਸਲ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?’ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਿਆਰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਲਹਿ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਫਿਲਮੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾਪਣ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਫਿਲਮੀ ਜਗਤ ਦੇ ਗਲੈਮਰ ਅਤੇ ਤਲਿੱਸਮੀ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਨਾਟਕੀ ਆਡੰਬਰ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਪਿਆਰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਤਲਖ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਸਥਿਤੀ ਫਿਲਮੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਪਿਆਰ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਫਿਲਮੀ ਸੀਨ ਲਈ ਸੂਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਸੀਨ ਵਿਚਲਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਾਤਰ ਅਸਲ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੂਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਐਕਟਰੈਸ ਲੜਕੀ ਸੰਗ ਇਸ਼ਕ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤਕ ਹੈ, ਇਹੀ ਉਸ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬੁਣੇ ਖਾਬ ਕੇਵਲ ਖਾਬ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਦੁਕਾਨ ਮਾਲਕ ਉਸਨੂੰ ਗੰਦੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਅਸਲ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਸੇਠ ਕੇਵਲ ਉਸਦੀ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਸੇਠ (ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਧਿਰ) ਅਜਿਹੇ ਕਰੋੜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਕਾਤਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਲੀਕਣ ਦੀ ਕਲਾ, ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਇਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਾਂਗ ਉਲੀਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਫਿਲਮਾਈ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਫਿਲਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਅਦਾਕਾਰਾ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਦੀ ਬੁਝੀ ਅਤੇ ਨੀਰਸ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਜਸ਼ਨਾਵੀ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੂਖਮ ਤੰਦ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਵੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਤੀਸਾ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਿਹਾਰੀ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਅਤੇ ਹੱਡ-ਤੋੜਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਲੜਕੀ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲੇ ਫਿਲਮੀ ਡਾਇਲਾਗ “ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ?” ਨਾਲ ਝੱਟ ਹੀ ਲੱਥ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬੁਝ ਚੁੱਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜਿਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਿਕ ਅੰਨ੍ਹੀ-ਦੌੜ ਵਿਚ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਖਾਰਿਜ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿਹਾਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਮੁੜ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਚੁਲ ਹੈ। ਬੱਸ ਇਹੀ ਇਕ ਡਾਇਲਾਗ ‘ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?’ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਵੀਰਾਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਮੁੜ ਜਿਉਣ ਦੀ ਹਰਕਤ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ “ਕੁੜੀ ਆ ਕੇ ਉਸਦੇ ਮੋਢੇ ‘ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਪੁੱਛਦੀ ਸੀ ਕਿ “ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?” ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਮਨ ਸੱਚਮੁੱਚ ਭਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਦਾਸ ਹੈ ਤੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੈ? ਫੇਰ ਕੁੜੀ ਦਾ ਹੱਥ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ‘ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਉਹ ਕੁੜੀ ਦਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ‘ਤੇ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ‘ਚ ਫੜ ਲਏ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮੋਢੇ ‘ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਰੋ ਪਏ।”¹ ਇਹ ਡਾਇਲਾਗ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ

ਡਾਇਲਾਗ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਕਹਿ ਲਵੇ ਕਿ ਇਹ ਵਾਕ ਉਸ ਐਕਟਰੈੱਸ ਲੜਕੀ ਲਈ ਤਾਂ ਮਹਿਜ਼ ਡਾਇਲਾਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਬਿਹਾਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲੜਕੇ ਲਈ ਇਸ ਡਾਇਲਾਗ ਅੰਦਰ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕ ਉਸ ਲਈ ਕੋਰਾ ਵਾਕ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਦੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਵੀਂ ਆਸ ਹੈ, ਨਵੀਂ ਉਮੰਗ ਹੈ, ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਉਣੇ ਸੁਨਿਹਰੇ ਸੁਪਨੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਇਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਇਕ ਪਾਸੜ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖਿੱਚ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਲੜਕੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚਲੀ ਤਾਕਤ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਉਸ ਲੜਕੀ ਲਈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਸਨ ਪਰ ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਉਸ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲੜਕੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰੁਖ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਸੂਖਮ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀ ਦੂਜੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਸਕੂਲ ਟਰਿੱਪ’ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਜਾਵੀਏ ਤੋਂ ਪਿਆਰ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਾਂ-ਧੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚਲੀ ਉਹ ਗੂੜ੍ਹੀ ਪਿਆਰ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪੀਡੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਬੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਤਲਾਕ ਹੈ ਪਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਗੋਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨਾ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਦੇਖ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ, “ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਇਕੱਲੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅੱਛੀ ਪੋਸਟ ‘ਤੇ ਹੈ, ਅੱਛੀ ਤਨਖਾਹ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਹੋਰ ਸੁੱਖ, ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਬੱਸ ਇਕ ਹੋਰ ਏਨੀ ਹੀ ਤਨਖਾਹ ਹੁੰਦੀ ... ਪਰ ਕਿਸ ਦੀ? ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ? ...ਹਾਂ ਪਤੀ ਦੀ ... ਹੈ ਨਾ ! ਪਰ ਉਹ ਤਨਖਾਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਲਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਐਸ਼ ਲਈ ਹੈ। ਕਾਸ਼ ਤਲਾਕ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਥੋੜੀ ਹਿੰਮਤ ਵਿਖਾਉਂਦੀ, ਕੋਰਟ ‘ਚ ਕੇਸ ਕਰਦੀ, ਪਤੀ ਤੋਂ ਖਰਚਾ ਲੈਣ ਦਾ ...”² ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੈਨਵਸ ਮਿਡਲ ਕਲਾਸ ਫੈਮਿਲੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੀਜ਼ਾ ਆਰਡਰ ਕਰਨਾ, ਮੈਕਡੋਨਲਡ ਜਾਣਾ, ਪੀ.ਵੀ.ਆਰ ਵਿਚ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣੀਆਂ ਜਾਂ ਬਰੈਂਡਿਡ ਕੱਪੜੇ ਖਰੀਦਣੇ ਆਦਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਹੂਲਤਾਂ ਘੱਟ ਜਦੋਂ ਕਿ ‘ਸਟੇਟਸ ਸਿੰਬਲ’ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਕੱਲੀ ਅੰਜਲੀ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਕਿਵੇਂ ਘੁੱਟਦੀ ਹੈ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਵੇਰ ਦੀ ਸੈਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪਾਰਕ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਰੇਹੜੀ ਵਾਲੇ ਕੋਲੋਂ ਪੱਚੀ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨਾਰੀਅਲ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨੂੰ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਪੀਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪੱਚੀ ਰੁਪਏ ਦੀ ਅਸਲ ਕੀਮਤ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾ ਨੇ ਤਲਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਸਬੰਧੀ ਪੈਂਦਾ ਵੇਖ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਆਰਥਿਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਛੋਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੱਬੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਅੰਜਲੀ ਨਾਂ ਦੀ ਔਰਤ ਆਪ ਇਕ ਵਰਕਿੰਗ ਵੀਮੈਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਤਨਖਾਹ ਘਰੇਲੂ ਖਰਚਿਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਜਲੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਬੇਟੀ ਸਕੂਲ ਵੱਲੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਟਰਿੱਪ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਜਲੀ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਕਈ ਬੇਸਿਰੇ ਅਤੇ ਬੇਤੁਕੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਨਾਲ ਟਰਿੱਪ ‘ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਟਾਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਬੇਟੀ ਵੀ ਸਮਝਦਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਝੱਟ ਹੀ ਸਮਝਦੀ

ਹੋਈ ਆਖਦੀ ਹੈ , “ਉਹੋ ਨਹੀਂ ਮੰਮੀ ...ਮੈਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ...ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ... ਆਈ ਸਵੇਅਰ ...ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਤੇ ਦੀਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ... ਸਚਮੁੱਚ ... ਓ.ਕੇ. ! ਹੁਣ ਚਿੱਲ ...”।³ ਹੁਣ ਇਹ ਡਾਇਲਾਗ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਬੱਚੀ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚਾਹਤਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰਾ ਨੇ ਕਦੇ ਸੂਤਰਧਾਰ ਵਾਂਗ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਉਲੀਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੂਤਰਧਾਰ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਗੈਪ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਤਕਨੀਕ ਵੀ ਉਸਦੇ ਫਿਲਮੀ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚੋਂ ਆਈ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਚੂਲ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤਲਾਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਮਰਦ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੱਖ ਜੋ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਔਰਤ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ‘ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ’ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਿਤਰਕੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅੰਜਲੀ ਵਰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਔਰਤ ਦੇ ਬੋਟੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਕੇਵਲ ਮਰਦ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ‘ਕੱਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਮੁੜ ਵਿਧਵਾ’ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਟਰੇਨ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਬੈਠੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਵਿਧਵਾ ਹੋਈਆਂ ਮਾਵਾਂ-ਧੀਆਂ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੱਲੀਆਂ ਸਮਝੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਉਸ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸੀਟ ‘ਤੇ ਆਣ ਬਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ , “ਹਾਂ ! ਏਥੇ ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਓ !” ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਕਿਹਾ। “ਹਾਂ ! ਬਿਨਾਂ ਮਰਦ ਦੇ, ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਆਂ। ਨਹੀਂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਲਈ ਇਕੱਲੇ ਘਰੋਂ ਪੈਰ ਕੱਢਣ ਦੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਪੁੱਤਰ ! ਸਮਾਂ ਐਨਾ ਭੈੜਾ ਜਾਂਦਾ ਪਿਆ ਏ।”⁴ ਹੱਥਲੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਲਾਕ ਕੇਵਲ ਇਕਪਾਸੜ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਦੂਜੇ ਪੱਲੜੇ ਵਿਚ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਜੋ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਦੂਹਰਾ ਸੰਤਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਅਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਮਾਂ ਜਾਂ ਪਿਓ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਉਹ ਮਾਂ ਜਾਂ ਪਿਓ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਧਿਰ ਨਾਨਕੇ ਜਾਂ ਦਾਦਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ। ਕਹਾਣੀ ਅਖੀਰ ‘ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮੇਂ ਜਿਸਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਸਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਚਾਹੇ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਡਾ. ਕਰਨਜੀਤ ਵਾਂਗ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਾਂ ਸਾਕ-ਸਕੀਰੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

‘ਫੇਰ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਕੋਣ ‘ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਔਰਤ ਦਾ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬੁਣਤੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਬੁਣੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜਿਓਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੀ ਦੇਖ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ/ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਸ ਸੰਵੇਦਨਾ ‘ਤੇ ਉੱਸਰੀ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੁਫਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹੀ ਸੁਫਨੇ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤ ਦਾ ਪਤੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਲਈ ਜਿਉਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜੇਕਰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਹੀਂ ਭਰਦੇ। ਜੇਕਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ‘ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਗੁਆਂਢਣ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਦਾ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ‘ਫੇਰ’ ਕਹਿਣਾ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਭਰਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲੇ ਕੋਈ ਤਾਂ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਮਾਂ ਨੀ’ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੋਸਰੋਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ‘ਮਨੋਬਚਨੀ’ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰਾਹੀਂ ਉਲੀਕੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਘਰ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਅਣਥੱਕ ਭੂਮਿਕਾ ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਸ ਕਦਰ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਪਾਠਕ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਈ-ਪਾਈ ਜੋੜ ਕੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਹੀਲੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਨੂੰ ਖੁਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚਲੀ ਤਲਾਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਬਾਲ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਬਤ ਆਪਣਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਬੇਹੱਦ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨੁਕਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਫੋਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਆਡੰਬਰ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਪਾਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਨੰਗਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਕਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਭ ਸਾਕ ਮਤਲਬ ਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਾ-ਉਮਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਗਰਜ਼ ਲਈ ਢੋਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ। ਥੀਮ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਵੀ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ’ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਆਪਣੀ ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਮਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ‘ਤੇ ਇਸ ਡਾਇਲਾਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਪਰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਕਲਾਪਾ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਹੈ, ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਖੁਸ਼ੀ, ਹਰ ਸੁਖ ‘ਤੇ ਉਸਦਾ ਵੀ ਹੱਕ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਉਸਦਾ ਵੀ ਹੱਕ ਹੈ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਜੀਣ ਦਾ ...”⁵ ਇਹ ਡਾਇਲਾਗ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਤਲ ਵਿਚ ਪਏ ਮਾਂ-ਧੀ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਜਾਮਨ ਹੈ ਉੱਥੇ ਥੀਮ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਇਕੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਵੀਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ।

‘ਭੈਣ ਜੀ’ ਕਹਾਣੀ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਉੱਸਰੀ ਸਵੈ-ਹੋਂਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਾਬਤ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਕਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਸਾਫ਼ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਕਹਾਣੀ ‘ਚਿੱਠੀ ਵਿਧਾ’ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ

ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਮਰਤੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਉੱਕਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਉਹ ਟੋਪੇ ਹਨ ਜੋ ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਰੂਹ 'ਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਮਹਿਜ਼ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕੇਵਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਮਨੋਬਚਨੀ ਕਥਾਨਕ ਉੱਪਰ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਸ ਤੰਦ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਘਰ ਦੇ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰਾ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇਹ ਗੱਲ ਘਰ ਕਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀ ਭੈਣ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਅਪਣੱਤ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਘਰ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਭੈਣ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਜਲੀਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਉਸ ਨਿੱਕੀ ਭੈਣ ਤੋਂ ਕੰਮ ਵੀ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਹ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਅਪਣੱਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ, ਜਿਸਦੀ ਉਹ ਤਵੱਕੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਫੌਜ ਦੀ ਜੁੜੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬੈਂਕ ਵਿਚੋਂ ਕਢਵਾਉਣ' ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਇਹ ਸੋਚਣ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਦਾਰਥਿਕ ਲਾਲਚ 'ਤੇ ਹਿਰਸ ਕਿਵੇਂ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਪੀੜੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਅੰਦਰੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਖੋਰਾ ਲਾ ਕੇ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕੁਲਬੀਰ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸਮਝਿਆ ਹੈ।

ਕੁਲਬੀਰ ਖੁਦ ਇਕ ਫਿਲਮੀ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਅਦਾਕਾਰਾ ਹੈ ਸੋ ਉਸਦੀ 'ਮਜ਼ਬੂਰੀ' ਕਹਾਣੀ ਫਿਲਮ ਸੀਰੀਅਲ ਆਰਟਿਸਟ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਜੋ ਪਰਦੇ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਉਸਨੂੰ ਕੁਲਬੀਰ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ 'ਨੀਤੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ ਟੀ.ਵੀ. ਸੀਰੀਅਲ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਟਾਰ ਬਣਨਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਬਣ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਅੰਦਰ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵੀ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਥੀਮ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਅਦਾਕਾਰਾ ਦਾ ਸਟਾਰ ਬਣਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਚਾਈਲਡ ਅਦਾਕਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਹਾਊਸ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਵੀ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਅਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਤੰਦ ਫਿਲਮੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਫੜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਮੀਰ ਜਾਂ ਰਈਸ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਉਹੀ ਬਿੰਬ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਅਜਿਹੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਹੋਈ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਟੀ.ਵੀ. ਪਰਦੇ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅਮੀਰ ਫਿਲਮਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਛੋਟੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਸੋ ਆਮ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਛੋਟੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਅਨਜਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਡਾਇਲਾਗ ਸਾਰੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਅਤੇ ਗਲੈਮਰੀ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ , "... ਫੇਰ ਵੇਖੋ ਇਸ ਮੈਡਮ ਦੀ

ਚਾਲਾਕੀ ਉਸਨੇ ਪੈਸੇ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸੈਂਟ ‘ਤੇ ਆ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਆਰਟਿਸਟ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੇ-ਖੜ੍ਹੇ ਸੀਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ... ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਜੇ ਸਾਰੇ ਐਪੀਸੋਡ ‘ਚ ਇਸ ਆਰਟਿਸਟ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ... ਹੁਣ ਅਖੀਰਲੇ ਸੀਨ ‘ਚ ਵੀ ਇਸ ਆਰਟਿਸਟ ਨੂੰ ਜੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਰੱਖਾਂਗੇ ਤਾਂ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ...? ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਫਰਕ, ਪੈਸੇ ਬਚਦੇ ਹਨ ... ਸੋ ਬਚਾ ਲਓ ...। ਆਰਟਿਸਟ ਦੇ ਮਨ ‘ਤੇ ਕੀ ਬੀਤੇਗੀ ? ਉਹ ਕੀ ਸੋਚੇਗਾ? ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ‘ਚ ਜੋ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਲਗਾ ਰੱਖੇ ਨੇ ਕਿ ਐਸ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਏਨਾ ਕਮਾ ਲਵਾਂਗੀ, ਐਸ ਮਹੀਨੇ ਮੇਰੇ ਆਹ-ਆਹ ਖਰਚੇ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ... ਉਹ ਜਾਏ ਭਾੜ ‘ਚ ... । ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਆਰਟਿਸਟ ਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਨਾਲ ... ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਬਚਾਉਣੇ ਹਨ ... ਬਸ ... ”।⁶ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਠੀਕ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੇਠ ਆਪਣੀ ਬਣਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਇਹ ਫਤਵਾ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦੇਵੇ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੂੰ ਕੰਮ ‘ਤੇ ਨਾ ਆਵੀਂ। ਅੱਜ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਸਾਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਆਣ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਬਦਲ ਬਣ ਕੇ ਝੱਟ ਉਸਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮਾੜੇ ਹਾਲਾਤ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਤੁਸੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਲਈ ਬੜਾ ਘਟੀਆ ਸੋਚਦੇ ਹੋ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਲਾ ਡਾਇਲਾਗ ਇਸੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨੀਤੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਬਾਰੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਨਾਕਾਰਤਮਕ ਬਿੰਬ ਤੋੜਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਡਾਇਲਾਗ ਕਿ “... ਅੱਜ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਗਰਮਾਹਟ ਪਿੱਛੇ, ਇਸ ਚਹਿਚਹਾਉਣ ਪਿੱਛੇ, ਇਸ ਅਪਣਤ ਪਿੱਛੇ ਸਭ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ ... ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੀ ਸੀ ... ਵਰਨਾ ਕਿਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਇਸ ਸੈਂਟ ‘ਤੇ ਆਉਣ ਨੂੰ ...।”⁷ ਨੀਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

‘ਨੂੰਹ-ਸੱਸ’ ਕਹਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬੱਧੀ ਚੱਲੀ ਆਉਂਦੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸੋਚ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਡਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤੰਦ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਸ ਪੱਖ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਇਕ ਚੰਗੇ ਮਰਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਾਥ ਦੀ ਚਾਹਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਡੀਲ-ਡੌਲ ਵਾਲਾ ਟੋਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਸੁਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਵਰਗਾ ਕਿਆਸਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਚੰਗੇ ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਮਨ ਜਿਸਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ‘ਕਾਕਾ ਜੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ, ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਹਰਮਨ ਦਾ ਸ਼ਾਦੀ-ਸੁਦਾ ਹੋਣਾ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਲਈ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਰੁਚੀ ਘਰ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਦੀ ਥਾਂ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਉਮਰ ਦੇ ਢਲਦੇ ਪੜ੍ਹਾਅ ‘ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਭੋਰਾ ਵਿਸਾਹ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪਾ ਕੇ ਨੂੰਹ-ਸਹੁਰੇ ਦੇ ਅਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਪੂਰੇ ਮਰਦ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਆਕਰੋਸ਼’ ਵੀ ਕੁਲਬੀਰ ਦੇ ਫਿਲਮੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਆਹ-ਬਾਹਰੇ ਸਬੰਧਾਂ ਉੱਪਰ ਉੱਸਰਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਅਸਲ ਦੁਖਦ ਸਥਿਤੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸੈਂਟ ‘ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸੇ ਔਰਤ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਸੀਨ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਕਰਨੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਜ਼ਾਇਜ਼ ਸਬੰਧ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਦੇ ਉੱਪਰ ਗਲੈਮਰੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਲੱਖਾਂ

ਆਰਟਿਸਟਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਿੱਛੇ ਪਈਆਂ ਉਹ ਤਲਖ ਹਕੀਕਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਦਰਸ਼ਕ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਣ।

‘ਤੂੰ ਵੀ ਖਾ ਲੈ’ ਨਾਮਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਲਬੀਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਂਤੜਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀਆਂ, ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਉਹ ਕੁਝ ਵਕਫੇ ਲਈ ਢਿੱਲੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਬੀ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲਿਆ ਇਹ ਬੋਲ ਕਿ “ਤੂੰ ਵੀ ਖਾ ਲੈ” ਨਨਾਣ ਨੂੰ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ‘ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਨੁਕਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥ/ਵਸਤਾਂ ਜਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਧਾਂ ਉੱਸਾਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕੰਧਾਂ ਉੱਸਾਰਨ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਕੰਧਾਂ ਢਾਹੁਣ ਲਈ ਵੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਬੋਲਿਆ “ਤੂੰ ਵੀ ਖਾ ਲੈ” ਵਰਗਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਇਕ ਵਾਕ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨਨਾਣ-ਭਰਜਾਈ ਦੇ ਖੱਟੇ-ਮਿੱਠੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਬੜੀ ਪੀੜੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

‘ਬਕ-ਬਕ’ ਨਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੈਨਵਸ ਭਾਵੇਂ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ‘ਕਰੋਨਾ ਕਾਲ’ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਭਾਵ ਉਸਦੇ ਸੋਚਣ ਨਜ਼ਰੀਏ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ‘ਚੌਬੇ’ ਨਾਂ ਦੇ ਡਰਾਇਵਰ ਅਤੇ ਇਕ ਸੀਰੀਅਲ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਆਰਟਿਸਟ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪਤੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਹਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੋਨਾ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਰਟਿਸਟ ਘਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬੇਜ਼ਾਰ ਹੋਈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਡਰਾਇਵਰ ਦਾ ਫੋਨ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਂਦੀ ਕਿ ਕੌਣ ਉਸਦੀ ਬਕ-ਬਕ ਸੁਣੇ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰੋਨਾ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਘਰ ਬੈਠਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸਤੋਂ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਸਦਾ ਫੋਨ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ‘ਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ‘ਤੇ ਹੱਤਕ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਡਰਾਇਵਰ ਉਸਤੋਂ ਤਨਖਾਹ ਮੰਗਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਆਖਦਾ ਕਿ , “ਅਰੇ ਮੈਡਮ ਜੀ ਹਮ ਇਸ ਲੀਏ ਫੋਨ ਕੀਆ ਹੂੰ ਕਿ ਆਪ ਘਬਰਾਨਾ ਮਤ ! ਯਹਾਂ ਕਾਮ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੋ ਕਿਆ ਹੂਆ ? ਆਪ ਜ਼ਰਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਨਾ ! ਹਮ ਜਾਨਤਾ ਹੂੰ ਆਪ ਅਕੇਲੀ ਔਰਤ ਹੋ, ਦੋ-ਦੋ ਬੇਟੀਓਂ ਕੋ ਪਾਲ ਰਹੀ ਹੋ, ਅਬ ਸਾਹਬ ਹੋਤੇ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਬੇਟੀਓਂ ਕੋ ਪਿਤਾ ਹੋਤੇ ਤੋ ਵੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਤੇ, ਥੋੜੇ ਨਾ ਆਪਕੋ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੀ ਪੜਤੀ ਔਰ ਹਮੇਂ ਬੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੇ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਪੜਤੀ ... ਭਈ ਅਬ ਹਮ ਤੋ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਆਪਕੋ ਅਪਨੀ ਛੋਟੀ ਬਹਨ ਮਾਨ ਚੁਕਾ ਹੂੰ ! ਸੋ ਆਪ ਚਿੰਤਾ ਮਤ ਕਰਨਾ ! ਹਮ ਹੂੰ ! ਕੁਛ ਦਿਨ ਦੇਖ ਲੋ, ਕਾਮ -ਧੰਧਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੂਆ ਤੋ ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਾ ਹੈ, ਹਮ ਹਮਾਰੇ ਗਾਂਵ ਚਲੇ ਜਾਏਂਗੇ ... ਹਮ ਹਮਰੀ ਬੀਵੀ, ਹਮਰੀ ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ, ਆਪ ਔਰ ਆਪਕੀ ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ, ਸਭ ਹਮਾਰੇ ਗਾਂਵ ਚਲ ਪੜੇਂਗੇ ਵਹਾਂ ਹਮਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਮੇਂ ਦੋ ਖੇਤ ਆਤੇ ਹੈਂ, ਹਮ ਖੇਤੀ ਕਰ ਲੂੰਗਾ ਮੈਡਮ ਜੀ ! ਔਰ ਹਮਕੋ ਔਰ ਆਪਕੀ ਬੇਟੀਓਂ ਕੋ ਭੂਖਾ ਨਹੀਂ ਮਰਨੇ ਦੂੰਗਾ”।⁸ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਖਰ ਜਿੱਥੇ ਕੁਲਬੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਹ ਪਾਠਕ ਲਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਜ਼ਾਵੀਏ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਵਸੀਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਚੌਬੇ’ ਨਾਂ ਦਾ ਡਰਾਇਵਰ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਆਰਟਿਸਟ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਸਿਖਰ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾ ਬੋਲਦ’ ਵਾਂਗ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੁਬਾਰਾ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਦੋ ਔਰਤਾਂ’ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪਈ ਉਸ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਔਰਤ, ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਅਪਵਾਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਉੱਸਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸੁਖਬੀਰ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਲਾਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਤੀ ਫਿਲਮੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਔਰਤ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੁਲਬੀਰ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਲਾਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੇ ਸਾਥ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਤਲਾਕ ਬਾਅਦ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਿਆਹ ਵੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਸਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹਰਲੀਨ, ਸੁਖਬੀਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੁਖਬੀਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ ਹੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਿਉਂ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਸੁਖਬੀਰ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ, “ਦੋਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਕੋਈ ਕਰਾਈਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਹਰਲੀਨ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋਏਗਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏਗਾ ! ਇਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ ... ਹਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ, ਇੱਕ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਜਿਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਯੌਰਪੀਅਨ ਔਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਜੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਪਤੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹਨ, ਆਜ਼ਾਦ ਜੀਵਨ ਜੀ ਕੇ ...”⁹ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਡਾਇਲਾਗ ਅਜੋਕੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਕਾਪੀ ਕਰਦਿਆਂ ਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦ ਬਣਨਾ ਲੋਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਡਾਇਲਾਗ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਇਸ ਫੋਕੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਦੀ ਤਿੱਲੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਸਾਥ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਨੁਮਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਦ ਹੀ ਸੁਖਬੀਰ ਇਸ ਡਾਇਲਾਗ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਇਕ ਸਵਾਲ ਇਹ ਵੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਕੋਰਟ-ਕਚਿਹਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਆਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਭਣ ਦੀ ਆਸ ਕੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ! ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਆਹਾਂ ਦੇ ਝੱਟ ਹੀ ਉਸੇ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਫਿਰ ਤਲਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸੁਖਬੀਰ ਦੀ ਨਨਾਣ ਹਰਲੀਨ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਦੂਜੀ ਔਰਤ ਦੀ ਹਮਦਰਦ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਹੀ ਔਰਤ ਦਾ ਅਸਲ ਸੰਤਾਪ ਸਮਝ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸੁਖਬੀਰ ਨੂੰ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਇਹ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰਲੀਨ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਭਾਵ ਸੁਖਬੀਰ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰੇਗੀ ਪਰ ਉਸਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਦੋਂ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਸੁਖਬੀਰ ਹਰਲੀਨ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਕਿ, “ਜੇ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਤੂੰ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਤੇਰੇ ਭਾਅ ਜੀ ਵਰਗਾ ਇਨਸਾਨ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹ ਕਰਦਾ ਜੋ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰਦੀ ?”¹⁰ ਤਾਂ ਹਰਲੀਨ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ ਕਿ , “ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ‘ਚੋਂ ਕਿੱਕ ਆਊਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ, ਤੇ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਜੀਉਂਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਜੀਅ ਰਹੀ ਏਂ।”¹¹ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਔਰਤ ਮਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਸਮਝੋਤੇ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਜਿਹਾ ਦਸਤਖ਼ਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਔਰਤਾਂ (ਨਨਾਣ-ਭਰਜਾਈ) ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ‘ਤੇ ਆਪਣਾ ਠੋਸ ਨੁਕਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦਾ ਇਹ ਨਵਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?) ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਅਜਿਹਾ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਛਾਪ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਸਿਮਰਤੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬਾਤ ਵੀ ਛੋਹਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਸ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੀਰੀਅਲ ਅਤੇ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਕੋਲ ਉਧਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਕਮਾਏ ਹੋਏ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੈਨਵਸ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਵਸੀਹ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਅਤੇ ਸੁਹਰਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਪਾਜ ਸਾਫ਼ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਖਾਸ ਕਰ ਫਿਲਮੀ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੱਤਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਰਸ਼ਕ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਧਰੇ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਸ ਪੂਰੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਮਰਦ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਕੰਡ ਸਬੰਧੀ ਉਸਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਇਕ ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਜਿਉਂ ਰਹੀ ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਲਾਹੁਤਾ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਲਬੀਰ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ, ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 2021, ਪੰਨਾ-20
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-27
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-27
4. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ (ਸੰਪਾ.), ਕਥਾ ਰੰਗ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2012, ਪੰਨਾ-33
5. ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-50
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-73
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-74
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-120
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-133
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-136
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-136

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ: ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ

ਡਾ. ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਇਟਰਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਬੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ
ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼

ਅਮੂਰਤ

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਚਾਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ' ਹੈ। ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੰਪੂਰੀ ਰੰਗ, ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਰੰਗ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ (ਵਿਸ਼ੇ) ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਰਸਾਨੀ ਜੀਵਨ, ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ, ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੰਕਟ, ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ, ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ, ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ, ਸਿਸਟਮ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਨਾ, ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਧੁੜ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਗਈ ਸਿਨਫ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਵਾਂਗ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ' ਵਿਚ ਛੇਹਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਵਿਚ ਰਹੱਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕਟਾਖਸ਼ੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ- ਰੁਬਾਈ, ਸਾਹਿਤ, ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ, ਕਵੀ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ਾਇਰੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰੁਬਾਈ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ, ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕੁੰਦਨ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰੀ, ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਉਪਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੁਬਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜੀ, ਦੂਜੀ ਨਾਲੋਂ ਤੀਜੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਨਾਲੋਂ ਚੌਥੀ ਪੰਕਤੀ ਉਤਰੋਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਖੀਰਲੀ ਪੰਕਤੀ ਇਕ ਸਾਰਗਰਭਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਮੁਕਦੀ ਹੈ।¹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੁਬਾਈ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੁਬਾਈ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਰਯਾਈ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰੁਬਾਈ ਨੂੰ 'ਚੌਬਰਗੇ' ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਮਰ ਖ਼ਯਾਮ, ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਬਾਦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰੁਬਾਈ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ, ਦੂਜੀ ਤੇ ਚੌਥੀ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ;

ਤੋੜ ਗੁਲਾਬ ਪਸਾਰੀ ਲਿਆਇਆ ਮਲ-ਮਲ ਖੰਡ ਰਲਾਈ।
ਭੀਂ ਕੁੜੱਤਣ ਰਹੀ ਸੁਆਦ ਵਿਚ ਬਣੀ ਨਾ ਉਹ ਮਠਿਆਈ।
ਮੱਖੀ ਬਣ ਕਣ-ਰਸ ਜੇ ਚੁਣਦਾ ਤੋੜ ਨਾ ਆਬ ਗੁਆਉਂਦਾ,
ਮਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਨੇਹੁੰ ਨਾ ਟੁੱਟਦਾ ਰਸ ਪੀਂਦਾ ਸੁਖਦਾਈ।²

ਰੁਬਾਈ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ' ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੰਗਾਂ (ਵਿਸ਼ਿਆਂ) ਨੂੰ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਚਾਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ' ਹੈ। ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੰਪੂਰੀ ਰੰਗ, ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਰੰਗ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ (ਵਿਸ਼ੇ) ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਰਸਾਨੀ ਜੀਵਨ, ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ, ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੰਕਟ, ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ, ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ, ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ, ਸਿਸਟਮ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਨਾ, ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੂੜ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਗਈ ਸਿਨਫ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਵਾਂਗ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ' ਵਿਚ ਛੋਹਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਵਿਚ ਰਹੱਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕਟਾਖਸ਼ੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕੁਦਰਤ ਸੰਗ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਵਾਂਗ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਾਡੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਵੀ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਹੀ ਆਸਮਾਨ ਜੋਗੀਆ ਵੇਸ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਫਿਰ ਸ਼ਬਦ ਸਲਾਮਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ;

ਵੇਖੋ, ਮਹਿਮਾਨ ਬਣ ਖਿੜੇ ਫੁੱਲ ਆਏ ਨੇ।

ਸੁਪਨੇ ਹਸੀਨ ਵੀ ਇਹ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਨੇ

ਸੂਰਜ ਦੀ ਜਾਪਦੈ ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ ਟੁੱਟ ਗਈ,

ਅੰਬਰਾਂ ਨੇ ਵੇਸ ਤਾਹੀਂ ਜੋਗੀਆ ਬਣਾਏ ਨੇ। (ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 16)

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ, ਭਵਿੱਖਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਿਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ, ਝਗੜਿਆਂ 'ਚ ਉਲਝਾਈ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਖੁੰਢਾ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।³ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ;

ਜਿਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿੱਸਰ ਜਾਂਦੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਲਿਖਾਰੀ।

ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਫਿਰ ਕੋਈ, ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਆਰੀ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਪ੍ਰੀਤੀ ਡੋਰਾਂ ਜੋੜਨਹਾਰੇ,

ਭੁੱਲਾ ਭੁੱਲਾ ਗਏ ਪੁੱਤਰ ਧੀਆਂ, ਮੱਤ ਗਈ ਹੈ ਮਾਰੀ। (ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 90)

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਬੜੀ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਾ-ਧਾਪੀ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ

ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੰਕਟ ਵੀ ਗਹਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਏ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਫਿਕਰ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਵਰਗਵੰਡ ਨੂੰ ਰੱਦਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ, ਇਨਸਾਨ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਰੁਬਾਈ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ;

ਅਣਖ ਜਗਾਵੇ ਨਾ ਜੋ, ਉਹ ਵੰਗਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
 ਚੋਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਰਲ ਜੇ, ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
 ਹੱਕ, ਸੱਚ, ਇਨਸਾਫ਼ ਤੇ ਡਾਕੇ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਜੇ,
 ਵੇਖ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਵੇ, ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। (ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 50)

ਕਵੀ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਗਫ਼ਲਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਵੀ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ;

ਜੋਦੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੁਸੀਬਤ, ਉੱਚੇ ਪਰਬਤ ਢਹਿੰਦੇ ਨਹੀਂ।
 ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਕਦੇ ਵੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਇੱਕੋ ਜਹੇ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਨਹੀਂ।
 ਆਸ ਉਮੀਦ ਸਾਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਭਵਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਾਰਨ,
 ਸੂਰਜ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕੋਰ ਜੇ ਪੱਲੇ, ਗ਼ਮ ਦੇ ਬੱਦਲ ਰਹਿੰਦੇ ਨਹੀਂ।

(ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 32)

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਭਾਅ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਝੰਬਿਆ ਹੋਇਆ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮੱਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਇਆ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ;

ਮੇਰਾ ਹੈ ਵਡੇਰਾ ਇਹ ਜੋ ਗੱਡੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੈ।
 ਖੇਤਾਂ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਹੋ ਕੇ, ਬੜਾ ਅਵਾਜ਼ਾਰ ਹੈ।
 ਦਾਣਿਆਂ ਦਾ ਬੋਹਲ ਹੁਣ ਟੱਬਰ ਨਾ ਪਾਲਦਾ,
 ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਪੰਡ ਵੱਡੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੈ। (ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 88)

ਅੱਜ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਘਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਿਲਾਮ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਦਾ ਪਾੜਾ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਰੁਬਾਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ;

ਮਨ ਦਾ ਮੋਰ ਉਦਾਸ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਉੱਖੜੇ ਸੁਰ ਤੇ ਸਾਜ਼ ਵਜੋਈਆ।
 ਤਪਦੀ ਲੂਅ ਤਨ ਮਨੂਆ ਸਾੜੇ, ਇਕੋ ਜਹੀ ਪੱਛੋਂ ਪੁਰਵਈਆ।
 ਧਰਤੀ ਮਾਂ, ਰੰਗਲੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਇਕੋ ਰੰਗ ਵਿਚ ਡੋਬ ਰਹੇ ਨੇ,
 ਦੁਸਤ ਵਪਾਰੀ ਬਣੇ ਲਲਾਰੀ, ਬਣਿਆ ਸਭ ਦਾ ਬਾਪ ਰੁਪਈਆ।

(ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 25)

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਹ ਤਿੰਨ ਮਾਂਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਮਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਦੂਜੀ ਮਾਂ ਉਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਤੇ

ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਮਾਂ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜੋਕੀ ਪੀੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਾਂਵਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਦੁੱਖ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੁਬਾਈ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ;

ਜੰਮਣਹਾਰੀ ਵਾਂਗਰਾਂ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਦਾ ਹਾਲ।

ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਇਸ ਤੋਂ ਮੰਦੜਾ ਹਾਲ।

ਤਿੰਨੇ ਬਹਿ ਕੇ ਝੁਰਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮ ਢਲੇ ਤੋਂ ਬਾਦ,

ਪੁੱਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦੇ ਆ ਕੇ ਸਾਡਾ ਹਾਲ। (ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 45)

ਕਵੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੁਬਾਈਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੁਪਨੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਸੁਪਨੇ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ;

ਏਨੇ ਸਾਰੇ ਫੁੱਲ ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ ਪਰਮਾਤਮਾ।

ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰੇ ਤੇਰਾ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ।

ਇੱਕ ਇੱਕ ਫੁੱਲ ਮੈਂ ਤਾਂ ਵੰਡ ਦੇਵਾਂ ਸਭ ਨੂੰ,

ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ। (ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 79)

ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਰੁਬਾਈ ਵਿਚ ਰਹੱਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਟਾਖਸ਼ੀ ਜੁਗਤ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ 'ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਕਟਾਖਸ਼ ਇਸ ਰੁਬਾਈ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ;

ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਬਿਨਾਂ ਦਿਨ ਰਾਤੀਂ, ਕੁੰਡੇ ਜੰਦਰੇ ਖੜਕ ਰਹੇ ਨੇ।

ਚੋਰਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਅੰਦਰ ਕੂਕਰ, ਤਾਂਹੀਓਂ ਬਹੁਤੇ ਰੜਕ ਰਹੇ ਨੇ।

ਲੜਦੇ, ਭਿੜਦੇ, ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟਦੇ ਜਿਹੜੇ ਚੋਣ ਜਿਤਾ ਕੇ ਘੱਲੇ,

ਖਾਲਮ ਖਾਲੀ ਸੱਖਣੇ ਭਾਂਡੇ, ਝੱਗੋ ਝੱਗ ਕਿਉਂ ਬੜਕ ਰਹੇ ਨੇ?

(ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 32)

ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਜੋਸ਼ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਰੁਬਾਈ ਰਾਹੀਂ ਸਿਜ਼ਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ;

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੂਝਦੀ ਹੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਯਾਰੋ।

ਇਹ ਤਖ਼ਤੇ ਫਾਂਸੀਆਂ ਰੱਸੇ, ਜੁਲਮ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਹੈ ਯਾਰੋ।

ਉਹਦੀ ਬਾਰਾਤ ਵਿਚ ਸਰਬਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੋੜਾ ਸੀ,

ਛਬੀਲੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਸੁਖਦੇਵ ਸੁਣ ਲਓ ਨਾਮ ਸੀ ਯਾਰੋ। (ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 19)

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਕਟਾਈ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਬਸੇਰਾ ਵੀ ਕੰਕਰੀਟ ਦੇ ਮਕਾਨ ਬਣਨ ਕਰਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਘੱਟ ਰਹੀ ਗਿਣਤੀ ਸਾਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਕੰਕਰੀਟ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਬਨਾਉਣੀ ਆਲ੍ਹਣੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਵਿਅੰਗ ਇਸ ਰੁਬਾਈ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ;

ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰਾਉਂਦੇ ਕੁੜੀਆਂ, ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਦੇ

ਕੰਕਰੀਟ ਦੇ ਜੰਗਲ ਅੰਦਰ, ਥਾਂ-ਥਾਂ ਫਿਰਨ ਆਲ੍ਹਣੇ ਧਰਦੇ

ਬਿਰਖਾਂ ਦੇ ਮੁਢ ਫਿਰਦੀ ਆਰੀ, ਅਜਬ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ,

ਤਾਂਹੀਓਂ ਦੇਸ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲਿਓ, ਕਿਸਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਜਾਈਏ ਮਰਦੇ

(ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 36)

ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਖੁਨਾਮੀ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਧੀ ਤੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮਹਿਕਾਂ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲਵੇ, ਜਿਵੇਂ;

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਧੀ ਕਰਦੀ ਅਰਦਾਸ।

ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਕੂੜ ਨਿਖੁੱਟੇ, ਪੂਰੀ ਕਰ ਦੇਹ ਆਸ।

ਜੁਗ ਜੁਗ ਜੀਣ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜਾਏ, ਇੱਜਤ ਪੱਤ ਦੇ ਰਾਖੇ,

ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਵੇ ਧਰਤੀ, ਮਹਿਕਾਂ ਭਰਨ ਸਵਾਸ। (ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 84)

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰੁਬਾਈਆਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੋਦੀਪਣ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਦਸਮ ਪਿਤਾ ਹੁਣ ਸੀਸ ਤਲੀ ਤੇ ਧਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ

ਹੱਕ, ਸੱਚ, ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ

ਕੁਰਸੀ-ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਲੜਦੇ ਲੜਦੇ ਧਰਮ ਗੁਆਚ ਗਿਆ

ਸੁਭ ਕਰਮਨ ਵੀ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਸਾਥੋਂ ਕਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ (ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 39)

ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਕਵੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਨਤੀਜੇ ਭਗਤਣੇ ਪੈ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ;

ਵਕਤ ਵਿਚਾਰਾ ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ, ਭਾਵੇਂ ਆਪਾਂ ਕੰਧ ਤੇ ਟੰਗਿਆ

ਪਲ ਪਲ ਰਹੇ ਗਿਣਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਸਾਥੋਂ ਏਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾ ਮੰਗਿਆ

ਟਿਕਟਿਕ ਵੇਖ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾ ਕੇ, ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ,

ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲਾ ਸਾਹ ਨਾ ਆਵੇ, ਅੱਜ ਤੀਕਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਡੰਗਿਆ

(ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 38)

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਘਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਂਝ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਕੀਮਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ;

ਮੰਡੀ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਸ਼ੈ ਮਿਲਦੀ ਨਾ ਬਾਬਲ ਨਾ ਮਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਜੰਗਲ 'ਚੋਂ ਲੱਭੋ, ਕਿੱਥੇ ਐਸੀ ਛਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਮਾਪੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਏਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗਦਾ,

ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼ ਬੇ ਰੋਣਕ, ਸੁੰਨੀ ਮੰਜੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

(ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 19)

ਉੱਨੀ ਸੌ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੋ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ ਉਸ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਇਕ ਹਾਉਕੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ:

ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਵੇਲੇ ਏਥੋਂ ਘਰਾਂ ਵਾਲੇ ਤੁਰ ਗਏ।

ਸੁੰਨਿਆਂ ਮਹੱਲਾਂ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਤਾਹੀਉਂ ਭੁਰ ਗਏ।

ਅਜੇ ਇੱਕ ਹਾਉਕਾ ਏਸ ਹਿੱਕੜੀ 'ਚ ਜਾਗਦਾ,

ਬਾਕੀ ਰੰਗ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਝੱਖੜਾਂ 'ਚ ਖੁਰ ਗਏ। (ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ, ਪੰਨਾ 47)

ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਪੂਰਦਾਨੀ' ਵਿਚ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗ (ਵਿਸ਼ੇ) ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਕਾਰ ਰੁਬਾਈ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰੁਬਾਈਆਂ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪ.), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 74.
2. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਲਹਿਰ ਹੁਲਾਰੇ, ਪੰਨਾ 57.
3. ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਗਾਸੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ, ਪੰਨਾ 134.

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਾਇੰਸ ਵਿੱਚ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਧੀ

ਨਿਸ਼ਾ ਦੇਵੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਐਡਵਾਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਅਮੁਰਤ

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸਫੋਟ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਯੁਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਸੂਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਪੱਧਤੀਆਂ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਸਰਵੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣੈ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੂਚਨਾ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਸ ਦਾ ਉਚਿਤ ਆਯੋਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੋਜ ਦੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਖੋਜਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਟੀਚੇ ਉਲੀਕੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪਿਛੋਕੜ, ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਹ ਪਿਛੋਕੜ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਸਰਕਾਰੀ, ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਪੱਧਰੀ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੋਜਕਾਰ ਲਈ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਨਮੂਨਾ ਅਟਕਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਸੋਮਿਆਂ ਤੇ ਕਿਸ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣਗੇ? ਇਹ ਖੇਤਰ ਨਿਰਧਾਰਣ ਹੀ ਸਰਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਵੇਖਣ ਨੂੰ ਪੱਖਪਾਤ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਲਿਖਣ ਸਮੱਗਰੀ, ਸਰਵੇਖਣ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ, ਸੂਚਨਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਚੋਣ, ਬਜਟ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਸਟੋਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਵਾਉਣਾ ਆਸਾਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਰਸਾਲੇ, ਅਖਬਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਘਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਧਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮੁਫਤ ਕਮਰਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਧਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਰੀਡਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਈ ਸਬੰਧਤ ਅਦਾਰੇ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਅਤੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਧੀ

ਇੱਕਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਫਰ ਆਦਿ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਖਰਚੇ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਬੰਧਤ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਰਕਮ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਂਕੜਿਆਂ

ਦੇ ਇਕਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਖੋਜਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੈ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ, ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੀ ਇਕਾਈ ਅਤੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੁਝ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਅਜਿਹੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰੇਖਣ-ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ, ਮੁਲਾਕਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਔਗੁਣ ਹਨ।

ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਖੋਜਕਾਰ ਦਾ ਸਵੈ ਜਾਂ ਖੇਤਰ ਕਰਮੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਵੰਡਣ, ਇਕਤਰੀਕਰਣ ਲਈ ਜਾਂ ਮੁਲਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖੇਤਰ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਮਾਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕਾਲਜ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਜਾਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਕਾਲ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਇਸ ਤੱਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵੇਖਣ ਮੰਤਵ ਖਾਸ ਜਾਂ ਆਮ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤੱਤ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਆਂਕੜਿਆਂ ਦੇ ਇਕਤਰੀਕਰਣ ਲਈ ਨੁਮਨੇ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਂਕੜਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਇਕਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਅਵਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਕਤਰੀਕਰਣ ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਔਕੜ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਖਣ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਬਾਉ, ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਆਦਿ ਹੇਠ ਜਾਂਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਪਰ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਖਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਚਾਹ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਖੋਜਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਧੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਖਣ ਹੀ ਉਪਲੱਬਧ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਖਣ ਵਿਚ ਵੈਧਤਾ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਖੋਜਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਨਿਖਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜਕਾਰ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਪ੍ਰੇਖਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰੇਖਣ ਕਰਤਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਮੂਲ, ਝੁਕਾਵ ਆਦਿ ਪ੍ਰੇਖਣ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਘਟਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਜ ਲਈ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰੇਖਣ ਕਰਤਾ ਲੈਣੇ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸੂਚੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਖਣ ਲਈ ਸੰਜੋਗ ਨਮੂਨਾ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰੇਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚਿਤ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਖਣ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਵਲੋਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ

ਮਾਹਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲਾਂ ਵਲੋਂ ਮਾਪ ਦੰਡ ਅਤੇ ਸਟੈਂਡਰਡ ਨੂੰ ਧਿਆਨਪੂਰਵਕ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਮੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਜਿਵੇਂ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਵਿੱਤ ਦੇਣ ਲਈ ਮਾਪ ਦੰਡ ਅਤੇ ਸਟੈਂਡਰਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਸੈਮੀਨਾਰ, ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

1. ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ 40 ਰੁਪਏ ਖਰਚਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

2. ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਕੁਲ ਖਰਚੇ ਦਾ $6\frac{1}{4}\%$ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਉੱਤੇ ਖਰਚਿਆ ਜਾਵੇ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਕਾਲਜ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰਾ ਵਿੱਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਿਲਹਾਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ $\frac{4}{5}$ ਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਬਾਕੀ ਦਾ $\frac{1}{5}$ ਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਕਾਲਜ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫਿਲਹਾਲ 15 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ 200 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਅਧਿਆਪਕ ਰਿਸਰਚ ਫੈਲੋ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਲਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 40 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਖਰਚਣ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਰੰਗਾਨਾਥਨ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 25 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ 300 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਅਧਿਆਪਕ ਉੱਤੇ ਖਰਚਣ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

4. ਸਹਿਗਲ ਦੀ ਖੋਜ ਸਟੱਡੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ 100 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 345 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖਰਚਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਚ 5 ਤੋਂ 7, 1979 ਨੂੰ ਖੰਡਾਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਟੈਂਡਰਡ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਤ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

1. ਕਾਲਜ ਦੇ ਕੁਲ ਬਜਟ ਦਾ 4% ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

2. ਬਜਟ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਜਿਲਦਬੰਦੀ ਲਈ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਬਜਟ ਦਾ 20% ਪੈਸਾ ਰਸਾਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦਾ 80% ਪੁਸਤਕਾਂ, ਜਿਲਦਬੰਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੱਗਰੀ ਉੱਤੇ ਖਰਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਜਿਆਦਾ ਬੱਜਟ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ ਕਾਲਜ ਐਂਡ ਰਿਸਰਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਜ਼, ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਆਫ ਅਮੀਕਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀ ਰਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੈਚੁਲਰ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਬੱਜਟ ਦਾ 5% ਕਾਲਜ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਬਾਰੇ ਖਰਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਦਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਲਕਸ਼ਮਨ ਸਵਾਮੀ ਮੁਡੇਲਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ 1952-53 ਵੀ ਵਧੀਆ ਸਕੂਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਟਾਫ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਐਸ. ਆਰ. ਰੰਗਾਨਾਥਨ ਵਲੋਂ ਸਕੂਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਾਸਤੇ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ: ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਲਾਨਾ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਫੀਸ 2.50 ਰੁਪਏ ਮਨੇਜਮੈਂਟ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗਦਾਨ 2.50 ਰੁਪਏ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਲਾਨਾ ਗ੍ਰਾਂਟ 10.00 ਰੁਪਏ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 1986 ਨੇ ਵੀ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਦੀ ਏਜੰਸੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜੀ ਸਕੂਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਸਟੈਂਡਰਡ ਤਿਆਰ ਕਰੇ।

ਡਾ.ਐਸ.ਆਰ.ਰੰਗਾਨਾਥਨ ਵਲੋਂ ਬੱਜਟ ਦਾ 1% ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬੱਜਟ ਦਾ 6% ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਵੇਰਵੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ 3 ਪੈਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡੀਚਰੀ ਵਿਚ 2.48 ਰੁਪਏ। ਪੰਜਾਬ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ 12 ਪੈਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚੇ ਗਏ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਵਿਚ ਵੱਧ ਵੇਰਵੇ ਹਨ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਖਰਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਲਾਵਾ ਵਿਵਰਣ ਵਿਧੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਤ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਮੱਦ ਹੈਡ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖਰਚੇ ਦੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ, ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਸਮੱਗਰੀ, ਡਾਕ, ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ, ਜਿਲਦਬੰਦੀ, ਏਅਰ ਕੰਨਡੀਸ਼ਨਿੰਗ, ਕਿਰਾਇਆ ਆਦਿ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਮਾਰਤ, ਫਰਨੀਚਰ, ਸਾਜੋ-ਸਮਾਨ, ਅਧਾਰਕ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਇਹਨਾਂ ਮੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਣ-ਆਵਰਤੀ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਖਰਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਤੇ ਬੱਜਟ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਖਰਚੇ ਜਿਵੇਂ ਲਾਇਨ ਬਜਟ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਜਟ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਦੀ ਆਮਦਨ ਤੇ ਖਰਚ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਭਵਿੱਖੀ ਵਿੱਤੀ ਯੋਜਨਾ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚੇ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਬਜਟ ਨੂੰ ਸਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਨਿਰੋਲ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਕੀ ਕੁਝ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੀ ਕੁਝ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਕੜਾ ਪੂਰਣ ਵੇਰਵੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਬਜਟ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਤ ਵੇਰਵੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਬਜਟ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਰਿਪੋਰਟ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਬਜਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ ਮਹੀਨਾ, ਸਾਲ, ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚੇ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿੱਤੀ ਯੋਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਕੀ ਕਮਾਵੇਗੀ ਤੇ ਕੀ ਖਰਚੇਗੀ।

“ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਕੌਸਟ ਐਂਡ ਮਨੇਜਮੈਂਟ ਆਫ ਇੰਗਲੈਂਡ ਐਂਡ ਵੇਲਜ਼” ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਨੀਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਧੀਆਂ, ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਟੀਚੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਵਿੱਤੀ ਜਾਂ ਗਿਣਤੀਮਿਕ ਵੇਰਵੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ ਉਸ ਨੂੰ ਬਜਟ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਲਾਇਨ ਬਜਟ:- ਰਵਾਇਤੀ ਬਜਟ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਾ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਧੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚੇ ਦੀਆਂ ਮੱਦਾਂ ਨੂੰ ਖੜੀ ਲਾਇਨ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਇਨ ਬਜਟ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿੱਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਾਵੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਰਫਾਰਮੈਂਸ ਬਜਟ:- ਇਹ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਲੇਖ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੇਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਜਟ:- ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਲਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਬਜਟ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਇਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਲਾਭ

ਨੂੰ ਨਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਸਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਟੀਚੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਝੁਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਜਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ।

ਪਲੈਨਿੰਗ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਿੰਗ ਬਜਟਿੰਗ ਸਿਸਟਮ:- ਅੱਜ ਦਾ ਯੁੱਗ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪਲੈਨਿੰਗ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਿੰਗ ਬਜਟਿੰਗ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਬਜਟਿੰਗ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਫਿਰ ਛੋਟੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਦਾ ਆਟੋਮੇਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਆਟੋਮੇਸ਼ਨ ਇਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਅੱਗੇ ਫਿਰ ਹੋਰ ਆਟੋਮੇਸ਼ਨ ਜਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾਉਣਾ, ਤਕਨੀਕੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ, ਸੈਲਫਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ੀਰੋ ਬੇਸਡ ਬਜਟਿੰਗ:- ਬਜਟ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਬਜਟ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਖਰਚੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਖਰਚੇ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਜਾਂ ਉਸੇ ਕੀਮਤ ਦੇ ਜਾਂ ਵਧੀ ਹੋਈ ਕੀਮਤ ਉੱਤੇ ਵਿੱਤ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸਿੱਟਾ

ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਉਹ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ, ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਕੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਧਨ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ੀ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਾਭ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕੋਈ ਕਮਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਸਹਾਰਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਖਰਚ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਨ ਦੀ ਘਾਟ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀਆਂ ਨਿੱਤ ਵਧਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਵਿੱਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਲੇਖ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਸੇਵਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿੱਤ ਦੇਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਠੀਕ ਵਿੱਤੀ ਅੰਕੜੇ ਅਤੇ ਲਾਗਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Evans G Edward Management techniques o for Librarians 2nd ed. New York Academic Press 1983.
2. Krishna Kumar ,Library Administration and Management ,New Delhi Vikas Latest Edition.
3. Mittal, R.L.,Library Administration: Theory and Practice Ed 5. New Delhi Metropolitan 1984.
4. Busha, C.H. Research methods in Librarianship: Techniques and Interpretation An Hoster S.P. New York Academic Press 1980.
5. Krishna Kumar: Research methods in Library and Information Science,New Delhi: Vikas 1992.
6. [http:// Survey of India.gov.in](http://SurveyofIndia.gov.in).
7. Meenakshi Sharma First course in methodology of Research Kalia Prakash Patiala 1992.

EDUCATION SYSTEM: ORIGIN AND DEVELOPMENT

Vikramjit Singh

Research Scholar, Department of Religious Studies, Punjabi University, Patiala

Abstract

A human being is a social creature who keeps on learning during his lifetime. It is with this tradition of learning and teaching that man has evolved. The education system of primitive man was related to the basic issues. In this system of education, human beings were involved in providing food and furthering their lineage by keeping their life safe and their family, group, tribe etc. safe. A human being learns how to live in a group. The main purpose of education is to improve the human way of life and style. After society, the next step in human development is the creation of civilization. Education system is developed in these institutions. Religious rituals, customs, rites, martial arts etc. were part of it. Keeping the human body healthy was an important part of this. The structure of the ancient education system was personal, in which the aspiring teacher would go to the teacher himself. Nowadays, the 'Education System' has become institutionalized, which raises the question of whether education is for learning or employment. The modern world is science and technology based, and this, more than anything else, has made education, as never before, a most important element in the life and progress of a nation. At the end It is important for education to be learned so that human beings can learn to live and become good social creatures.

Keywords: Education, Human, Society, System, Culture.

Introduction

A human being is a social creature who keeps on learning during his lifetime. It is with this tradition of learning and teaching that man has evolved. Man is different from animals only because man can think and understand. Each breed of animal embarks on a new journey. They receive life experiences from their ancestors but do not develop any knowledge or science. The life structure or arrangement of animals is the same as it was thousands of years ago while man is always evolving. Darwin's theory of evolution also establishes the theory of the evolution of species, according to which the human race has evolved over time.

The primitive man lived in the forests and his needs were very limited. In that sense, he is weaker than most animals. Because of this he was always a victim of wild animals and natural disasters. The human being did not have any suitable means or facility to increase his physical strength, in this case he developed his intellect or understanding. It is the human intellect that makes it different from other species. With this diversity that human beings have evolved and reached the present stage.

Man learns a lot from his daily exercises and keeps on shaping his life accordingly. In this way the next generation of human beings inherits something from their previous generation and carries out their way of life. It is this power or uniqueness that makes a human being different from other species.

Humans began to live in groups with each other. With this group, where human beings were able to protect themselves by organizing themselves, the tradition of learning and teaching from each other's experiences and practices also began. The human being imparts his experiences and skills to his next generation. This was the foundation of the basic education system. The basic education system deals with the basic issues of human life. In it he learned and taught food search, security arrangements, and shelter for himself and methods and techniques to avoid natural disasters. Thus the basic education system was connected with human life. This kind of activity is an important part of education which takes place through activities which involve the motor mechanism of the human body and which results in the individuals formulating behaviour pattern.

With the discovery of fire and wheels in the developmental stages of human beings, the period of development in human life also started rapidly. Man began to live in one place instead of life. Living together became the foundation of society. By living together on the basis of society, human beings also become attached to the tradition of learning and teaching from each other. Man would carry out new experiments with his companions and also reveal new facts. He respected and sought out people from whom he could learn. Only a skilled person possessed special respect and status in the tribe. The education system of primitive man was related to the basic issues. In this system of education, human beings were involved in providing food and furthering their lineage by keeping their life safe and their family, group, tribe etc. safe.

Society

Society is the manifestation of human being with intellect / understanding. It is from the human understanding that the concept and organization of society is born. A human being, with his understanding or wisdom, determines a place for the fellow human beings living around him. He becomes attached to everyone in one way or another. This is how the foundation of society is laid. The basic unit of society is his family. In this union, human beings move towards thinking, understanding and improving issues with mutual understanding and making new additions. Social education is the basic foundation of education. A human being learns how to live in a group. The main purpose of education is to improve the human way of life and style. When the primitive human being is institutionalized through the concept of society and unites, then he takes a step towards becoming

civilized. In the organization of society, a human being begins to associate with different people living around him and learns something from them and is influenced by them. This was an early stage of the education system, with some activities involving learning and teaching. Education has an integrative purpose in society by communicating values that unite different sections of that society. Educational institutions can provide such learning because ideally they are not catering to the values and interests of particular groups in society.

In today's education system we understand / see / study education more only as institutional structure of school / college / university etc. Today's institutional education system combines the teaching and learning of language, history, knowledge etc. with the education system. The main purpose of education became employment. The education system is not succeeding in uplifting human life. Basic education system remained the focus of human life. If our education is to have any meaning for life, it must pass through an equally complete transformation.

Culture

After society, the next step in human development is the creation of civilization. This creates a special culture. Culture includes human endurance, food, lifestyle, language, etc. Different identities with culture come into being. On the basis of these identities the human being begins to unite. Civilized human beings begin to coexist with each other and at the same time other institutions come into existence within the institution of society, with which human society develops rapidly and takes care of itself. Education system is developed in these institutions. Religious rituals, customs, rites, martial arts etc. were part of it. Keeping the human body healthy was an important part of this.

Ancient Education System

The structure of the ancient education system was personal, in which the aspiring teacher would go to the teacher himself. Although there are descriptions of universities in Indian culture, they are very few. *Guru-Kul* tradition has been a major part of Indian culture. Human life was divided into four ashrams, one part of which was to spend 25 years of one's life in celibacy. At that time living in the Guru's clan and receiving all kinds of teachings from one's Guru was the religion of the learner. During this time, as the learner learns to read and write, he also has to learn how to make life moral. Adopting rituals and learning livelihood skills was his method of teaching. Education was primarily focused on life and acquisition and learning.

Education for Learning or Employment

Learning is the basic and instinctive instinct of a human being. From birth a human being starts learning from his parents and those around him. It is through

this process of learning that he develops his social, intellectual and mental development. Learning is the process by which humans and animals acquire new knowledge, skills and understanding.

Nowadays, the 'Education System' has become institutionalized, which raises the question of whether education is for learning or employment. The modern world is science and technology based, and this, more than anything else, has made education, as never before, a most important element in the life and progress of a nation. Economic development, welfare and security are all closely dependent on the extent and quality of education.

In ancient times, education was considered as the most important part of human life. The learner was always devoted to his teacher. Due to this process of learning great personalities with high conduct and good life were born. But nowadays the story is quite different. The education system designed with employment in mind promotes commercialization of education as well as capitalization. It is bought and sold like a commodity. The purpose of education is to build an ideal human being. Employment oriented education can never produce a human being.

Employment involves the pursuit of success, the pursuit of profit and the pursuit of business. The so-called educated people in the world, who have been to college, to university, have got a good job, fit into a place and stay there and advance there. They have their own troubles, their own adversities.

One may pass some exam and get a job, or one may have been educated technologically. But psychologically one doesn't know anything about oneself. It is important for education to be learned so that human beings can learn to live and become good social creatures. They can learn to maintain relationships and appreciate them. Due to which the erosion of moral values, deterioration in social order, fragmented mentality and political exploitation is on the rise. Doctors, teachers or engineers are making their profession a source of maximum income instead of service. And the distance between relationships is widening. The human being has become just a part of the government machinery. The focus of employment takes us away from ourselves. We have our own destruction. Employment is for human life but human life is not for employment. The purpose of human life is something else, the fulfillment of which is not possible without the tendency to learn.

References

1. Yogendra K. Sharma, History and Problems of Education Vol.2, Kanishka Publishers, New Delhi, 2001, p.3.
2. K.P. Pandey, Perspectives in Social Foundations of Education, Shipra Publications, Delhi, 2010, p.155.
3. G.H. Bantock, Education and Values, Faber and Faber, London. 1965, p.118-19.
4. Kay Wood, *Education the Basics*, Routledge, 2015, p.97.
5. D.S. Kothari, Education, Science and National development, Asia Publishing House, Bombay, 1970, p.16.
6. J. Krishnamurti, *Beginnings of Learning*, B.I. Publications, New Delhi, 1975, p.145-46.

THE ROLE OF RESILIENCE ON LIFE SATISFACTION AMONG THE ADOLESCENTS

Dr. Rashmi Chaturvedi

Assistant Professor, Institute of Education and Research,
Shri Ramswaroop Memorial University, Barabanki

Abstract

Adolescence is the most accelerated phase of human development. Adolescence is a time when young people may swing between extremes, have significant biological and physical changes. According to Stanley Haall, "Adolescence is a period of storm and stress". In Present time, life becomes stressful, full of pressure, tension, strain, tightness, complex and problems. So, for a quality and happy life, it is vital that people have happiness, well being and abilities to cope with stress, Anxiety, sadness, problems and able to find solutions to their problems. These abilities are helpful to increase individual resilience and Life Satisfaction. These are the two most important concepts which are essential for a better and happy life. In the present study, the researcher examined the relation between Resilience and Life Satisfaction and its effect on Adolescents. The overall aim of this article was to gain knowledge of – (i) The concept of Resilience and Life Satisfaction (ii) Factors influencing resilience and life satisfaction (iii) Importance of Resilience & Life satisfaction for Adolescents (iv) Techniques to increase and develop Resilience.

Keywords: Adolescence, Resilience and Life Satisfaction.

Introduction

Adolescence begins around the age of 10 years and ends between the ages of 20 and 24 years. This period is divided into early adolescence (10 to 13 years), middle adolescence (14 to 17 years), and late adolescence (18 to 24 years). In all culture's adolescence is a time for growing up and preparing for the future and for moving from the immaturity of childhood into the maturity of adulthood (Call et al, 2002). During Adolescence, many problems and issues are evident like emotional separation from parents, physical, biological and psychological transition, social constraints, isolation, stress, loneliness, deviance etc. Resilience affects the life satisfaction of Adolescents in all life domains. As numerous previous studies

indicate, life satisfaction is a crucial indicator of the quality of life. For example, people with higher degrees of life satisfaction achieve happiness, good academic achievement, good self-esteem, better life outcomes, financial success, self-efficacy, supportive relationships, good mental health, and even physical health etc. In the present scenario, adolescents are not able to cope with the life situation, problems and difficulties of life and take the wrong step such as suicide etc. So, resilience is vital for Adolescents to be able to adapt and bounce back difficulties and face a bad time of life.

Objectives

This study goes through with the following objectives:

- To study the importance of Resilience for Adolescents.
- To investigate the factors affecting the Resilience of Adolescents.
- To study the importance of Life Satisfaction for Adolescents.
- To investigate the factors affecting Life satisfaction of Adolescents.
- To study the Importance of Resilience for life satisfaction of Adolescents
- To investigate the Techniques for the increase and development of Resilience.

Resilience

"Resilience is a positive adaptation in response to adversity (Waller, 2001)". Resilience in psychology refers to an individual's capability to subsist with anxiety, misfortune and hardship. This endure may result in the individual "bouncing back" to a previous state of normal functioning or experience the exposure of adversity to supply a "steeling effect" and performance better than expected. Resilience can specify inability to resist a pointy decline in functioning although an individual temporarily appears to induce worse [Masten, 2009].

Resilience could be a two-dimensional construct which is worried with the exposure of adversity and therefore the positive adjustment outcomes of that adversity. It's different from strengths or developmental assets which are a characteristic of a complete population, irrespective of the amount of adversity they face under adversity, assets function differently sorts of a good school, or parental monitoring, have a more influence within the life from a poorly resourced background than one from a wealthy home with other options for support, recreation, and self-esteem (Luther& Cicchetti, 2000).

In very simple words Resilience could be a psychological strength to deal with anxiety, stress, difficulties, problems, bad time and hardship of life. A Resilient people can subsist, handling and pass-through from problems, stress and challenges of life ex- job loss, economic problems, health issues, natural disasters, divorce, widow or the death of a love. People who lack this resilience they'll linger over

difficulties and use wrong mechanisms to deal and deal with life's challenges. Disappointment, Sadness, Regret, Sorrow or Failure might push them to dangerous and unpredictable behaviors.

So, on the basis of literature review, resilience is a capability of – Problem solving, communication, recover quickly from difficulties, depression, adversity, illness, toughness and capacity to manage our emotion, feeling, impulses and ability to come back into shape and return to the original position after being bent, stress etc.

Factor affecting Resilience

Many factors influence the Resilience of Adolescence as – Family Environment, Relationship, Economic Status, Stress, Anxiety, Optimism, Empathy, Self-Steem, Determination, Perseverance, Motivation, Problem-Solving Skill, Positive Outlook, Adoptability Self-Confidence, Health, Temperament etc.

Life Satisfaction

Life Satisfaction could be a Latin word which means to form or do enough. Satisfaction with one's life implies contentment with or acceptances or the fulfillment of one's wants and desire for one's life as an entire. In essence, life satisfaction is a subjective assessment of the quality of one's life, because it is inherently an evaluation judgment of life satisfaction. Life satisfaction has a large cognitive component (Sousa & Lyubomirsky, 2001).

Accordingly, to the individual's overall life satisfaction reports are based upon personal comparisons between self-determined criteria and perceived life circumstances. Similarly, life satisfaction refers to a person's subjective evaluation of the degree to which his/her most important needs, goals and wishes have been fulfilled (Frisch, 1998).

Life-satisfaction is that the degree to which someone positively evaluates the general quality of life-as-a-whole. In other words, what proportion the person likes the life that they lead? Life-satisfaction is one among the indications of 'apparent' quality of life. Along with indicators of mental and physical health, it indicates how well people thrive. High satisfaction suggests that the standard of life, within the population concerned, is good. Low satisfaction marks severe shortcomings with life means that something is wrong (Beethoven, 1984).

Life satisfaction is a personal judgment about how satisfied an individual is with his/her current life compared to his/her standard, a standard not imposed by any external sources (Denier, Emmons, Larsen, and Griffin 1985).

Factors affecting Life Satisfaction

Many factors affecting Life Satisfaction are as follows - Personality, self-esteem, the outlook of life, Age, life experience, life effect, value, cultural, family, career etc.

Importance of Resilience for life satisfaction of Adolescents

Resilience is crucial for a good and happy life. It is beneficial for dealing with life challenges, hardship, sadness etc. If a person has resilience, who also has high life satisfaction, will have control over her/his emotions. By resilience, we can be able to work and improve self-esteem and will be able to regulate our emotions. So, Resilience techniques can offer people the resources needed to help them adapt and improve their quality of life.

Life satisfaction is very essential as if an individual is satisfied with his/her life he remains mentally, physically and emotionally healthy and will be able to achieve success in life. Resilience is one of the critical factors which is useful for better life satisfaction. By Resilience an individual easily deals with all problem and never lose hope in life. Every other daily newspaper is full of news like children committing suicide due to failure in examinations, his friend not liking him, teacher and parents scolded him etc. This type of news proves that the young generation has no resilience towards the circumstances and problems of life. This is why resilience ability is essential for this generation because resilient people are empathetic and compassionate have a concrete goal, a positive and constructive image of the future and a craving to achieve those goals. They never think themselves as victim or waste time worrying about what other people say and think and focus their time and energy in changing things and improving life. Resilience brings about a significant difference in people and transforms their lives. People who possess the quality of resilience can –

- Have a positive attitude towards life.
- Ready for all hardships of life.
- Always be healthier.
- Live longer and happier life.
- More successful in work.
- Less likely to get depressed.
- Able to achieve all thing in life.
- Have good relationships with family, friends, colleagues and society.

Technique for the increase and development of Resilience

Building and developing better resilience takes time, patience, effort and commitment. It is not a magic and will not just happen overnight. It's a continuous process that will take months and years to develop. Resilience is a skill that you can be built, developed and enhanced with learning, understanding, patience and

training. Every individual does not react in the same way to life traumatic problem and stress etc. The various strategies to develop resilience among adolescents are as follows:

- Develop a positive self-image and confidence in one's knowledge, strengths and abilities.
- Being able to regularly make realistic plans, and then being able to regularly carry out the plans.
- Able to manage feelings and impulses healthily and effectively.
- Build good communication, problem-solving skills and develop ethical and harmonious relationships with others.
- Spend time with the family member, colleagues and friends, and make a secure support network around, it is a valuable component of building better resilience.
- Take care of self and always pay attention to one's happiness, needs and feelings.
- Do what you want and those activities that you enjoy and find relaxing.
- Regular Yoga, Meditation and Exercise can help to control and manage problems, anxiety and stress efficiently.
- Develop a favorable view of oneself. Believe in one's ability to solve problems.
- Trusting one's instincts is helpful to build resilience.
- Believe in God & oneself will ensure that good things happen in life.
- Try visualizing what one wants, rather than worrying about what one's fear.
- Go forward and take necessary action to deal with the problems and meet the demands of daily life.
- Spending time with loved ones to gain support and encouragement, and also nurturing oneself.
- Trust on others, and also trust yourself.
- Always be empathetic with yourself and realize all the ways misfortune, bad luck, difficulties have made you strong.
- Don't fear, feel sorry and shamefaced, acknowledge that your grapple is rational, no matter what you're facing. Never wait for the circumstances to fasten itself.
- Take a mental break and spend some time in your favorite work as – reading book, listening music, dancing, outing with friends, Watching TV & Movies etc.
- Be aware of your power, brawniness and strengths and use them.
- Be positive, think positive and try to acquire the knowledge from the mistakes and inaccuracy you make.
- Parents must give lots of hugs, love, smiles, attention and care to their child. When children are suffering from stress, fear, face problem, sadness, struggle, hurt, frightened, anger etc listen with interest and care to your children's feelings, show

empathy to them and helps them to feel as they are not alone. This makes your children feel secure, loved and accepted.

- Schools and colleges are also conducive to increase resilience. They can teach protective personal skills to all students which help them bounce back from life problems, hardships, stress, downfalls and frustrations etc.
- Self-help groups and NGOs can help for those people who have to suffer from life struggle by sharing Strong Man / Women life struggle story, life journey, life information, ideas, thinking, emotions and make him relief, confident and hope that they are not only in experiencing difficulty in life.

References

1. Call, K.T., Riedel, A.A., Hein, K., McLoyd, V., Petersen, A. & Kipke, M. (2002). "Adolescent health and well-being in the twenty-first century: A global perspective", *Journal of Research on Adolescence*, 12(1), 69-98.
2. Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985), "The Satisfaction with Life Scale", *Journal of Personality Assessment*, 49, 71-75.
3. Frisch, M. B. "Quality of life, and assessment of health care", *Clinical psychology science and practice*, 5,1998, 19-40
4. Luther, S. S., & Cicchetti, D. "The construct of resilience: Implications for interventions and social policies". *Development and Psychopathology*, 12 (4), 857–885. 2000, doi: 10.1017/S0954579400004156. PMC 1903337. PMID 11202047
5. Masten, A. S., "Ordinary Magic: Lessons from research on resilience in human development", *Education Canada*, 49 (3), 2009, 28–32.
6. Ozer, E.M., & Irwin, C.E., "Adolescent and young adult health: From primary health status to clinical interventions", In: R.M. Lerner & L. Steinberg (eds.) *Handbook of Adolescent Psychology*. Vol. 1. Individual bases of adolescent development. 3rd ed. USA: John Wiley and Sons, Inc, 2009, p. 618-641.
7. S. Masten, *Ordinary magic: Resilience processes in development*, *American Psychologist*, 56, 2001, 227 – 238.
8. Sousa, L. & Lyubomirsky, S. (2001), "Life satisfaction. In J. Worell (Eds), *Encyclopedia of women and gender; sex similarities and differences and the impact of society on gender*", 2001, (2nd ed., pp. 667-676). San dieoff, CA: academic press.
9. Veenhoven, R., *Conditions of Happiness*, Reidel Publ. Co., Dordrecht, The Netherlands, 1984 A.
10. Waller, M. A., *Resilience in ecosystemic context: Evolution of the concept*. *American Journal of Orthopsychiatry*, 71(3), 2001, 290-297.

DON'T EVER TEST THE PATIENCE AND STRENGTH OF A WOMAN

Manpreet Kaur

Advocate, Supreme Court of India

Abstract

We are living in a male dominated Society with a social belief that women being dependent physically and economically on man, can be under coercive control always. However, due to old and orthodox thinking in our society, women are deprived of their basic rights and their voice and not getting the rights as per the law made for them. The delicate nature, soft speech, humiliation and purdah are considered to be feminine traits, but when challenged unreasonably by the unjust atrocities of men, the females lose their patience under pressure which evokes the anger and suppressed strength of female.

Keywords: Woman, Patience, Strength, Society, Law.

Ours is a male dominated Society with a social belief that women being dependent physically and economically on man, can be under coercive control always.

No doubt the female cannot match the physical and muscular strength of a male in general, but there is no comparison to the mental maturity and strength of mind of a female. The delicate nature, soft speech, humiliation and purdah are considered to be feminine traits, but when challenged unreasonably by the unjust atrocities of men, the females lose their patience under pressure which evokes the anger and suppressed strength of female.

Female remains in the protection of father and brother till the event of marriage. She lives with the dream of liberation and justice hoping that one day prince of her dreams would take her along and bestow lot of love and affection upon her after marriage and fulfill all her dreams which remain dormant in her mind, prior to marriage. Every woman thinks that she would leave her parents house after marriage and live a pleasant life in the new house of her husband without realizing that she would be required to establish faith and trust in her in laws and would be required to make a place for herself in the new house.

Her acts of kindness are considered as signs of her weakness without realizing that kind hearted people, are not fools. She knows how she is being treated. She forgives again and again as she has a beautiful heart.

Some women are raised to be independent and strong. They are lovable, loyal and are aware that they deserve to be treated in a better way. No female wants to live a life of victim when she is born with mind with similar feelings as that her husband. They do not marry to be looked down as pitiful. They do not expect to be insulted, humiliated are harmed physically or mentally.

The mind of female is soft like sugar candy. When hard pressed by cruel behavior of her husband in laws she becomes hard and adamant. It is that stage when her spouse needs a realization that she has qualities of brittle crystal and much pressure should not be exerted on her lest she breaks into pieces. But consistent pressure on a soft carbon makes it hard to the extent that it transforms into a diamond. It is than difficult to break it. The perpetrators transform a soft, kind hearted lady to a frustrated, hardened and aggressive person.

This attitude of male dominated society compels her to compare the behavior of her in laws and her own family members which leads to a natural feeling of hastened rebel, protest and retaliate.

Generally women are strong, independent, loyal and lovable. It is surrounding situations which largely determine their inner strength. The adversities make a soft hearted woman a strong and tough person.

The wise people do not test the strength of a woman by putting them in pain. It is the pleasure bestowed on a female by love and affection which determines what she has to give back. A word of wisdom for every wise man that never test the tolerance and patience of a female by pressure. Never put her to test for her inner strength.

The society had always been harsh on the females, but the efforts of reformists and legislators to frame beneficial legislation and punitive laws have bestowed some relief since long. The dowry system, sati customs, laws against rape and modesty out raging, sexual harassment said attacks and rapes entail serious penalties of imprisonment and fines. But the offenders, in garb of technicalities of law escape punishments and are able to make the laws a mockery. The abusers of law create false defenses to embarrass the aggrieved woman by unreasonably prolonging the litigation and take advantage of weak & slow judicial system of our country.

References

1. M.H. Sheikh Kidwani, Women Under different Social and Religious Laws (Buddhism, Judaism, Christianity, Islam), Seema Publication, New Delhi 1976.
2. Joan Rockwell, Fact and Fiction: The use of Literature in Systematic Study of Society, Routledge & Kegan Paul London 1974.
3. Bhabani Battachary, Literature and Social Reality, The Aryanpath 1955.

NATURE OF VIOLENCE AGAINST WOMEN: A WOMAN CENTRIC ISSUE

Dr. Sugandha kohli Kaang

Department of Sociology, Sri Guru Gobind Singh College, Sector-26, Chandigarh

Abstract

Violence against women is a global problem and is deeply penetrated in our country. The present paper attempts to study the meaning of violence against women, its causes, types and laws existing in our society which aim to prevent violence against women. After going through the various provisions of various major and minor acts, enacted for the prevention of violence, it is observed that the condition and the position of women has been enhanced but there is lot to be done in this field.

Keywords: women, Violence, society, community, human rights.

Violence against women is not a contemporary problem prevailing in our society. Violence against women has been recognised by the international community as the most fundamental violation of women's human rights. "Violence against women is an obstacle to the achievement of the objectives of equality, development and peace", categorically declares the Beijing platform for Action. It further asserts, "In all societies, to a greater or lesser degree, women and girls are subjected to physical, sexual and psychological abuse that cuts across lines of income, class and culture. The low social and economic status of women can be both a cause and consequence of violence against women". The United declaration on the elimination of violence against women regards the "unequal power relations" as the cause and core of violence against women. It is these which have "led to domination over and discrimination against women by men and to the prevention of the full advancement of women, and that violence against women is one of the most crucial social mechanisms by which women are forced into subordinate position compared with men."

Violence against women is present in every country, cutting across boundaries of culture, class, education, income, ethnicity and age. Since time immemorial, India has particularly been a male dominated society and prevalence of illiteracy among women has resulted in wide spread violence against women. Therefore, Indian women like women all over the world suffer from various kinds of domestic violence.

According to latest data released in 2019 by the National Crime Records Bureau, crimes against women have more than doubled over the past ten years. It reported almost 34,000 rapes in 2018, barely changed from the year before. Just over 85 per cent led to charges, and 27 per cent to convictions, according to the annual crime report released by the Ministry of Home Affairs.

The higher rate could be explained by increased crime, but it could also be that more women are confident enough to report crimes against them. Women in our Indian society have been victims of ill-treatment, exploitation, humiliation and torture for as long as written records of family life and social organisation are available. These records are replete with incidents of abduction, rape, murder and torture of women. But, regrettably, female victims of violence have not been given much attention in the literature on social problems or in the literature on criminal violence.

The indifferent attitude and ignorance which can be attributed to factors like lack of awareness of seriousness of the problem, general acceptance of man's superiority over women because of which violent acts against women were not viewed as violent or deviant, and the denial of violence by women themselves owing to their religious values and socio-cultural attitudes.

Violence against women occurs throughout the life cycle from pre birth, infancy, childhood, adolescence, adulthood to old age. Most of the data are believed to be unreliable as many cases go unreported.

Example of violence against women throughout life cycle :

PHASE	TYPE OF VIOLENCE
Pre-birth	Sex-selective abortions; effects of battering during pregnancy on birth outcomes
Infancy	Female infanticide; female genital mutilation; physical, sexual and psychological abuse.
Girlhood	Child marriage; physical, sexual and psychological abuse; incest; child prostitution and pornography.
Adolescence and Adulthood	Dating and courtship violence; incest; sexual abuse in the workplace; rape; sexual harassment; forced prostitution; marital rape; dowry abuse; partner homicide; forced pregnancy
Elderly	Forced suicide or homicide of widows for economic reasons; sexual, physical and psychological abuse.

CAUSES OF VIOLENCE AGAINST WOMEN

1. Psychiatric morbidity

Alcohol has consistently emerged as a risk marker for partner violence that is especially consistent across a range of settings for all types of violence. Alcohol

operates as a situational factor, increasing the likelihood of violence by reducing inhibitions, clouding judgment and impairing an individual's ability to interpret cues. Other morbidities such as bipolar disorder, paranoid schizophrenia, delusional and antisocial personality disorder make the man more vulnerable to commit sexual crimes. There is evidence from many forensic cases (Bobbit, Manu Sharma, Nirbhaya etc.,) that alcohol was the common denominator in violence against women.

2. Socio demographic factors

Patriarchy has been cited as the main cause of violence against women. Women engaged in small business and farming were more likely to be abused than women who were housewives or who had occupational status equal to that of husbands.

3. Family factors

Exposure to harsh physical discipline during childhood and witnessing the father beating the mother during childhood is a predictor of victimization and perpetration of violence against his wife in adulthood. Childlessness, longer marital duration, having more children, extended family and large family size have been associated with victimization and perpetration of domestic violence.

In addition, the age-old custom of dowry and gifts for husband and in-laws has been found to be strongly related to violence against women in India.

4. Gender norms promoting discrimination

Further, gender norms and traditional practises perpetuates gender inequality, thereby promoting gender inequality. Gender socialization which teaches boys to be loud and aggressive and girls to be docile and submissive also promotes discrimination. It teaches boys to be violent and girls to be survivors.

TYPES OF VIOLENCE

1. Child abuse and neglect

Some girl children are abused and neglected physically, mentally and psychologically. The repercussions of this are both physical and mental injuries. Child abuse is related to parental stress, poor impulse control, and social isolation, as well as to factors such as poverty and lack of social capital. In some countries/regions of the world there is a preference for boys, leading to the neglect of girls, in response to longstanding cultural traditions favouring males. Due to preference of male child, there are occurrences of female foeticide and female infanticide.

2. Female genital mutilation

It is one of the most painful practises where girls' genitalia are mutilated. It is the ritual cutting or removal of some or all of the external female genitalia. It has

been taking place. Two million/year undergo female genital mutilation (FGM) in the world. It takes place in 28 countries in Africa, in some regions of Asia and the Middle East and in certain immigrant communities in North America, Europe, and Australia. FGM can lead to death, infertility, and long-term psychological trauma combined with increased physical suffering to girls and women.

3. Intimate partner violence

One of the most common types of violence against women that exists in all societies and among rich as well as poor women is violence by an intimate male partner or former partner. The term intimate partner violence refers to the abuse taking place usually between husband and wife, or between other present or former cohabiting partners, and some also include boyfriends and girlfriends in this definition. Other terms that are often used to describe intimate partner violence include: domestic violence, battering, wife/ spouse/partner abuse. Intimate partner violence against women can be exercised either as physical, sexual, psychological violence, or any combination of these. Wife battering has been used to describe a chronic syndrome characterised not by single episodes of violence but by repeated acts of physical, psychological, and emotional abuse used by men to control their female partners. Some authors include battering as a separate category of partner abuse distinguished from physical assault by its longstanding, continuous nature, and battering has been defined as "a process whereby one member of an intimate relationship experiences psychological vulnerability, loss of power and control, and entrapment as a consequence of the psychological and/or moral force".

4. Rape

Rape is one of the most common crimes in India and worldwide which causes harassment to women physically as well as mentally. Sexual harassment like molestation, eve-teasing, child sex abuse, rape, marital rape and domestic violence on women is a common issue in India. According to the section 375 of Indian Penal Code, Rape can be described as the unlawful intercourse done by a man with a helpless woman. Due to such kind of activities, a woman lives a pathetic life which causes fear, depression, guilt complex, suicidal action and other kind of social stigma that humiliates women for their entire life.

5. Dowry

Dowry is the payment to be made to the groom's family to marry away a daughter, and it takes different forms in different cultures. However, the size of the dowry is a common reason for disputes between the families, with the groom's family demanding more than the bride's family can offer, resulting in harassment of brides and also dowry related deaths, particularly in certain parts of India and other

southern Asian countries. This violence is exercised not only by the husband but also by the husbands' close relatives (mother, brothers, sisters).

6. Acid attacks

In India, acid attacks on women are found to be on the rise. It is estimated that there are over 200 acid attacks each year. Sulfuric acid attacks have emerged as a cheap and readily accessible weapon to disfigure and sometimes kill women and girls for reasons as varied as family feuds, inability to meet dowry demands, and rejection of marriage proposals.

7. Honour killings

This is the murder of a woman, usually by a brother, father, or other male family member, because she has allegedly brought shame to her family. This phenomenon is rooted in the notion of male honour and female chastity that prevails in many countries in the Eastern Mediterranean region. It means a man's honour is linked to the perceived sexual purity of the women in his family. If a woman engages in sex outside marriage or even if she is raped, she is thought to disgrace the family honour. In some societies, the only way to cleanse the family honour is by killing the woman/girl.

8. Elder abuse

Mistreatment of older people, taking place in the home or at care institutions, is being referred to as elder abuse and has been defined as: "a single or repeated act, or lack of appropriate action, occurring within any relationship where there is an expectation of trust, which causes harm or distress to an older person". Elder abuse was first identified in developed countries, where most of the existing research has been conducted but reports from developing countries have shown that it is a universal phenomenon.

Women have always been discriminated against and have suffered injustice in silence. Self-sacrifice and self-denial are their nobility and fortitude and yet they have been subjected to all inequities, indignities, inequality and discrimination. Women have been enjoying a unique position in every society and in every country of the world. In spite of their contribution in all walks of life, they have suffered from disadvantaged positions on account of several barriers and impediments. India, being a country of paradoxes, is no exception. Empowerment and equality are based on the gender sensitivity of society towards their problems. The intensification of women's issues and right movement all over the world is reflected in the forms of various conventions passed by the United Nations. These international protections have helped in the articulations of feminist ideology. Gender equality, as an ideal, has always eluded the constitutional provisions of equality and is always supposed to be between equals and since the judges did not concede that men and women

were equal, gender equality did not seem to be a legally forbidden inequality. Protection of Women from Domestic Violence Act (2005) is a comprehensive legislation to protect women in India from all forms of domestic violence. It also covers women who have been/are in a relationship with the abuser and are subjected to violence of any kind—physical, sexual, mental, verbal or emotional.

National Commission for Women Act (1990) provided for the establishment of a National Commission for Women to study and monitor all matters relating to the constitutional and legal rights and safeguards of women.

The Dowry Prohibition Act, 1961 section 3 specifies that the penalty for giving or taking dowry does not apply to presents which are given at the time of a marriage to the bride or bridegroom, when no demand for them have been made.

Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act (2013) provides protection to women from sexual harassment at all workplaces both in public and private sector, whether organised or unorganized.

Gender discrimination is a global issue and violence against women is not only a crime but also a violation of women's human rights; rape or sexual violence for instance is not only an affront to the chastity of womankind but also a profound violation of her bodily integrity, security, and freedom from discrimination. Human beings are not the same and they differ in many ways however the human rights norms aim to provide a common understanding to individuals that they have equal rights. Human rights are rights that exist as an essential element which is equally entitled without any discrimination to all human beings. According to Article 2 of the UDHR, 'Everyone is entitled to all the rights and freedoms set forth in this Declaration, without distinction of any kind, such as, race, color, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status' (Smith 2012: 214; Brownlie 2010: 40). However, the significant statements regarding the right to be free from sexual violence is enshrined in the international human rights law under, the Universal Declaration of Human Rights (UDHR), the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), the International Covenant on Economic (ICESCR), Social and Cultural Rights and the Convention of the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), 1979. The UDHR Article 3 and 7, states that "Everyone has the right to life, liberty and security of person" and "All are equal before the law and are entitled without any discrimination to equal protection of the law" (Brownlie 2010: 41). The Article 9 of the ICCPR refers to the same statement as UDHR Article 3, moreover the Article 7 mentions that 14 "No one shall be subjected to torture or to cruel, inhuman or degrading treatment or punishment" (Brownlie 2010: 390-392). "In the ICESCR Article 3 it says that 'The State parties to the present Covenant undertake to ensure

the equal right of men and women to the enjoyment of all economic, social and cultural rights set forth in the present Covenant” (Brownlie 2010: 372). The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination (CEDAW) is the UN treaty that specifically mentions women’s basic right to equality and demands the states parties to take positive measure to fight against the prevalence of gender discrimination .

Violence against women and girls is a grave violation of human rights. Its impact ranges from immediate to long-term multiple physical, sexual and mental consequences for women and girls, including death. It negatively affects women’s general well-being and prevents women from fully participating in society. Violence not only has negative consequences for women but also their families, the community and the country at large. It has tremendous costs, from greater health care and legal expenses and losses in productivity, impacting national budgets and overall development.

References

1. Ahuja Ram, *Crime Against Women*, Rawat Publications, Jaipur, 1987.
2. Ahuja Ram, *Violence Against Women*, Rawat Publications, New Delhi, 2003.
3. Banerjee Mahasweta, *Dowry: A Curse for Women and Society* in Karabi Sen(ed). ‘Her Story’, Prajna Publication, Calcutta, pp 533, 1985
4. Barlow, H.D, *Introduction to Criminology*, Harper Collins, New York, 1990.
5. Bolton, F.G and S.R Bolton, *Working with Violent Families: A Guide for Clinical and Legal Practitioner*, Sage Publication, Newsbury Park, 1987.
6. Das, Purdah s, *The Status of Indian Women*, Ess-Ess Publications, New Delhi, 1999, pp 173-176.
7. Ghosh, SK, *Women and Crime*, Ashish Publishing house, New Delhi, 1993.
8. Mies, Maria, *Indian Women and Patriarchy*, Concept publication, New Delhi, 1980.
9. N. Prabha Unnithan, *Crime and Justice in India*, Sage Publications, California, 2013
10. Pamela Davies, Peter Francis, Chris Greer, *Victims, Crime and Society*, sage publications, London, 2007.
11. PedelG, P.G. Jaffe and J.L. Edleson, *Ending the cycle of Violence*, sage Publications, Newsbury Park, 1995.
12. R. Emerson Dobash, Russell P. Dobash, *Rethinking Violence Against Women*, sage publications, United kingdom, 1998.
13. Shirwadkar, Swati, *Human Rights Issues, Actions and International comparison*, Rawat Publications, Jaipur, 2000.

BEYOND THE VEIL: RE-CONCEPTUALISING THE REPRESENTATIONS OF ‘NEW WOMAN’ OF INDIA IN TAGORE’S CHOKHER BALI AND THE BROKEN NEST

Dr. Neelam Bhardwaj

Associate Professor P.G. Department of English, S.C.D. Government College,
Ludhiana

Abstract

This paper provides an in-depth discernment on the conception of ‘New Woman’ in India, the one deviating from the indigenous culture. Tagore, during the time of Bengal Renaissance, gives us insight of stronger feministic beliefs. According to him, women thrive for knowledge, liberty and freedom in the social, political and economic sphere. Rabindranath Tagore, in his works, portrayed women as heroines who fought against the social injustice and evils of Indian society. According to Tagore, women are considered as rational beings who don’t stand behind the doors merely because of the problems and obstacles they face in their lives. They accept the challenges of life and proceed further. Since this research paper illumines the issues based on two particular novels i.e. *Chokher Bali* and *The Broken Nest*, an attempt has been made to provide comprehensive critical analyses of the plots under the lens of gender and modernity. The fact, the texts under study were written in the earlier times yet they have many images, thoughts and ideas similar to the modern times, made Tagore the most influential writer ahead of his times.

Keywords: Subversion, Discrimination, Patriarchy, Marriage, Inequality, Feminism.

It was Raja Ram Mohan Roy who fought for the abolishment of ‘Sati Pratha’ and Child Marriage. It was Ishwar Chandra Vidya sagar who campaigned for ‘Hindu Widow Remarriage Act’. So, in India, early feminist were men who thought that the condition of women in India needed to be improved. Since then, Indian women became enlightened about their rights and emerged as ‘New Woman’. Today, if women thrive for anything, they can achieve it. No boundary of society can stop them.

Simon De Beauvoir, a French writer in her book *The Second Sex* 1949, talked about existentialism that give insight that a person is represented by its action, by its thinking and not by the biological sex. She formulated that rather than being born as a woman, one becomes a woman by the society. Women are forced into immanence by the male dominated society. The theory of essentialism which

states that the motherhood, emotional, caring, soft, weak and the feminine are the key attributes of women. These qualities are inherited in their genes. However, Simon De Beauvoir opposed it. She gave Sex-gender distinction in which she mentioned how society and its various stereotypes determine's the role of women in the society. Simon perceived that women are seen as 'others', i.e. the second sex, but males are seen as the centre of the life.

Mary Wollstonecraft, a feminist philosopher, in her *A Vindication of the Rights of Women* argues that education and opportunity should be equally provided to both men and women. Women shouldn't be considered inferior to men. Sarojini Naidu, an Indian activist, led a campaign to abolish 'Pardah' system in which women weren't allowed to roam freely in the society. Betty Friedan in *The Feminine Mystique* in 1963 describe the trapped situation of housewives. She asserted that women were equally efficient as men in their work and career. She described that women face a number uncountable and indescribable problems which she called 'a problem with no name' in her book *The Feminine Mystique*.

From the earlier time, the conditions of women have changed. They have rights, but they aren't completely independent. Still, they aren't given equal freedom as men. Even though they are modern now, the tradition and the religion still hold them back. Even in *Manusmriti*, a Hindu religious text, women are considered submissive to men. There are given certain sets of rules and duties prescribed for married woman in this text. In nutshell, they must do everything for the male folk and can never go against them.

Besides *Manusmriti*; other literary pieces e.g. Vedic Culture, *Mahabharata*, *Ramayana*, *Kamasutra* etc. are to be taken into account to enlighten the issues of womanhood. These texts describe how to become a good moral woman, but who had provided these duties to the woman? Is it female herself? No, even the *Manusmriti* is written by Manu, that is, a male himself. Woman needs to please her husband, her in-laws and leave her own health and life behind. Don't women have their own right to opt for their lives, for their choices and careers? Why do women need to dream through males? From the early childhood, a girl is told that she will have to marry a man. A prince of her dreams will come and take her away. Even her dreams are directed towards males. All these questions and criticism show that they aren't given the equal opportunities.

National patriarchy has given the role to women as 'Sakhi', 'Sumita' and 'Sugrehni.' It means the women are given a typical stereotypical role of friend, daughter, mother and daughter-in-law. Other than these roles, a woman doesn't have any other identity of her own. It is a symbolic representation of bar that the patriarchal society has placed against women. Women are confined to these bars.

Maharishi Lal in his *Publication of Law of Threshold* have stated three thresholds that have divided the women in three categories:

1. The women who are inside the threshold.
2. The women who are on the threshold.
3. Women who are outside the threshold.

The first category involves the women who are confined to home only. They have only household and maiden duties. They aren't allowed to form any distinct identity other than the identity of mother, daughter and wife. The second category involves women who while performing household duties are also creating their own identity. They take the roles of men and they transgress the threshold. The third category represents women who accept the challenges of life that men face and become stronger. Various Indian women like Sarojini Naidu, Annie Besant and many more went outside the threshold and took part in freedom struggle despite the opposition against women.

So, the culture and traditions of India want woman to be a faithful companion. Once she steps out from her boundary, she isn't allowed to enter the house like the great Sita in *Ramayana*. The message that Indian culture gives that women need to bear all these rules without any single complaint. This is the discourse of patriarchal society. These rules are so dominating that the women now have interpolated these rules into themselves and if any woman violates these rules or steps out of the boundary, she is being suppressed by the other women. So, sometimes traditions and culture stands for hegemonic male stream values. However, Tagore's oeuvre act as a new era where women discover their own self.

Rabindranath Tagore, the strong feminist of his times, influenced people about the equality specially the equality for the women. People often forget that women are also considered as human beings who are in need of freedom both physically and mentally. Tagore, through his works, reminds people about the strong character of women. He focuses on the fact that women in India suffer through various social injustices in the patriarchal society. Despite this, they are brave and courageous. Rabindranath always portrayed women as heroines who don't need to be bound by the barriers and boundaries put forth by the male dominated society. Among his major works were *Gora*, *Chokher Bali*, *GhareBhare*, *Raktakarabi*, *Chandalika*, *Chitrangada* and many others. Through his writings, Tagore gives voice to women, and they celebrate their liberation. They took the reign for their desire to create own identity and place in the society; by taking control of their lives, they become the stronger heroines of his novels. Tagore's women break out the traditional norms set by the society.

Rabindranath Tagore in *Stir Patra* translated as *A Wife's Letter* depicts the life story and struggles of a beautiful married woman who went in the dilemma of searching her identity and in that process she leaves her house as she realizes that there is no freedom for women in this patriarchal society. She began to write poetry and finds solace in that. Even in *Sheshar Kobita*, Tagore questions the ultimate goal of woman's life as marriage and sacrifice for the family leaving her own health and life behind. Finding inspiration from Tagore's work, Satyajit Ray, a film maker adapted many of his novels for his movies.

Rabindranath Tagore's *Chokher Bali* is written in the narrative mode with perfect plot and action but more significance is given to psychological state of the female figures used by Tagore. *Chokher Bali* is an attempt to disclose the desires and secrets of the women's heart that are continuously suppressed by the patriarchal society. The whole story revolves around the character of Binodini, the protagonist who was a widow. In spite of the prevailing orthodox society (which didn't allow woman to get remarried even when the 'Widow Remarriage Act' was legalized), the restrictions posed by the social framework of the Hindu traditions and stereotypes were much stronger. However, Binodini was a strong protagonist as she fought back with the notions of the society by starting an extramarital affair with Mahendra who was already married to Asha. Binodini was educated but Asha was somewhat illiterate. Asha lacked the support and sympathy of the family because she was inefficient in completing the household tasks. Binodini, who was a visitor in their house, managed the household duties perfectly. She also took care of Mahendra's mother Rajalakshmi. She is an ideal woman because she reaches the expectation of the society which wants women to sacrifice herself for the sake of family and perform the stereotypical role perfectly. But as she was a young widow whose freedom was restricted and desires were suppressed, she wanted to fulfill all her wishes, As a result, she violated the boundaries set by the society. To curb her loneliness, Binodini started reading books like *Bishbriksha* (English: *The Poison Tree*), a Bengali novel written by Bankim Chandra Chatterjee. Asha became Binodini's friend. The blissful life of Asha made Binodini somewhat upset as she also desired to have such a blissful life. She started calling Asha 'Chokher Bali' and lured her to disclose her conjugal life. In this way, she wanted to forget her dreadful life experiences. Mahendra, who was earlier in love with his wife, gets annoyed when he saw Asha not attending to her household duties as a wife. Now, Mahendra criticizes his own wife for not maintaining the marital life. He started getting closer to Binodini and they got involved in an illicit relationship. Even when the affair was exposed to the family, Binodini was criticized rather the fact that they both were accomplices in the crime. The truth of the patriarchal society is that only

women are criticized and tormented for the mistakes and errors. Men are always considered noble in spite of the fact that they were also wrong in some ways. Even the other women in the house like Asha and Mahendra's mother Rajalakshmi judge the character of Binodini. Rajalakshmi comments sarcastically by telling her that she was the only to blame and she must have done some witchcraft to control her son. They all accept Mahendra's mistakes, even Mahendra's wife is ready to forgive her husband. She thought to herself and speaks in her mind that she now doesn't know how to get her husband's love again. She finds faults in herself as she believed that she was the reason behind her husband's infidelity. It is interpolated in women that they are always at fault if something goes wrong. Rajlakshmi even thought that now when Mahendra has come to house leaving Binodini behind, his wife is pushing him away by showing pride and anger. She blames Asha and accuses her that she was the reason that her son went to Binodini. She thinks that it is natural for Men to go to the wrong way, but it is the responsibility of women to keep men on the right path by all tricks, courage and force they can gather. Therefore, it is solely a wife's responsibility to maintain the marriage not the effort of the two. Despite all this, Binodini stood strong. Her psychological frame of mind stays intact. She is a woman who crosses the threshold, so she is being hated by all. Binodini then gets infatuated with Bihari, who was the adopted son of Rajlakshmi because she believed that happiness can't be obtained by ruining others' home. Bihari would listen to Binodini like a friend. After leaving Mahendra's home, she goes to Bihari and pleads him to accept her, despite her ugly side. She seduces and begs for his love promising to remember him till her last breath. However, Bihari remains silent. But after her departure, he felt her love. Maybe Bihari was restrained because of the restrictions posed by the orthodox society. After being criticized by everyone, Binodini leaves the house. Annapurna, the widowed sister-in-law of Rajalakshmi also leaves the house prior to the visit of Binodini as Rajalakshmi envied her that her son listens to her more. Annapurna herself knew that she was the reason behind all the tensions occurring between the mother and the son. So, in order to find peace and solace, she went on her journey to the holy land. After creating so much chaos in the harmonious life of married couple and related people, Binodini ultimately realizes her mistake. She redeems her sin and went on fasting and worship. At last, she went to Rajalakshmi and asks for forgiveness. She knew that Asha wouldn't be able to forgive her, so she asks Asha not to think of forgiving her. Even when Bihari responds to her love, she rejects him firmly as her psyche doesn't allow herself to go forward. Being a widow, she doesn't want to ruin the reputation of Bihari by marrying her. Nilanjana Roy of *Business Standard* praises the character of Binodini as sharp and intelligent woman

who never fears to speak her mind and her actions. Binodini, moving out of the threshold (how a widow should remain) placed by the society, crosses all the boundaries to fulfil her own desires. She begins to dream again to have a family and a partner to spend her life with. She didn't chain herself because she was a widow. She finally realizes her dream. All of her actions represent her suppressed unconscious desires which she held for a long time. When this desire becomes too intense, it exploded and she became conscious of her unconscious mind. At last, in order to find solace, she went to repent and loses all her interest in the worldly things.

Bengali novella *Nastanirh*, known as *The Broken Nest* in English, is Tagore's most creative work published in 1901. Here, Tagore describes a lonely housewife who creates her own world and befriends with her brother-in-law, Amal. Charulata, the main character of the story is a neglected wife of the Bhupathi. She had created her own dreamy world of literature with her college going brother-in-law, Amal. Her bonhomie with Amal represents her intellect and desire to write. She was fond of reading and writing. Because of this habit, her day seems to be easy and lighter than before. She doesn't have the feeling of inferiority as she isn't afraid to ask for help in her studies from her younger brother-in-law. In return, Amal had various tasks get prepared from Charulata as 'Gurudakshina' However, these little tasks filled the incompleteness were prevailing in her heart. They both once dreamt of renovating the garden but their dream shattered because of lack of finances. As Amal wasn't that great of a writer to begin with, but Charu's continuous encouragement boosted Amal to attain perfection. She wanted to keep their friendship between him and her without anyone's interference. When Amal's writings got published, he got huge approvals. Charu was upset at the beginning. She didn't understand why, but she gradually understands it. She knew that earlier it was only him and her and now with his publication, her value became less. Later, Amal made Charu's writings published and she got huge appraisal. This made Charu joyful as she got to know the fact that she also can be a good writer. Charu's sister-in-law, Mandakini, started interfering with their discussion on seeing Amal's progress. Charu didn't want to disturb their friendship, so she tolerated her. However, with the passage of time, she gradually understands that it was all because of jealousy. To hide this fact, she even told Amal to get married and even complained about her sister-in-law to her husband. When Amal agreed to marry, Charulata taunted Amal for being a loyal brother who agrees to everything dictated by his brother. She got angry with her husband because he accused her of having jealous attitude towards her sister-in-law. She demanded excuse from her husband for wrongly accusing her sister-in-law. However, she couldn't let go of the fact that

Amal will go to London after his marriage. Her affection for Amal is guaranteed by the fact that she eagerly waited for his letter and looked worried about him in his absence. In her longing for Amal, she forgets to look after her husband whose business got dumped. This reveals the fact that a wall has come in between them. Charu became upset because of Amal's absence. However Bhupathi wanted to comfort her but he found no way to please her because the connection between a husband and wife was already lost between them. Charu knew that she wouldn't be able to forget Amal at any cost. So, she decided to keep the memories of Amal with her as a keep sake and started searching for him. Bhupathi, her husband, came to know about the fact that in her attempt to know the whereabouts of Amal and send him a Telegram, Charu pawned her own jewelry. This added more and more of loneliness in Charu's surroundings. When Bhupathi realized that it was his own mistake that had ruined their relationship, he decided to leave Charu. But when he saw her pale face, he repented and decided to take Charu with him. This time Charu refused him and stood constantly near the verandah with her teary and lonely eyes. Rabindranath Tagore uses Charu as a character through which he showed how her innermost desires and unconscious thoughts created her behavior. Her repressed wishes lead her to bonhomie with her brother-in-law and the habit of writing and reviewing the literary pieces. Her loss of affection from her husband leads to create her own dreamy world. Tagore had created Charu with an aura of a strong woman who leaves a deeper mark on the prevailing social norms of the patriarchal society. In her mind, she desires for freedom - the freedom of mind and action. She wanted affection but her busy husband was unable to give her. So, she made her own castle of dreams and friendship. She didn't even care how the society would think of her. Now she wanted to live her life in her own way.

So, in nutshell, women are always controlled by the men either by their father, husband, brother or son. Without women, no society or nation could develop because women form the half of the men's world. So rather than circumscribing them, let them remove the chains put forth by the patriarchal society so that the whole nation or whole world could develop and prosper.

Through these two texts, Rabindranath Tagore provides us insights that equal opportunity and freedom must be given to women. These texts reveal Tagore's exploration of feministic beliefs in his era. By following and examining the character of the women depicted by Tagore, it is concluded that he empowered them with no barriers and boundaries. Women thrive for their own stories beyond the stereotypical roles provided by the patriarchal society where they can find their own identity, their own place in the society. The women depicted by Tagore in both novels are strong, open minded and have a powerful aura. These heroines don't feel

that they are inferior to men. They are the free birds roaming in the sky independently. Society should accept women as human beings not some weak sex and let them live their lives as normal human beings. So, Women need to create a way to construct their own personality and identity. Even though this patriarchal society shows women weak and dependent on men, but they shouldn't constrain themselves in the norms and ideas provided by male dominated society.

References

1. Banerjee Debalina, Ed. *Boundaries of the Self: Gender, Culture and Spaces*. Cambridge Scholars Publishing, 2014.
2. Das, Sisir Kumar, Ed. *English writings of Tagore, Vol-3A Miscellany*, Sahitya Akademi, 1996.
3. Beauvoir, Simone de. *The Second Sex*. London: Four Square Books, 1961.
4. Friedan, Betty. *The Feminine Mystique*. Norton, 1963.
5. Smith, Brian K. and Doniger, Wendy tr. 'The Laws of Manu', Penguin, 1992.
6. Tagore, Rabindranath. *Chokher Bali*. Random House India, 2012.
7. Tagore, Rabindranath. *The Broken Home*. Authorspress, 2017.
8. Tagore, Rabindranath. *A Wife's Letter, Once upon a time...*, Charu Sharmas, Diamond Oberoi Vahali Ed, Cambridge University press India Pvt. Ltd, 2003.
9. Tagore, Rabindranath, 'RabindraRachanabali ', Vol. 7, Centenary Vol., Short Story – 'Streer Patra'. Institute, Poona, 1941, Vol. II.
10. Wollstonecraft, Mary. *A Vindication of the Rights of Woman*, ed. by Carol H. Poston. W.W. Norton & Company, 1975.
11. Ghosh, Sreyashi. "Manusmriti: The Ultimate Guide to Becoming a Good Woman." *Feminism in India*, 2018,
12. https://feminismindia.com.cdn.ampproject.org/v/s/feminismindia.com/2018/01/11/manusmriti-ultimate-guide-goodwoman/?amp_js_v=a6&_gsa=1&usqp=mq331AQHKAFQArABIA%3D%3D#aoh=16092153688312&referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com&_tf=From%20%251%24s&share=https%3A%2F%2Ffeminismindia.com%2F2018%2F01%2F11%2Fmanusmriti-ultimate-guide-goodwoman%2F. Accessed 11 Dec 2020.
13. Lewis, Jone Johnson. "Top 20 Influential Modern Feminist Theorists." *Thoughtco*, 2019, <https://www.thoughtco.com/key-feminist-theorists-in-history-3529009>. Accessed 12 Dec 2020.
14. Rehman, Baran. "Maharishi Lal. <I> The Law of The Threshold: Women Writers in Indian English. </I>." *Journalhosting.Ucalgary.Ca*,

16. <https://journalhosting.ucalgary.ca/index.php/ariel/article/view/33969>. Accessed 27 Dec 2020.
17. Brunell, Laura. "Feminism Definition, History & Examples." *Encyclopedia Britannica*, 2020, <https://www.britannica.com/topic/feminism/The-fourth-wave-of-feminism>. Accessed 23 Dec 2020.
18. Roy, Nilanjana S. *The unread Tagore*, Business Standards, January 21, 2013, https://www.business-standard.com/article/opinion/nilanjana-s-roy-the-unread-tagore-110051100027_1.html. Accessed 23 Dec 2020.

STAGE VERSUS SCREEN: ACTING INSIGHTS IN THEATRE

Manjinder Kaur

Assistant Professor, Dept. of English, Govt. College for Women, Patiala.

Abstract

There are varied aspects which make them two fields of fine arts. The main difference between the two Mediums is the art in which the meaning is expressed and conveyed to the audience theater requires strong vocabulary and verbal delivery i.e. voice quality. All acting is fundamentally the same however as an actor you don't have to choose just screen or stage acting but the key differences to acting on stage and on screen is from the way you use gestures and actions to the proximity of the audience.

Keywords: Antiquity, Evolution, Visual, Technique, Performance.

There is a close appositeness between the arena of the theater and the cinema. The interaction between them is one of the most significant influences on the cultural expressions of the twentieth century.

The antiquity of the stage falls back to the century B.C. Its evolution to the present times has been a history. The raised platforms above the audience, in past, to keep the characters as universal and impersonal beings and different from the individuals as the audience were, was the trend in those days. But in eighteenth century Shakespeare bridged this gap by reflecting the life of common people on stage. He laid emphasis on the stimulation of emotions and the visual coherence on the stage. Gradually we have reached to the modern theatre where Epic theatre, Absurd theatre and Post-Modern theatre are experimental in nature and they reject the conventions of the past trends.

Cinema plays are comparatively not so ancient. They are an off shoot of the stage plays formed in 1550. In modern times, Screen plays are considered one of the most sophisticated, technically sound form of fine arts, more refined than even the stage. Undoubtedly screen has become the modern extension of the stage.

There are varied aspects which make them two fields of fine arts. The main difference between the two Mediums is the art in which the meaning is expressed and conveyed to the audience theater requires strong vocabulary and verbal delivery i.e. voice quality. Utterances of phrases with the correct pauses, slow or quick oration of dialogues are some of the intricacies which a stage actor has to master. Hence language becomes the major source of meaning in drama.

Physical appearance is less challenging than required in the screen plays. An average looking person with good physique. Vigorous voice and flexible body can play the role of Roomer even at the age of forty with his words on stage and receives the feedback instantly. It is true that cinema portrays true to life images as exist in life but it has to depend on the imagination of the audience. Screen plays can create even the future and fantasy world which is impossible on stage. Leo Braudy, one of the famous film critics says: Films add a sense of mystery inside the character, expression of the face and body which the audience understands very well.

Theater reveals the story naturally as the audience always remains conscious of the actor's impersonation. Stage script provides the audience with an opening into the mind and emotions of the characters. On the contrary, film script is less confining. It can explore the character and the character projected for him but the actor is never identified with the characters as it projects only a part of the personality of the character. This is the reason, that actors are identified by their real names. They play various roles in different films, so the audience never identifies them with the characters they have played. The screen performance remains superior to the script but script is the dominant element, even above the performance on stage. If screen demands the display of visuals and the facial expression, the stage explores disguise. A stage actor is always identified with 'the character he has played on stage. He is rarely known by his real name.

Theater actor memorizes the entire role and puts it on like his costume. He coins the emotional depth and enormity that stage performance demands. A film actor learns his role in parts sometimes even out of the chronological order, he gets into his role on cue. There are continuous takes and retakes till the perfect shot is done which matches with the vision of the director. Too much technique on in films undercut the performance of the actor. Lucidly, the stage acting is still considered superior to screen play. A stage actor has to wrestle with the supremacy of the script. Thematic continuity in stage acting makes it preponderant. It signifies that screen acting can include stage better than the stage can do to screen.

Physical presence of the actor is judged by his gestures on the stage. He has to show his broader gestures so that the audience can comprehend his action even when they sit at the back rows. A stage actor always remains at the centre of the theater. He remains in complete control of his role and in receipt of feedback from the audience.

Both the mediums do use props and setting but everything is magnified on screen. The fade in or fade out scenes are shown by using proper lights on stage but this is in no comparison with Camera work which can do wonders as it can surpass

the time and space. The shots are juxtaposed and emotions are captured through close-ups. Hence camera controls the films and remains at the center of it

Economics plays a major role on screen while the stage requires aesthetics. In films there may be cast of hundreds. It needs a master scene whenever there is shift at the location and in time in which the action takes place. There is a frequent change in sequences, action goes on shifting from one place to other but for theater the cast has to be restricted keeping in view the size of the stage back stage where the actors move about when not in scene and the expense of the costume and make-up. Plays are often written in three acts where usually the first act introduces the protagonist and sets up the conflict. The second act splashed more complications for the main character and by the third act the 'protagonist commits to resolve the problematic issue and finally achieve his target.

Stage directions are based on the actor's physical position when he is facing the audience. In contrast to it, in movies directions are based on exteriors, interiors, off camera and close-ups etc. The duration of the screenplay is about two and half hours and the description of the actors are shown when they appear on screen. Even the ending is different when the movies play end here is Fade-out while curtain falls at the end of the stage play, on theater stories are expressed which happen in real life and in a living environment. Stage work can control the auditor response of the audience the visionary response. Actors, on stage, have to be vigilant; they cannot afford to commit mistakes as there are no replays. They have to maintain their energy level throughout the play. Hitchcock writes, "a good movie could be followed and understood even if the sound portion were turned off, in contrast, a good play one that could be followed fairly easily if you had your eyes closed". In other words there is stress on talking and talking on the stage whereas the same element will get the viewers restless and impatient in a screen play.

Theater deals with an anticipated audience who hear and see the actors live whereas in screen play the viewers are denied the control over the choice of their own attention. They see, hear from already recorded images, voices and music sounds etc. Hence they imagine the inside of the characters and respond to it emotionally though less

The Director is the most prestigious figure on screen as he assembles all the visual images, preside over everything. He visualizes the story line and the actors are not given free hand to perform their roles according to their own will. The in cinema script is rarely published; the audience can acquaint themselves with the script if it is an adaptation of some literary work. Opposite to it, stage script format is comparatively simple and the playwright is expected to mention minute details in his script. One can either choose to read it or watch it.

Michael Caine says, "The act of cinema acting is the exact opposite of stage acting. In the theatre you have to be big and broad and as loud as possible even in the quiet scenes whereas film acting is about standing six feet away from camera in blazing light.

In a short scan, screen has taken over the stage and it has become an international medium. Theater has limited audience so it is still a national one. Many stage directors have jumped from stage to screen and vice-versa. A renowned Hollywood Director Bergman says, "My films are only a distillation of what I do in the theatre. Theatre work is 60%". He considers this vacillation as a 'short step'. Innumerable stage works have been adapted for screen "Revival" is a stage word if another actor plays the same role on the stage while "Remake" is a screen word for the same expression. There are no challenges in 'remarks'. Vishal Bhardwaj's 'Omkaara' is an adaptation of 'Othello' but these two works purely belong to two different worlds and there is no comparison between the two.

Adaptations of stage works are difficult task on screen as one is visual medium and the other is verbal hence largely "metaphoric". Still many intellectuals have attempted this exercise through their own mystic experiences and daring spirits have departed from the original literary work. It is possible to create a brilliant work of art from the original provided it releases the same message.

In short the age old story-telling through language is replaced by pictures and music with wonderful special effects. It is a computer age so the adaptation sometimes gets the audience impatient with the slow actions. The modern sensualities do not accept the static emotions. Best example is finesse Williams "A Street Car Named Desire" which is much criticized for its slow action. But we should not ignore the grace of the theater over the technicalities of the cinema.

In India, much work has been done on the adaptation of literary work. To quote a few, the recent movie 3 Idiots, a box office hit, was an adaptation of Chetan Bhagat's novel 'Five Point Someone'. The most recent release 'Saat Khoon Maaf' is based on Ruskin Bond's famous short story "Susana's Seven Husbands". Vishal Bhardwaj is one name in the Bollywood Industry who dared to attempt Shakespeare's "Macbeth" and "Othello" in his screen adaptation as "Macree" and "Omkaara". "Raavan" is a modern adaptation of our great Indian Epic "Ramayana". This list is endless. Naseerudin Shah a great actor of India who has staged Shakespearean plays many times says, "the roots may look lost but every- big story in Hindi film industry is from Shakespeare".

To conclude, I must say that the stage and the screen are not two distant fields they are merely two different worlds. Modern techniques have already set in where

the cinema shots on video are released in the theatre. Hence screen and stage are surviving along side each other and serve to amalgamate each other.

References

1. Alfred Hitchcock Quotes www.google.com
2. Leo Braudy 'From the world in a Frame Acting Stage Vs Screen'.
3. Michael Caine: Biography
4. Ingniac Bergman: Between Stage and Screen.
5. Nasseerudin Shah Quotes www.google.com

EMERGING ISSUES IN INDIAN PARTY SYSTEM

Dr. Sunita Rani

Head, PG Dept. Of Political Science, Sri Guru Tegh Bahadur Khalsa College

Sri Anandpur Sahib, Punjab

Abstract

In the modern democratic age, the struggle for power takes place openly and not in disguise. So, the political parties have a special significance today. The political parties prepare people for election, spread political knowledge in them, contest elections and elect representatives. The paper begins by defining the terms 'political party' and 'party system'. It then traces the evolution and emerging issues in party system in India. This paper also deals with the nature of the party system in India, Understand the nature of the party system in India and identify its various characteristics, analyze the changing nature of party system and explain the emerging patterns and discuss the socioeconomic and the political factors underlying the changing nature of party politics. Hence the data collected from secondary sources books, newspapers and official websites i.e.

Keywords: Political Parties, Party System, Indian Politics, Emerging Issues.

Introduction

Political Parties are the most significant mechanisms in a democratic system, though they function informally. They both express and form public opinion. They are the chief mechanism of informing and influencing the electorate. Organization and mobilization of the electorate is an important function of these parties. They shoulder the responsibility of government if they get the support of people. In the parliamentary system, the majority forms the government and tries to implement the policies outlined in its election manifesto. The minority party has to play the role of opposition. Political parties very often become the chief agency for political education and socialization. They help the people to identify and articulate their interests.

The generally accepted classification of the party system is between the one party system, two party systems and three party systems. In terms of geographical spread there are four types of parties: All India Parties, Trans Regional Parties, Regional Parties and Local Parties. In terms of orientation, there are Parties of Left, Right Centre and Leader oriented parties. Among Left there are Communist Parties and Socialistic groups, Among the Right there are traditional Parties formed around, religious, community and caste. In the Indian context, the earliest political parties emerged in local self-governing institutions introduced in British India by

the liberal Viceroy Lord Rippon after 1883. Subsequently, parties acquired more concrete form and functions in the council and assemblies under the various Councils Act after 1861 and various Government of India Acts, 1909, 1919 and 1935.

Meaning of Political Parties

A Political Party is a group of persons who organize themselves on the basis of the fixed program and try to capture the power of the government through constitutional means in order to give practical shape to their program. Under an amendment made in the Representation of The People Act 1951, in December 1988, provision has been made for the registration of every political party. For this purpose, all Political Parties within 60 days and new political parties within 30 days will give an application for registration to the election commission. Political parties offer a vital link between the state and civil society. In a representative democratic system, parties often operate as autonomous units in the domain of political action. They play a decisive role in bringing political stability to the parliamentary democratic system. They are not only the catalyst for transforming people's aspirations into democratic goals but also act as watchdogs, as a representative democracy cannot function without political parties. Political parties are the essence of democratic systems as they tend to effectively channel the governmental machinery. Their role is no less important in non-democratic systems, though parties work more or less on the principle of checks and balances under democratic regimes. The success of a democratic polity is invariably linked to the strength of the parties and the vibrancy of the party systems. Political parties in contemporary societies have become the real catalysts, harbingers or wheels of democratic governance. Democratic polities seldom function effectively in the absence of political parties. With their genesis in the late nineteenth and early twentieth centuries, parties have been in a constant phase of transformation. The process of liberalization and globalization has further strengthened this transformation process in the twenty-first-century global world, which has become a competitive market society. As catalysts of democratic participation and good governance, parties have come to assume new salience in the contemporary world.

According to The New Encyclopedia Britannica, "Political parties are groups organized for the purpose of achieving and exercising power within a political system". A political party differs from other organized groups in that it necessarily seeks power with a view to form a government or influence governmental policies. What is a Party System? The Encyclopedia Americana also defines party system as "The number of parties and the pattern of relationships among the parties within a

nation". Party systems, in short, imply competitive interaction patterns among parties.

The party system is now said to be moving from a one party dominance system to a multi-party competition, from social cohesion to fragmentation, from a stable pattern to fluidity, from order to chaos as the principle of party competition. One party dominance has been replaced by coalition government. It has led to the emergence of regional centers of power. Regional political parties are playing very crucial role in the national politics.

Types of Party System

Three broad types of party system commonly cited are: single-party, two-party, and multiparty. Like all modern democracies of the world today, successive Indian governments, whether at the Centre or at the states, have always been formed by political parties. It is therefore obvious that an understanding of party system in India is vital for understanding the Indian political system. In a single-party dominant system, one political party more or less completely dominates the political landscape of a country for a considerably long period of time so much so that it is able to win elections and forms successive national governments on its own. Two prominent examples of single-dominant party systems are Russia (dominated by United Russia), and South Africa (dominated by African National Congress). In a two-party system, two major political parties dominate the political landscape. Under this system, one of the two parties normally forms a national government while the other party sits in the opposition. Both the USA and the United Kingdom have this system. The two dominant parties in the USA are Republican Parties and the Democratic Parties while the Conservative Party and the Labour Party are the two dominant parties in the UK. A multi-party system, on the other hand, is a system in which several political parties exist and no one of them dominates the national politics. All these parties have the potential to win national elections and form national governments, (very rarely) either on its own, or (very often) in coalition with other parties. Germany, France and Canada are prominent countries having multi-party systems.

Emerging Issues in Indian Party System

1. Rapidly Changing Party Structures: The party structure in India has been continuously and rapidly changing due to splits, defections, and alliances. Almost every political party has been living through splits. The Congress experienced four big splits in 1969, 1977, 1995 and 1999. In 1999 the Nationalist Congress Party emerged out of a split in the Congress. In fact, India Party System has been a continuously changing party system.

2. Multi Party Character of Opposition: Strong and well organized opposition is essential for the success of Parliamentary Democracy, whereas, in India, there is an absence of it. Since independence till 1977 and again from 1980 to 1989 there has been the dominance of a single party and opposition was quite weak. Though in 1989, the period of the one party dominance came to an end, yet the opposition is still weak. At present both at the national and state level, there are so many national and regional parties playing the role of the opposition but they are not united on various political issues not they have any common programme.

4. Large Number of Regional Political Parties: The existence of a large number of regional or state level political parties along with some national level political parties is a reality of Indian Political System. Such a feature is quite natural for a country like India which is characterized by social pluralism. A regional party is one which enjoys its popularity in one or two States. Biju Janata Dal (BJD) DMK, AIADMK, National Conference, Shiromani Akali Dal, Jharkhand Mukti Morcha, Assam Gana Parishad, PMK, TRS, LJP, RLD, RPI, RSP, MNF, NLP, Telugu Desam, Vishal Haryana Party, Bangla Congress, Utkal Congress, Forward Bloc, IUML, Kerala Congress, Manipur National Front, DMK, AIADMK etc. are some of the more prominent regional parties. Several States of Indian Union are being ruled by the regional parties either individually or in coalition.

6. Lack of Ideological Commitment: Almost all political parties have similar ideologies. In fact, the parties are not very rigid about their ideological commitments. There has been very sharp erosion in the ideological orientation of Political Parties. In India politics has become issue oriented rather than based on ideology. Since 1980's elections have been won not on the basis of the inherent strength of ideology of a political party but on the basis of issue of immediate concern to the electorate.

8. Factions within the Parties: In India, every political party tends to be factionalized. Factionalism has been present in most of the political parties. Internal groupism in Congress has been a recognized feature. The existence of 'Leftists', 'Rightists', 'Dissidents' and 'Inner Circles', within the Congress has been a historical fact. It is also true of all other political parties. This feature has been mainly responsible for political splits and defections. Groups owing loyalties to different leaders are present in almost every party.

9. Use of Extra- Constitutional Means to Get Power: Although electioneering and campaigning all of these are Constitutional methods. But along with the use of Constitutional means, the political parties do not hesitate to use unconstitutional means, the political power.

10. Personality-Cult Politics: Personality-cult dominates party politics in India. Several political parties stand organised around a leader. The existence of such political parties like Congress (Indira), Congress (Jagjiwan Ram), Congress (Urs), Janata Party (JP), AD (Mann), AD (Badal), AD (Longowal), AD (Man), Jan Sangh (Madhok), Janata Dal (A), Lok Dal (A) Biju Janata Dal and others reflect the presence of politics of personality-cult in Indian political parties. It has been a practice with the political leaders of India to float their separate political parties.

11. Lack of Proper Organization: Another nature of the party system in India is the lack of proper organization. The organization is the life and soul of Political Parties. But there are political parties in India that have failed to maintain their organization at the provincial level. Theoretically, all the political parties stand organized in a democratic way but in practice the 'top leaders' of a party always dominate the party organization. Party elections are rarely held. Political parties hold their state level and national level conventions and conferences but in these also the 'leaders' dominate the proceedings. The principle of 'One leader one office' is advocated but rarely followed. Even the political parties which are active actors in the democratic process are undemocratic in their internal workings. This is as true of the Congress Party as of the CPM, CPI or the BJP. The Election Commission has made it mandatory for the political parties to hold organizational elections. At times, the Chief Election Commissioner directs the political parties to complete their organizational elections by a stipulated date.

12. Populist Nature of Political Parties: Another emerging issue of party system in India is the populist nature of Political parties. It is generally observed that in India Political Parties in order to acquire power, take resort to populist politics. They take undue advantage of the sentiments and compulsion of the people, raise populist slogans and misled the innocent people. Almost all the political parties adopt and follow populist policies and raise populist slogans for securing votes. The party in power uses its power of policy-making for attracting votes. Flour and Pulse at Rs. 4 and Rs. 20 per kg, etc. are used as election-eve slogans for securing votes. 18. Resort to Direct Action Means and Electoral Malpractices: In India all the political parties have been using—strikes, dharnas, gheraos, bandhs, boycotts, passive resistance i.e. direct action and pressure means for securing party gains.

15. Large Number of Independent Candidates in Elections: Another feature, which has a bearing on the working of Indian Party System, can be described as the presence of a large number of independent candidates in the elections. The political parties have to meet the challenge posed by locally popular independent candidates who are contesting elections from various constituencies. The Constitution grants to

the citizens the right to contest elections and in actual practice a large number of independent candidates come forward to utilize this right.

16. Communal and Caste Character of Political Parties: There is a special influence of caste and religion on the people of India and they owe special loyalty towards their caste and their religion. Because of this, the clever politicians have formed political parties on the bases of caste and religion, and during elections, they exploit the caste and religious sentiments of the people and they ask for their votes. While putting up candidates for different constituencies, the caste and religious combination of the candidates is kept in mind. The states like Uttar Pradesh, Bihar, Haryana, Punjab, Andhra Pradesh, Karnataka, etc., have a special influence of caste and regional political parties in the states.

17. Politics of Opportunistic Alliances: Political parties often resort to unprincipled electoral alliances and coalitions for securing short term gains. During elections, almost all the political parties enter into unprincipled alliances. These do not hesitate to enter into electoral alliances with communal parties. During October 1999—May 2004, the ruling alliance (BJP-led National Democratic Alliance) was a collection of several mutually opposed organizations. Trinamool Congress left the alliance to joint hands with the Congress in West Bengal. However after few months it rejoined the NDA. The left parties have been continuously opposing the Congress, yet in May 2004, these extended support from outside to the Congress-led United Progressive Alliance. RJD of Sh. Laloo Prasad and LJSP of Sh. Ram Vilas Paswan are totally opposed to each other in Bihar and yet both are coalition partners in the ruling UPA. It is all politics of opportunism.

18. Dawn of the era of Coalition Politics: The era of coalition politics has dawned in India. Since 1996 coalition governments have been in power at the centre and in several states. Between October 1999 May 2004, the Centre was ruled by the National Democratic Alliance government. Since May 2004 UPA coalition has been ruling at the Centre. West-Bengal has been under the rule of a left front for more than three decades. Congress-NCP has been ruling Maharashtra. Congress-PDP alliance has been in power in J & K. In Orissa BJD-BJP alliance has been ruling the state since 1999. The age of coalition politics, which can be described as the natural outflow of a multi-party system, has definitely arrived in the Indian political system.

20. Trends of Media in Indian Politics: Media is the most powerful entity on earth. It has an undisputable role in a democracy. A free and independent media is considered the watchdog of the government. A stock of the media behavior, therefore, is crucial largely because of the process of agenda setting and gate keeping attached with media. A disconcerting fact is media being an oligopoly.

This is a concern in many liberal democracies as this means only a few individuals have massive powers to influence political opinion and undermine a political establishment. They have the power to make the innocent guilty and to make the guilty innocent and with this tremendous power, they control the minds of the masses. Media plays very important roles in politics as it influences and shapes the public opinion and takes up the issues of public interest. Hence, it is important that media doesn't set the agenda of the select big business houses that control it. That only journalistic considerations form the basis of gate keeping. Else the polity of a nation would be threatened by crony capitalism – an unholy nexus of politicians and big business houses. Any such prospect would spell doom for our democratic political structure. It is a very powerful tool by which the mighty and corrupted can be checked.

In nutshell

The party system in India has undergone major transformation in the last many decades. The party system changed substantially after 1967 with the change in the nature of the socio-economic profile of Indian polity. With the politicization of the masses as well with the assertion of the new socio-economic groups, mainly the middle peasantry, the backward castes and the Dalits, the party system also changed. The inability of the Congress to accommodate conflicting interests and the erosion of its organizational structure led to its decline. By the end of the 1980s, the Congress had lost its centrality. A multi-party system replaced the Congress System. There was another significant development after the 1989 elections affecting the party system. Coalition politics gained a new trend: Parties tended to lend support to Government from outside without formally join it, thus ostensibly sharing power without assuming any responsibility. The contemporary party system is defined by its multiplicity. A number of national and regional parties have filled in the vacuum created by the withdrawal of Congress from its central position. The regional parties have become more assertive as they have joined the national politics as the allies of the national parties. This also has strengthened the federal structure of India.

References

1. Rajani Kothari, Politics in India, Orient Longman, Himayat Nagar, Hyderabad, 2003.
2. M. P. Singh And Rekha Sexana, Indian Politics: Constitutional Foundations and Institutional Functioning, PHI Learning, New Delhi, 2011.
3. B. L. Fadia, Indian Government and Politics, Sahitya Bhawan Publications, Agra, 2007.

4. <https://adrindia.org/media/relevant-news/emerging-trends-indian-electoral-politics-and-party-system-part-2>
5. <https://rajdhnicollege.ac.in/admin/ckeditor/ckfinder/userfiles/files/Nature%20of%20Party%20system%20in%20India.pdf>
6. <http://mzuhssjournal.in/images/resources/v6n1/chhuanawma.pdf>
7. https://www.sundarbanmahavidyalaya.in/working_folder/E-RESOURCE-G-0-3-5E5D28203BACB.pdf
8. <https://blocles4u.com/party-system-in-india/>
9. https://www.sundarbanmahavidyalaya.in/working_folder/E-RESOURCE-G-0-3-5E5D28203BACB.pdf

IMPACT OF THE PARTITION ON THE POLITICAL LIFE OF THE PUNJAB

Prof. Reena Rani

Department of Political Science, Govt. College, Ropar

Abstract

The Punjab Reorganization Act was passed by the Indian parliament on 18 September 1966. Dissolving the former state of East Punjab. The Punjabi suba movement was a long drawn political agitation, launched by the Sikhs, demanding the creation of a Punjabi suba or Punjabi speaking state in the past independence Indian state of East Punjab, led by the Akali Dal; it resulted in the information of the state of Punjab. The state of Haryana and the union territory of Chandigarh were also created and some pahari-majority parts of the east Punjab were also merged with Himachal Pradesh following the movement. The foundations of the present Punjab were laid by Banda Singh Bahadur. After independence, the History of the Indian Punjab was dominated by Sikh agitation for a separate Punjabi-speaking state led by Tara Singh. The partition of the Punjab shook the administrative, economic and political machinery of the province to its foundation and brought into its wake a host of complicated problems.

Keywords: Punjab, Rivers , Partition, Political Life.

Introduction: The Punjab Reorganization Act was passed by the Indian parliament on 18 September 1966. Dissolving the former state of East Punjab. The Punjabi suba movement was a long drawn political agitation, launched by the Sikhs, demanding the creation of a Punjabi suba or Punjabi speaking state in the past independence Indian state of East Punjab, led by the Akali Dal; it resulted in the information of the state of Punjab. The state of Haryana and the union territory of Chandigarh were also created and some pahari-majority parts of the east Punjab were also merged with Himachal Pradesh following the movement.

History of Punjab: The fertile land of Punjab located in the North-West of the Indian Sub-continent, have been the cradle of one of the most ancient and magnificent civilizations of the world. The Punjab takes its name from the wide plains enclosed by its five perennial rivers namely, the Satluj, Beas, Ravi, Chanab and Jehlum. The waters of these rivers following from the North east to the South-West combine together into the Panchnad to be ultimately delivered into the Sindh or Indus. The word Punjab is derived from two Persian words Panj (Five) and Aab (water or river) meaning five waters or rivers. During the times of Greek occupation the region was known as Pentapotmia, meaning country of five rivers in

Greek language. In the medieval period, the regional and political identity of Punjab got firmly established and it was known as "Lahore Suba" after the name of its capital at Lahore. In Maharaja Ranjit Singh rule (1799-1849) in the first half of the nineteenth century, it was called as the Lahore Kingdom it come to be known as 'Province of Punjab' with its annexation to the British Empire of India in 1849. In 1947, with the formation of Pakistan the horrible holocaust of partition of Punjab took place with western Punjab going to Pakistan and the eastern Punjab remaining with India. Again in 1966, Haryana and Himachal Pradesh were carved out of Indian Punjab.

The foundations of the present Punjab were laid by Banda Singh Bahadur a hermit who became a military leader and with his fighting hand of Sikhs, temporarily liberated the eastern part of the province from mughal rule in 1709-10 Banda Singh's defeat and execution in 1716 were followed by a prolonged struggle between the Sikhs on one side and the Mughals and Afghane on the other. By 1764-65 the Sikhs had established their dominance in the area. Ranjit Singh (1780-1839) subsequently built up the Punjab region into a powerful Sikh kingdom and attached to it the adjacent provinces of Multan, Kashmir and Peshawar call of which are now fully or partially administered by Pakistan.

After independence, the History of the Indian Punjab was dominated by Sikh agitation for a separate Punjabi-speaking state led by Tara Singh and later by his political successor, Sant Fateh Singh. In November 1956 however rather than being divided along linguistic lines the Indian state of Punjab was enlarged through incorporation of the Patiala and East Punjab states union (PEPSU), an amalgamation of the pre-independence princely territories of Patiala, Jind, Nabha, Faridkot, Kapurthala, Kalsia, Malerkotla and Nalagarh. Political and administrative leadership for the enlarged Punjab was provided by Sardar Partap Singh Kairon, Chief Minister of the state form 1956 to 1964. The call for a separate Indian state containing the predominantly Punjabi-speaking areas intensified in the wake of Punjabi's expansion. Eventually the government of Indian met the demand. On November 1, 1966 Punjab was divided on the basis language into the mostly Hindi speaking state of Haryana and the new, primarily Punjabi-speaking state of Punjab; meanwhile, the northern most districts were transferred to Himachal Pradesh, and the newly constructed city of Chandigarh and its immediate surrounding became a separate union territory. Though not a part of either state, the city of Chandigarh was retained as the joint administrative headquarters or capital of both Haryana and Punjab.

Reason of Partition: The partition of Punjab was a tragedy that is remembered to date as it affected the lives of millions of the people. Religious violence in 1947,

the Punjab province of British India was divided along religious lines into West Punjab East Punjab. The West Punjab became part of a Muslim-majority Pakistan while the East Punjab became part of a Hindu-majority India.

Partition of the Punjab: In November 1966 in deference to the popular demand the composite Punjab and Haryana. The districts east of the river Ghagar formed the new state of Haryana, while the rest without the districts of Shimla and Kangra formed the new Punjab. Both the Haryana and the Punjab decided for the time being to keep a common capital in Chandigarh, the new beautiful city which served as the capital of the undivided Punjab. At present the Punjab has 23 districts, its area is 50.362 sq. km, its population is about 2.8 crores (2012)

Impact of the partition on the political life of the Punjab: The partition of the Punjab shook the administrative, economic and political machinery of the province to its foundation and brought into its wake a host of complicated problems. The problems were so inter linked that aggravation of one complicated the other although it is difficult to say whether the solution of one tangle could lead to the unknotting of the other.

The Punjab was thus faced with two totally new problems for which its political acumen had to discover an adequate and satisfying solution.

1. The Political implications of the problems of rehabilitation and the social, cultural and economic interation of the refugees in the body Politic of the Punjab.
2. The consequences of the state being reduced to a border-state and the resultant tensions following the unhappy relations between India and Pakistan.

Communal conflicts in the Punjab: - The Punjab was the home land of all the three major communities. Hindus, Muslims and Sikhs in addition to Christians. Punjabee was the spoken language of an overwhelming majority of the people belonging to various religion communities inhabiting the Punjabi-Speaking area although it did not become the medium for formed and business communications. As a result of the continuous Muslim rule in this region. Urdu was widely studied by all sections of the people and in addition to English, was the court language as well as the medium of instruction in most of the school.

Communalism, in the Punjab, is a legacy of the past the partition which came as a culminating point of the social and political upheavals of nearly half a century, however, did not bring any revolutionary change in the political out look and thinking of the people. Religion even today remains a very important factor in Indian society and enjoys such an exalted place in its cultural traditions and values that nearly all the top leaders and intellectuals have, at one time or the other, devoted their attention to its study and analysis, but their writings and views do not reach the vast majority of people who are illiterate and unable to benefit from their

writing on the other hand, it is the interested politician who exploits the already aroused feelings and sentiments of the people in the name of religion and fans the spirit of religious fanaticism and bigotry among them.

Representation in the Services

Communalism and religious Fanaticism had penetrated in the services in the united Punjab, for communities were represented therein in proportion to their strength. The pre-partition basis of communal representation in the services were continues for nearly three years before it was replaced by the more rational merit basis of recruitment. But during this Period complaints by each community regarding the over-representation of the other. Its own under-representation and discriminatory treatment by officials of the other community were continuously made and publicized.

Intra Factionalism in the Punjab Congress

The weakness of the Congress and other secure organization Deeping of intra-factional struggles in the ruling party during the Post partition Period. It has already been observed that after the death of L.Lajpat Rai. The Punjab congress did not have the benefit of a strong leader of his stature who had some influence with the high command. In the first four years of the post independence era, the Punjab cabinet functioned on a group basis each. Minister had a few members of the legislature at his back and the Chief Minister reelected his keeping in mind an aspirant following. Sectional is within the congress, nevertheless was intensified because Sachar-kairon group dominated. He state Congress and the election committee, while Dr, Gopi Chand Bhargava group had an over whelming majority in the Ministry.

Conclusion

The partition of the Punjab was a natured corollary to the partition of India which took place in August 1947. It was the in evitable result of the developments that made their head way during the last hundred years. S.M. Rai remarks that the partition of the Punjab 'could become a fact because of the Sharp conflict of interests on religious, economic and political grounds. Coupled with this were the unequal economic development and communal composition of the three parts of the Punjab which prevented the growth of a single party having equal influence with all the three communities inhabiting these areas. The existing differences were given a communal twist due to the presence of the third party and anti-congress policy followed by the British officials. The important position that the Punjab enjoyed in the Pakistan Scheme, turned it into the central arena of struggle among the various interest and parties concerned.

References

1. Raghunath Rai "A History of the Punjab" New Academic Publishing Co. Jalandhar 1998.
2. Satya M. Rai, "Partition of the Punjab," Asia Publishling House, 1963.
3. S. Kirpal Singh Narang, "History of Punjab, "U.C. Kapur & sons, New Delhi 1973.
4. Harish Jain, "The making of Punjab" Unistar Books Pvt. Ltd. Chandigarh 2003.
5. "The Punjab," languages dept. Punjab, Punjab National Press Delhi 1970.
6. Surjeet Singh, "Oral Traditions and Cultural Heritage of Punjab" Publication Bureau Patiala 2016
7. Dr. Bakshish Singh Nijjar, "Indian Panjab (1947-1966) ABS Publications Jalandhar 1985.
8. V.K. Mahajan, "History and Culture of Punjab, S. Manoj Publications Jalandhar 1994.
9. Raghunath Rai, "History & Culture of the Punjab part-3" New Academic Publishing Company Jalandhar 1995.
10. Dr. Raghunath Rai, "History & Culture of the Punjab", Part-3, New Academic Publishing Co. Jalandhar 1995.
11. Dr. Raghunath Rai, "History & Culture of the Punjab Part-I," New Academic Publishing Co. Jalandhar 1998.
12. Ganda Singh, "The Punjab Past and Present" Vol.VI Part-I." Publication Bureau, Punjabi University Patiala 1972.

TEMPLE ARCHITECTURAL STYLE WITH SPECIAL REFERENCE TO HIMACHAL PRADESH

Prof. Priyanka

Dept. of Political Science, Guru Nanak Khalsa College, Daroli Kalan, Jalandhar

Abstract

In the present paper we will discuss about the temple architectural style in India with special reference to the temple architectural style found in the hill state of Himachal Pradesh, which is also referred to as Devboomi “Land of the Gods”. First of all, we will study about the types of Temple architectural style prevailing in India i.e. Nagara, Dravida and Vesara style. India is an abode of numerous God and Goddesses, which are prevailing in every part of the nation. India’s diversity is well reflected in the temple architectural style, as temples in the different parts of the country have their own distinct features based on the geographical, climatic, ethnic, racial, historical and linguistic diversities.

Keywords: Nagara, Dravida, Vesara, Architecture, Diversity.

Temples are an indispensable part of Indian culture. They are not only a place of worship but also a source of ancient and medieval art and architecture. They are an importance source to know about our religious beliefs and practices. India is an abode of numerous God and Goddesses, which are prevailing in every part of the nation. India’s diversity is well reflected in the temple architectural style, as temples in the different parts of the country have their own distinct features based on the geographical, climatic, ethnic, racial, historical and linguistic diversities. Here in our current write up, we are mainly focusing on the Hindu temples. The basic form of the Hindu temple comprises, sanctum (garbhagriha literally ‘womb-house’) which was a small cubicle with a single entrance, mandapa (the entrance to the temple which may be a portico or colonnaded hall that incorporates space for a large number of worshippers), shikhar (in North India)/vimana (in South India), the vahan i.e., the mount or vehicle of the temple’s main deity along with a standard pillar or dhavaj is placed axially before the sanctum. Temples are broadly classified in three types- Nagara in the North, Dravida in the South and Vesara style of temples, created through the selective mixing of the Nagara and Dravida orders. We will discuss in detail all the three styles in the following paragraphs.

NAGARA OR NORTH INDIAN TEMPLE STYLE

This style is prevalent in the north India. Some specific features make this style different from the other two styles. Here it is important and common that entire temple is built on a stone platform with steps leading up to it. Further, it does not usually have elaborate boundary walls or gateways. Earliest of this kind had only one shikhara, but later temples had several shikharas. The garbhagriha is always located directly under the tallest tower or shikhara.

This style is further divided into several subdivisions depending on the shape of the shikhara.

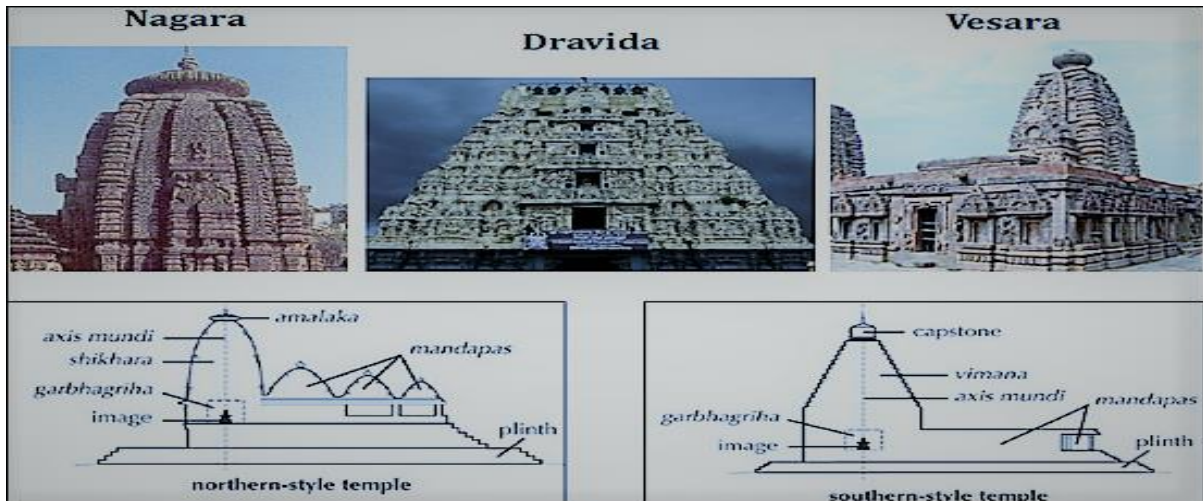
- Latina: Simple shikhara which is square at the base and whose walls curve or slope inward to a point on top. This kind of Nagara style temple is also called as rekha-prasada type of shikhara.
- Phamsana: This kind of nagara style temple tends to be broader and shorter than latina order. Their roofs are composed of several slabs that gently rise to a single point over the centre of the building.
- Valabhi: The third main subdivision of Nagara style of temple. These are rectangular buildings with a roof that rises into a vaulted chamber.

The best-known temples of this style are the Khajuraho group of Temples, Kandariya Mahadev temple in Madhya Pradesh, Sun temple at Konarak, Sun temple at Modhera, Gujarat and Ossian temple, Gujarat.

DRAVIDA OR SOUTH INDIAN TEMPLE STYLE

This style was pioneered by the Pallavas who ruled in the parts of Andhra Pradesh, Karnataka and northern Tamil-Nadu until ninth century. These temples are enclosed within a compound wall. Here walls are a significant part of the temples. The front wall has an entrance gateway in its centre, which is known as a gopuram. The main temple tower is known as vimana in Tamil Nadu, is like a stepped pyramid that rises up geometrically rather than the curving shikhara of North India. In the South Indian temple, word 'shikhara' is used only for the crowning element at the top of the temple which is usually shaped like a small stupika. Fierce Dvarapalas or the door-keepers guarding the temple adorn the entrance to garbhagriha. Another feature of this style is to find a large water reservoir, or a temple tank, enclosed within the complex. Subsidiary shrines are either incorporated within the main temple tower, or located as distinct, separate small shrines beside the main temple. Kailashnath temple at Ellora is a famous example of a temple built in complete Dravidian style. Other well-known examples of this style are the temples of Tanjore, Madurai, Mahabalipuram, Badami, Pattadakal and Kanchipuram. Based on the shapes these are divided into five subdivisions, which are as follows:

- Kuta: square shaped.
- Caturasra: rectangular or shala or ayatasra shaped.
- Gaja-Prishta: elephant-backed also called as vritayata.
- Nasi: this is derived from wagon-vaulted shapes of apsidal chaityas with a horse-shoe shape entrance faced.
- Ashtasra: Octagonalshaped.

Both the styles differ in one way or another. In North Indian temples, the Sikhara remained the most prominent component while in the South Indian temple's enclosures around the temples and the Gopurams (huge gateways) remained the prominent feature. On the other hand, there are many common features in both styles of temple like the ground plan, positioning of stone-carved deities on the outside walls and the interior, and the range of decorative elements.

VESARA STYLE TEMPLE

The term vesara is derived from Sanskrit word vishra meaning an area to take a long walk. Vesara is a fusion of Nagara and Dravida style of temple architecture styles. This style originated in the historic architecture schools of the Dharwad region. Most of the historians are of the view, that the Vesara style originated in what is today, Karnataka. According to Indian texts, this style was popular in the central parts of India such as between the Vindhyas and the river Krishna. This trend was started by the Chalukyas of Badami (500-753AD), further refined by the Rashtrakutas of Manyakheta (750-983AD) in Ellora, Chalukyas of Kalyani (983-1195AD) in Lakkundi, Dambal, Gadag etc. and epitomized by the Hoysalas (1000-1330AD).

The distinctive features of this style of architecture are the ornamentation of temple walls and pillars, Chalukyan temples shows indigenous quality. Others includes the transformation of the Dravida towers by minimizing the height of each storey and arranging them in descending order of height from base to top further, modifications is seen in the vertical shape of the tower instead of inclined storey as

in Nagara tower. Notable temples built with this style are Kallesvara temple, Kukkanur; Ramalingesvara temple, Gudur; Kasivisvesvara; Lakkundi and Mallikarjuna temple, Sudi.

TEMPLE ARCHITECTURAL STYLE IN HIMACHAL PRADESH

Himachal Pradesh came into existence on 15th April 1948, with the merger of 26 Shimla Hill states and 4 Punjab Hill States into a centrally administered Chief Commissioner Province. Sh. N.C. Mehta was appointed as the first Chief-Commissioner (1948-50). After a long struggle for attaining the status of a fully-fledged State it was on 25th Jan 1971, India's first women Prime-Minister Mrs. Indira Gandhi in Shimla's Girja Maidan inaugurated Himachal Pradesh as the 18th State of the Union of India. Himachal Pradesh is also known as 'Devbhoomi' which is due to the fact that this hill state is abode to numerous Devi and Devas. Having two thousand or more temples all over the state. Amongst these most of the temples have legends dating back to centuries, some as old as mankind itself. Almost every temple has some kind of fair and festival connected to it. The distinctive feature of the Himalayan temples is that they have been modified according to the climatic conditions, which make them unique and different from the original style. Here are various types of temple architectural styles.

1. DOMED SHAPED TEMPLE

Word Dome is derived from Latin word domus. Domes were built in ancient Mesopotamia. This style is found in Persian, Roman, Hellenistic and Chinese architecture. In India, this style is the direct outcome of the Mughal and the Sikh rule. A dome resembles the hollow upper half of a sphere. They have been constructed using mud, snow, stone, metal, wood, brick, concrete, glass and even plastic over the centuries. Some of the important shrines belonging to this category are Jawalamukhi and Brajeshwari Temple (Kangra), Chintpurni (Una), Kameshwar Temple (Mandi) and Tarna Temple (Mandi), Naina Devi (Bilaspur).

**Jawalamukhi Temple
(Kangra)**

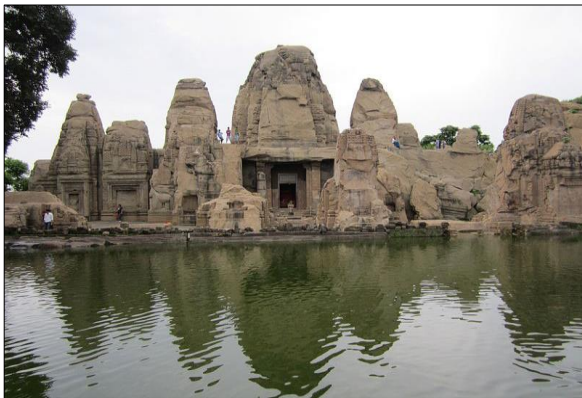
**Bajreshwari Temple
(Kangra)**

**Chintpurni Temple
(Una)**

2. SHIKHAR / NAGARA STYLE TEMPLES

In Sanskrit, shikhara means “mountain peak”. In Latin shikhara is composed of a series of horizontal roof slabs gradually receding towards the top and provided with projections that extend from the base and wall of the temple. The Nagara temples in Himachal Pradesh broadly follow the overall form and design of the typical Indo-Aryan stone temples. In this some minor changes were made in the form of these temples in comparison to the temples of the same kind found in plains, in order to adapt them to the climatic conditions of the hill areas. There is a tower like conical formation built of stone and decorated with carvings. The top of shikhar has amalaka, the circular sun-disc. It has got all the essential elements of a Hindu temple. It has got mandap (porch), garbh-griha (sanctum sanctorum) and shikhar (tower). Vidyanath’s temple at Baijnath (Kangra district), Laxmi Narayan temple (Chamba district), Bajaura temple (Kullu district) and Thakurwada at Masroor (Kangra district) fall under this category.

MASRUR Temple: in Kangra District also known as **Ellora of Himachal Pradesh**. It is a Monolithic temple (i.e.; carved out of one rock). Built in **Nagara/Shikhar** style by **Kashmir Raja Lalitaditya**. It is a group of **15 shrines** and main shrine is known as Thakurdwara. **H.L. Shuttleworth** discovered the temples at Masrur in **1913**.

**Shri Laxmi Narayan Temple
(Chamba)**

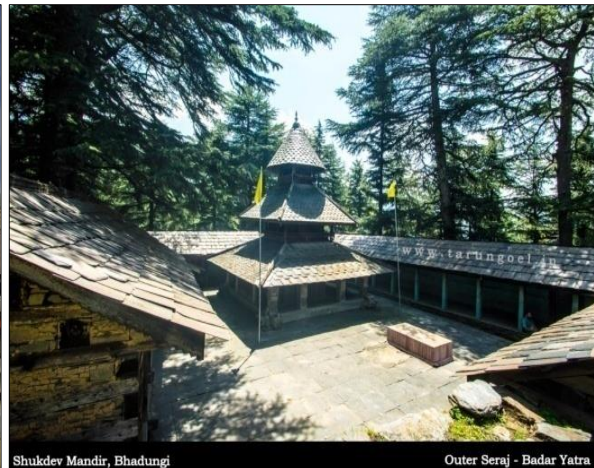
**Vidyanath's temple at Baijnath
(Kangra)**

3. PAGODA/ PAGORA STYLE TEMPLE ARCHITECTURE

Similar to the pent-roofed temples in plan and style this style is believed to be originated in Kathmandu, Nepal. The only difference lies in the superstructure. The Pagoda Style temples comprised of rectangular stone and wood structures with successive roofs, placed one over the other making them in some cases look like multi-storey edifices. Each superimposed storey is slightly smaller than the one below forming a slanting linear structure at a sharp angle surmounted by a metal púrnakalasa at the top. Each slanting roof consists of rows of slates, much like the roofs on the pent-roofed temples, designed to shed water and ice in winters. These temples are believed to have Chinese or Tibetan influence in their architecture. Besides Himachal Pradesh, this style is found in Kashmir, Nepal, China, Japan, Korea, Vietnam, Sri Lanka, Myanmar and other parts of Asia. Famous among this category in Himachal Pradesh includes Hidimba Devi or Doongari (Manali), Tripura Sundari (Naggar, Kullu), Adi Brahma (at Khokan, Kullu), Sungara Maheshwara (Kinnaur).

**Prashar Rishi Temple
(Mandi)**

**Sukhdev Rishi Temple
(Mandi)**

4. PENT ROOF STYLE TEMPLE

The pent-roofed temples are indigenously styled circular or rectangular structures with slanting roofs made of rows and rows of slates, designed, in keeping with the climatic conditions of the region, to keep heavy rainfall and snowfall from covering these structures for more than short intervals. The roof extends over the covered 'veranda' which serves the purpose of 'Pradakshina' round the shrine. Most interesting feature of this style is the peculiar arrangement of wood and stone in building the walls of the temple. Wooden beams are laid at right angles of the walls, and intervening spaces are filled up with stone which holds itself quite

beautifully protecting the inmates from harsh climatic conditions. Most remarkable among these temples are Lakshana Devi temple (Brahmaur), Shakti Devi (Chhatrari in Chamba), Kali Devi also known as Mirkula Devi (Lahaul) and Bijli Mahadev (Kullu).

**Mrikula Devi or Kali Devi Temple
Lahaul-Spiti**

**Shakti Devi Temple
Chhatrari (Chamba)**

5. SATLUJ VALLEY STYLE TEMPLE

A beautiful blend of pent roof and pagoda style. Styled as mandap with one or more pagoda roofs above the garbhgriha that corresponds to shikhar of a classical temple, usually at one end of the building but sometimes in the center. As this fusion is generally found in the upper Sutlej valley, hence known as Sutlej valley style temples. Bhimakali Temple (Sarahan, Shimla), Bahna Mahadev and Dhaneshwari Devi (Nethar) in Outer Seraj are noted ones.

**Bhimakali Temple
Sarahan, Shimla**

**Mata Dhaneshwari Temple
Nethar, Outer Seraj**

6. PYRAMIDICAL STYLE TEMPLE

This style of roof temples is built on square plinths. In which, all the four lower eaves of the temple roof are of equal length and the roof goes on narrowing towards center forming pyramid like roof in the center. Hateshwari Devi and Shiva temples at Hathkoti and Mahasu and Shiva temples at Deora in Jubbal (Shimla) are examples of Pyramidical architecture in this hill state.

**Hiteshwari Temple
Hathkoti (Shimla)**

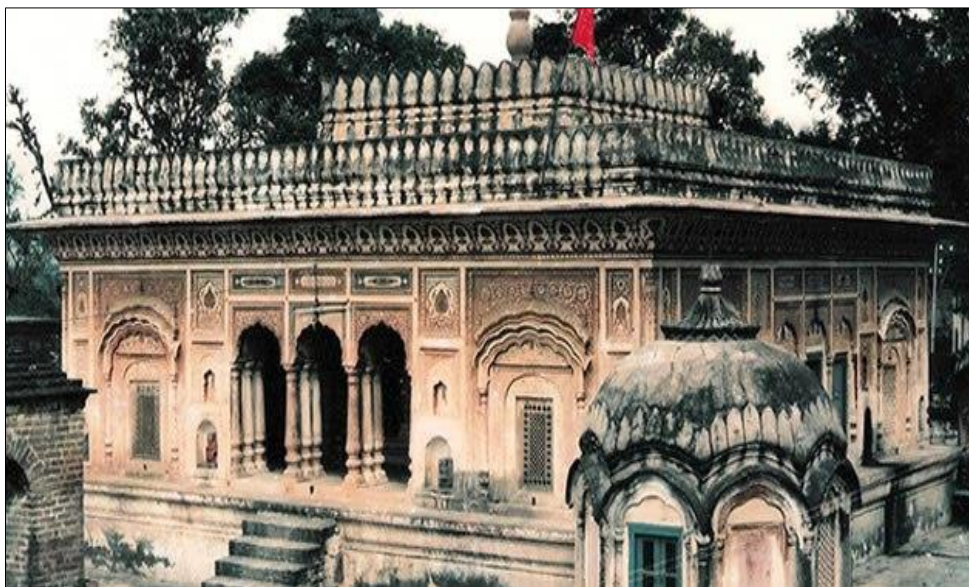

**Mahasu Temple
Deora in Jubbal (Shimla)**

7. FLAT-ROOFED TEMPLE

This category has ordinary walls in mud and lime plaster and the remarkable paintings executed in the traditional pahari style around the Ramayana and Mahabharata which makes them executive.

Famous among this category includes Narbadeshwar Temple (Sujanpur-Tira, Hamirpur), Ramgopal Temple (Damtal, Kangra).

Narbadeshwar Temple (Sujanpur -Tira)

References

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Hindu_temple_architecture
2. A Cultural History of India edited by A. L. Basham
3. <https://www.drishtias.com/to-the-points/paper1/temple-architecture>
4. <https://www.google.com/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=https://ncert.nic.in/textbook/pdf/kefa106.pdf&ved=2ahUKEwj3w7Gvrej2AhU9zDgGHX4HAiUQFnoECAQQAg&usg=AOvVaw3GuYngAB8KG0fKINHdY-VZ>
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Jwalamukhi#/media/File:Jwalamukhi_temple,kangra,_himachal_pradesh..JPG
6. <http://answers.mindstick.com/qa/34987/the-kailashnath-temple-at-ellora-was-constructed-by>
7. <https://en.wikipedia.org/wiki/Vesara>
8. <https://thesnowvalley.blogspot.com/2019/02/temple-architecture-in-himachal-pradesh.html>
9. <https://www.britannica.com/technology/shikhara>
10. <https://abhipedia.abhimanu.com/Article/State/NDcyNwEEQQVVVEEQQVV/Architecture-of-Temples-and-Monasteries-in-Himachal-Pradesh-Himachal-Pradesh-State>
11. <https://hpgeneralstudies.com/temple-style-himachal-pradesh>

MOBILE AND WIRELESS NETWORKS

Navjot Kaur

Assistant Professor, Govt College, Ropar

Abstract

Mobile and Wireless Information Systems received considerable interest in research and development communities. As a result, significant advances were made, which will affect our life both as users and researchers of mobile and wireless technologies. In this paper, we discuss both the current state of mobile and wireless information systems and the challenges in the wide scale deployment and use of these systems. In particular, we address applications, wireless networks, mobile payments, security, challenges and research problems. Keywords: Wireless and mobile networks, mobile applications, mobile payments, security, research problems

Keywords: Mobile, Network, Wireless System, Information.

INTRODUCTION

Mobile and wireless information systems can be described as systems involving:

- Mobile Devices
- Users
- Wireless and Mobile Networks
- Mobile Applications
- Databases
- Middleware

Advances in each one of these areas influence all mobile and wireless information systems. For example, faster wireless networks can affect mobile applications that could be used by mobile devices. Faster databases could reduce the end-to-end delays for mobile Wireless.

From many angles, mobile and wireless information systems are likely to experience significant research, development, deployment, and adoption in the next few years. At present, more than 1.2 billion wireless devices were operational throughout the world. In 2002 wireless devices exceeded the total of all other devices including “wired” telephones, TV and computers worldwide. Wireless handheld devices are projected to reach 2 billion before the end of year 2007.

MOBILE APPLICATIONS

In addition to the current voice and data-centric applications, the emerging applications could include mobile financial services (banking, brokerage), mobile

advertising (user/location sensitive), location-based services, mobile auction, mobile entertainment services, and wireless data center applications. These applications are likely to be user-centric and highly personalized context and location aware, and transaction-oriented. Such applications can be supported by storing and analyzing detailed information on user habits, history and preferences.

This analysis, combined with intelligent wireless networks and highly sophisticated and adaptable handheld devices, could make many emerging applications a reality. Also, the progress in context and location-aware infrastructure will benefit the increased personalization of the current and emerging mobile services. With an increasing deployment of diverse wireless networks, applications using multiple devices, networks, or user types could be supported on global scale.

Several new applications are proposed by wireless researchers. However, only few of these (such as mobile financial applications, mobile advertising and location-based services) are beginning to be offered by wireless service providers.

Mobile Financial Applications consist of mobile banking and brokerage services, mobile money transfer, and mobile payments. The number of users making mobile payments is projected to reach over 200 million in Western Europe, Asia and North America by 2005. Many banks in Europe are supporting basic mobile financial applications to reach to a large base of mobile and wireless users. In addition to the basic versions of these applications, more sophisticated applications involving increased user personalization and context awareness must be offered. Although it is difficult to suggest a “killer” application, we believe that mobile games, personalized contents, entertainment services, mobile auction and trading, and product recommendation systems could give a boost to mobile and wireless systems. Mobile and multiparty games could become major drivers. Entertainment contents will attract some users especially if the contents can be tailored to different user groups and interests. Other applications such as mobile office, mobile distance education, and wireless data center could add value to mobile services.

WIRELESS NETWORKS

Several different types of wireless and mobile networks are available today. Unfortunately, each type of network involves multiple standards. For Cellular and Personal Communications Systems (PCS) 1, the US standards include analog cellular, digital cellular, two versions of PCS based on time and code division multiple access, and GSM, the common European standard for wide area cellular service. One attraction behind GSM is General Packet Radio Service (GPRS), a packet data service for up to 160 Kbps.

GPRS is currently being deployed in many US cities as some major carriers introduce GSM/GPRS for high-speed data transmission. Another technology is Enhanced Data rate for GSM Evolution (EDGE), a 2.5 generation technology being used as a transition technology to the emerging 3rd generation wireless systems. It can support up to 384 Kbps by using link quality control, which adapts the error control technique to the current channel quality. Multiple standards also exist in CDMA, including the one used by DoCoMo in Japan.

Computer networks that are not connected by cables are called wireless networks. They generally use radio waves for communication between the network nodes. They allow devices to be connected to the network while roaming around within the network coverage.

Types of Wireless Networks

- Wireless LANs – Connects two or more network devices using wireless distribution techniques.
- Wireless MANs – Connects two or more wireless LANs spreading over a metropolitan area.
- Wireless WANs – Connects large areas comprising LANs, MANs and personal networks.

Advantages of Wireless Networks

- It provides clutter-free desks due to the absence of wires and cables.
- It increases the mobility of network devices connected to the system since the devices need not be connected to each other.
- Accessing network devices from any location within the network coverage or Wi-Fi hotspot becomes convenient since laying out cables is not needed.
- Installation and setup of wireless networks are easier.
- New devices can be easily connected to the existing setup since they needn't be wired to the present equipment. Also, the number of equipment that can be added or removed to the system can vary considerably since they are not limited by the cable capacity. This makes wireless networks very scalable.
- Wireless networks require very limited or no wires. Thus, it reduces the equipment and setup costs

Examples of wireless networks

- Mobile computers (laptops, net books, tablets, handheld PCs, PDAs, ...)
- Mobile phones (smart phones)
- Wireless headsets, keyboards, mice, clickers, ...
- Bus/train cards
- Remote controls
- Garage/car door openers, baby monitors.

Wireless Communication Systems

The ability to communicate with people on the move has evolved remarkably since Guglielmo Marconi first demonstrated radio's ability to provide continuous contact with ships sailing the English Channel in 1897. Since then, new wireless communications methods and services have been enthusiastically adopted by people throughout the world. Particularly during the past ten years, the mobile radio communications industry has grown by orders of magnitude, fueled by digital and RF circuit fabrication improvements, new large-scale circuit integration, and other miniaturization technologies which make portable radio equipment smaller, cheaper, and more reliable. Digital switching techniques have facilitated the large-scale deployment of affordable, easy-to-use radio communication networks

Evolution of Mobile Radio Communications

The ability to provide wireless communications to an entire population was not even conceived until Bell Laboratories developed the cellular concept in the 1960s and 1970s. With the development of highly reliable, miniature, solid-state radio frequency hardware in the 1970s, the wireless communications were born.

Mobile Radio Systems around the World: Many mobile radio standards have been developed for wireless systems throughout the world, and more standards are likely to emerge.

Cellular Telephone Systems: A cellular telephone system provides a wireless connection to the PSTN for any user location within the radio range of the system. Cellular systems accommodate a large number of users over a large geographic area, within a limited frequency spectrum. Cellular radio systems provide high quality service that is often comparable to that of the landline telephone systems. High capacity is achieved by limiting the coverage of each base station transmitter to a small geographic area called a cell so that the same radio channels may be reused by another base station located some distance away. A sophisticated switching technique called a handoff enables a call to proceed uninterrupted when the user moves from one cell to another.

MOBILE PAYMENTS

Many of the emerging mobile and wireless applications would be significantly benefited, especially those with monetary value, by mobile payment support from the underlying wireless infrastructure. Besides banking and financial applications, paying for items, parking, tickets, and food items would require mobile payments. Applications like mobile advertising, mobile "paying-for-your attention" service. They would involve a small payment to mobile users for reading and using "targeted" advertisements. Mobile payment trends are expected to become more prominent in the near future as many research firms project that the

number of users willing to pay for mobile contents to reach several hundred million in 2005.

It is likely that wireless carriers will play an active role in mobile payments; especially payments with smaller value (micro-payments), as mobile users access their networks to perform all transactions. It is possible that one common bill for voice, data, and mobile commerce services would be of some interest to mobile users. Issues, such as the real cost of mobile micro-payments and how to make any profit on mobile micro-payments need to be resolved. The possible solutions are

- (1) Pre-payments
- (2) Reduced cost with an increased numbers of transactions
- (3) The use of micro-payment aggregators to reduce payment processing.

SECURITY

The security issues in m-payments are confidentiality, authentication, integrity, authorization and non-repudiation.

Confidentiality: In m-payments no-one-else should find out what was purchased and how it was paid.

Authentication: Merchants and mobile customers must be able to trust the identity claimed.

Integrity: The value of transactions should not be modified by others, knowingly or unknowingly. Authorization parties involved must be able to verify if everyone involved in a transaction is allowed to make payments.

Non-repudiation: No one should be able to claim that the financial transaction on his/her behalf was made without their knowledge.

CHALLENGES AND RESEARCH PROBLEMS

Mobile and wireless information systems attracted a significant attention among research and development communities. Many exciting research problems are being addressed and some are yet to be addressed. These studies include mobile applications and services, wireless and mobile infrastructure, security and mobile payments. The infrastructure issues and problems of access, coverage, roaming, reliability, location management and multicast communications must be addressed. Among the many research problems that must be addressed are:

Design of mobile applications and services: So far only simple versions of mobile services including location-based services, mobile entertainment, and mobile games are currently offered by wireless service providers. More work is also needed to identify new and useful mobile applications and services, including those dealing with personalization of mobile contents. Also new avenues of mobile and wireless applications must be explored such as mobile telemedicine and patient monitoring using wireless infrastructure.

Context and location-awareness: For mobile applications to become more useful some work is also necessary to include context and location-awareness in both applications and mobile devices

Device and user interface issues: To increase the usability of mobile services and systems, some work is necessary in designing dynamic, adaptable and smart user interfaces that learn from and with users. The devices should have the ability to accept user input in many forms including voice and be able to display rich and usable contents. The mobile devices could also be designed to include multi network interfaces for an increased and reliable wireless access.

Support for group communications: As many of the mobile applications are likely to involve groups with more than two entities, it would be helpful to support multicast in the network, application and/or middleware protocols to reduce the network.

Reliable communications: More efforts are necessary towards ensuring that mobile and wireless infrastructure works as expected and does not add errors of its own. Increased reliability would be helpful for several mobile applications such as mobile financial services. Wireless and mobile networks are quickly becoming the main type of network access for telecommunication services. The progress trend of the wireless network and next generation mobile networks has now been directed into two distinct paths. One is following the path of the cellular mobile systems and their long-standing and much deployed infrastructure all over the world. So Cellular telecommunication is one of the most developed and demandable transmittal usages.

Development of wireless access technologies is about to reach its fourth generation. In the past, a wireless access technology has followed different evolutionary Paths designed at combined target: performance and efficiency in high mobile environment.

The first generation has satisfied with the mobile voice, while the Second generation has introduced capability and coverage of mobile. This is followed by the third generation, which the mission of it was higher speeds in data to open the “mobile broadband” know-how. Broadband refers to an Internet connection that allows support for data, voice, and video information with high speeds connectivity such as DSL or cable services. On the one hand, it is considered broad because multiple types of services can travel across the wide band, and mobile broadband, on the other hand, pushes these services to mobile devices.

Four generation of mobile

The first generation of wireless technologies used analog broadcast, which operates in the 800-MHz band and uses 30-KHz channels using frequency division

multiple access (FDMA). It was introduced in North America in 1985 as developed mobile phone service. As digital signals can be compressed, it enables more effective use of the frequency spectrum.

The second-generation systems digitize the control link and also the voice signal, which appeared in the early 1990s. This generation supported voice, data, paging, and fax services. Moreover, they provide better quality and higher capacity by lower cost for customers.

The third generation of mobile phone technology enables the transmission of high-quality video images in the 2-GHz frequency band and realizes new mobile multimedia communications services. The universal mobile telecommunications system (UMTS) is a third-generation mobile communications technology that provides wide band code division multiple access (CDMA) radio technology. With data rates up to 2 Mbps, UMTS provides increased capacity, increased data capability, and a far greater range of services. The CDMA technology offers higher-throughput, real-time services, and end-to-end quality of service (QoS), and is capable of delivering pictures, graphics, streaming video, video messaging to location services and other multimedia information as well as voice and data to mobile wireless subscribers

The fourth generation of mobile services is the advanced version of the third-generation mobile communication services. The fourth generation mobile communication services provide broadband, large-capacity, high-speed data transmission, providing users with high-quality interactive multimedia services, including teleconferencing, colour video images, 3D graphic animation games and audio services. In addition, 4G networks are expected to offer global mobility, service portability and scalability at lower cost. They are based on orthogonal frequency division multiplexing (OFDM), which is capable of having hundreds of parallel channels. The data-transmission rates are planned to be 20 to 100 Mbps in mobile mode. ³ This technology allows seamless merging between different wireless standards, allowing one mobile device to move from indoor networks such as wireless LANs and Bluetooth, to cellular, to radio and TV broadcasting or to satellite communications.

References

1. <https://aisel.aisnet.org/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=3176&context=cais>
2. https://mrcet.com/downloads/digital_notes/ECE/IV%20Year/WIRELESS%20COMMUNICATIONS%20AND%20NETWORKS_30112018.pdf
3. file:///C:/Users/DELL/Desktop/Mobile-network.pdf

THE CONTRIBUTION OF WOMEN AS A STRING INSTRUMENTALIST IN THE PRESENT ERA

Dr. Jagdev Kumar

Assist. Professor of Music Instrumental, Govt. Mohindra College, Patiala

Abstract

Today's, the role and contribution of women in the whole world is very important. Our society is seemed to me empty and meaningless without their contributions. Indian classical music's instrumental sphere has been lacking in woman torch bearers, however this generation is changing the fabric. We bring a numbers of stories for these seven women (Annapurna Devi, Anoushka Shankar's, Dr. Smt. Padhambhushana N Rajam (Violin), Nandini and Ragini Shankar (Violin), Anupama Bhagwat (Sitar), Mita Nag (Sitar), Jayanthi Kumaresh (Veena)) instrumentalists who are going to bring a sudden mind blowing change or the winds of change in this traditional space. It's 2022 and women are breaking ground old and new in India. When it comes to the music business, there couldn't have been a better time to join the dynamic industry, where women are increasingly leading the way, whether from the frontline or behind the scenes. There's a shift in how women are represented in the music industry as they continue to champion many wins to be celebrated. While the list of women artists in Bollywood that they might discover on streaming platforms is expanding steadily, there's a growing breed of leaders in the fields of business, production, management and legal that are making their presence felt. Last year saw Indian-American rapper Raja Kumari judged India's first hip-hop reality show and playback artist Neha Kakkar is officially TikTok India's most popular creator. But recent statistics from across the ocean — in absence of our own — call for action on the way ahead. A report by the USC Annenberg Inclusion Initiative (based on 800 popular songs from 2013 and 2022) revealed that only two percent of charting songs were produced by women while 12 percent of songwriters on the charts were women. It also found that 25 percent of women often find that they're the only woman in the recording studio. In, the present paper, researcher is going to focus on the life, work and contribution such eminent and scholastics classical string instrumentalist women in the stream of Indian classical string instrumental music in the present era.

Keywords: Women, Classical String Instrumental Music (CSIM), Violin, Sitar, Veena.

Introduction

There are countless greats in Hindustani classical tradition; when you think of the top instrumentalists, whose names come to mind? Ustad Vilayat Khan, Pandit Ravi Shankar, Ustad Shahid Parvez; as you may or may not have realized, there is a noticeable lack in female names. The entire instrumental sphere of music, particularly percussion, has typically remained untouched by female artists. This is due to many reasons including misinformation, religious beliefs, conservative mindsets, and the general patriarchal path that the instrumental tradition holds. However, this generation is changing the fabric, though it may still take some time for these artists to come to the forefront of the music scene and become household names. Here are a few of the upcoming generation's talented and knowledgeable female instrumentalists that you should know. In this paper, researcher is going to focus on the following lists of String instrumentalist's women like

1. Annapurna Devi
2. Anoushka Shankar
3. Dr. Smt. Padambhushana N. Rajam (Violin)
4. Nandini and Ragini Shankar (Violin)
5. Anupama Bhagwat (Sitar)
6. Mita Nag (Sitar)
7. Jayanthi Kumaresh (Veena)

1. Annapurna Devi

Annapurna Devi was an Indian surbahar (bass sitar) player of Hindustani classical music. She was given the name 'Annapurna' by former Maharaja Brijnath Singh of the former Maihar Estate (M.P.), and it was by this name that she was popularly known. She was the daughter and disciple of Allauddin Khan, the founder of Maihar gharana, and Madina Bibi and the first wife of the sitar player Ravi Shankar. After her separation from Ravi Shankar, she moved to Bombay and never performed again in public. She remained a private person, yet continued to teach music for free. Her students include many notable disciples including Hariprasad Chaurasia, Nityanand Haldipur and Nikhil Banerjee.¹ Annapurna Devi became a very accomplished surbahar (bass sitar) player of the Maihar gharana (school)

within a few years of starting to take music lessons from her father Alauddin Khan. She started guiding many of her father's disciples, including Nikhil Banerjee and Bahadur Khan, in classical music as well as in the techniques and intricacies of instrumental performances. In 1941, age 14, she married one of her father's talented students, Ravi Shankar. She converted to Hinduism upon marriage.² In the 1950s, Ravi Shankar and Annapurna Devi performed duets in Delhi and Calcutta, principally at the college of her brother, Ali Akbar Khan. But later, Shankar she decided not to reduce and finally stop performing in public. Her student Vinay Ram says that she was uncomfortable accepting payment for concerts, as it was her belief that it was akin to selling Saraswati (the Goddess of learning).³ Devi and Shankar's son, Shubhendra Shankar, (or "Subho", as he was popularly known) received rigorous training in sitar under her tutelage, until his father chose to interrupt his musical talim or training and took him to the United States. Shubhendra died at an early age, after a marriage and the birth of three children. Shubhendra did not have a solo career in classical music, but did for a period accompany his illustrious father Ravi Shankar in concerts in the USA and abroad. As per one of her students Vinay Ram, a conflict regarding the upbringing and musical teaching of Subho was the main reason for Devi and Shankar's separation, though they continued to remain in touch on amicable terms till the end.⁴ Annapurna Devi was an acclaimed instructor and one of the first women gurus of note in modern times. Her pupils were not restricted solely to sitar or surbahar players and encompassed various fields in Hindustani classical music. They included the sitarists Debi Prasad Chatterji, Bahadur Khan (a cousin), Hiren Roy, Indranil Bhattacharya, Kartik Kumar and Nikhil Banerji, the sarodists, Dhyanesha Khan and Ashis Khan (sons of Ali Akbar), Basant Kabra, Pradeep Barot and Suresh Vyas, the bansuri players, Hariprasad Chaurasia and Nityanand Haldipur, the dilruba artist Dakshina Mohan Tagore and the violinist Satyadev Pawar.⁵ She was also the key figure of Acharya Alauddin Music Circle (an association in the memory of the late Alauddin Khan for promoting Indian classical music), in Mumbai.

2. Anoushka Shankar

Anoushka Shankar a British-Indian-American sitar player, producer, film composer and activist. She was the youngest and first woman to receive a British House of Commons Shield she has had 7 Grammy Awards nominations and was the first Indian musician to perform live and to serve as presenter at the ceremony. She performs across multiple genres and styles - classical and contemporary, acoustic and electronic.⁶ Anoushka has always continued to tour and perform as a classical sitarist, both within purely Indian classical ensemble but also as a soloist championing her father's compositions with the world's leading orchestras including the London Symphony Orchestra, New York Philharmonic, Berliner Philharmoniker, MDR Sinfonieorchester, Metropole Orkest and Lucerne Symphony.⁷ Shankar is the sole performer of Ravi Shankar's 1st and 2nd Concertos for Sitar and Orchestra, performing multiple times under the leadership of esteemed conductors such as legendary Zubin Mehta, Jules Buckley, Kristjan Järvi and Jakob Hrusa. In January 2009 she was the sitar soloist alongside the Orpheus Chamber Orchestra premiering her father's 3rd Concert for Sitar and Orchestra and in July 2010 she premiered Ravi Shankar's first symphony for sitar and orchestra with the London Philharmonic Orchestra at London's Royal Festival Hall.⁸ She has also performed in duets with artists such as violinist Joshua Bell, in a sitar-cello duet with Mstislav Rostropovich and with flautist Jean-Pierre Rampal, playing both sitar and piano. Shankar has also ventured into acting (*Dance like a Man*, 2004) and writing. She wrote a biography of her father, *Bapi: The Love of My Life*, in 2002 and has contributed to various books. As a columnist she wrote monthly columns for India's First City Magazine for three years and spent one year as a weekly columnist for India's second largest newspaper, the Hindustan Times. She narrated *Stolen Innocence: India's Untold Story of Human Trafficking*, a 2017 documentary by filmmakers Chris Davis, Casey Allred and Lindsay Daniels, telling the true stories of young women who escaped from sex slavery in India and Nepal.⁹

3. Dr. Smt. Padhambhushana N Rajam (Violin)

N. Rajam (born 1938) is an Indian violinist who performs Hindustani classical music. She remained professor of Music at Banaras Hindu University, eventually became head of the department and the dean of the Faculty of Performing Arts of the University. She was awarded the 2012 Sangeet Natak Akademi Fellowship, the highest honour in the performing arts conferred by the Sangeet Natak Akademi, India's National Academy for Music, Dance and Drama. N. Rajam was born in Chennai in 1938 in a musical family. Her father, Vidwan A. Narayana Iyer was a well-known exponent of Carnatic music.¹⁰ Starting her musical career as a child prodigy; Dr. Smt. Rajam has attained a status of a legend in the field of music during her 50 years' reign as a brilliant solo violinist. Ever since she ascended the stage as Hindustani violinist at the age of 15, a revolution took place in the North Indian music arena, particularly in the field of violin. She achieved at that young age what was thought to be almost impossible, even by the eminent musicians and musicologists, viz., tempering the western instrument for Hindustani vocal style of music. She introduced 'Gayaki Ang', to be specific, 'Khayal Gayaki Ang' on the violin with such consummate artistry that most musicians, particularly violinists were stunned at the results. Her contributions, to violin technique are considered to be on par with what Late Shri Pannalal Ghosh had done to flute, late Shri Bundu Khan had done to Sarangi, Ustad Bismillah Khan to Sahnai. It was on account of this excellent technique and rendition that the doyen of vocal music, Late Pt. Omkarnath Thakur and made him accept her as his disciple. Teenaged Rajam's violin renditions were so captivating that many violinists dropped their 'gat kari' style and changed over to the Gayaki Ang. This style is one that was so perfected by a lifetime of discipline, hard work and arduous research that, today, 'Gayaki Ang' and Violinist Rajam as synonyms in the world of music. She has earned herself the distinction of being the pioneer in this respect.

The secret of Dr. Rajam's genius lies in the fact that a strong foundation was well-laid by her father Vidwan Late Sri A. Narayana Iyer, an excellent teacher of music and man of great foresight. He invented a special violin technique for Gayaki Ang based on veena and vocal technique. Her tutelage under the doyen amongst musicians, Pandit Omkarnath Thakur, was a great boon to her. His powerful and emotion packed style, gave a further fillip to research into an hitherto unexplored area of violin playing and emerge out with a masterly and brilliant technique best suited to the delineation of different forms of Hindustani music. Be it the majestic aalap of Dhrupad, the lyrical Khayal, the romantic Thumri, lilting and soulful Bhajan, vivacious Natyasangeet, tricky Tappa, nothing poses a challenge to her masterly and magical bowing and fingering technique. Solemnity is the keynote of Dr. Rajam's concerts. Hon'ble Justice Shri. B.N. Srikrishna put it aptly in the

following words; “Rajam is the link between divine music and reality in life. Some big power is motivating her and she and her music, in turn, motivate us. Listening to Rajam’s violin, one feels like having taken a step forward in the region of Brahmananda”. Her total involvement with the music and relentless pursuit of perfection, impeccable adherence to classical purity and precision of notes make her concerts stand out as unique in the festivals she participates. Her tuneful renditions as well as her charming manners and harmonious involvement with the accompanists have captivated and endeared her music lovers from all over the world. The violin jugalbandi is with eminent musicians including Ustad Bismillah Khan, Pt. Ramnarain, Pt. Hariprasad Chaurasia, Prof. T.N.Krishnan, Dr. N. Ramani and others were all noted for their serenity and sublimity. Despite being considered a musician’s musician she wears her deep knowledge with all humility and a passerby would not even suspect that is a repository of 4 rich traditions, viz., her own technique of violin, the erudite and emotional gayaki of Pt. Omkarnathji, the Thumri tradition of Banaras from Late Pt. Mahadev Mishra, and the Carnatic tradition from the purist Late Musiri Subramaniam Iyer.

Dr. Rajam is not only an exponent ‘par excellence’ of violin playing, but is also a brilliant academician. M.A. is Sanskrit; Ph.D. in Music and recipient of innumerable awards, gold medals for university first positions, Dr. Rajam is a noted scholar and had been serving the cause of music education at the Banaras Hindu University for four decades. The University has conferred on her the title “Emeritus Professor” in recognition of her outstanding talents and service to music. She is also the recipient of the Malaviya Award from BHU. Dr. Rajam has played an active role in promoting and popularizing classical music in Varanasi through Pandit Omkarnath Music Foundation, of which she is the founder Chairman. She has served the UCG and the Government of India in various capacities including that of the Chairperson of the U.P. Sangit Natak Academy. Dr. Rajam is a recipient of the coveted Padmabhushan, Sangit Natak Academy Awards from Central and State Governments. Today, Dr. Rajam’s technique draws no parallel in the world. Considering the position and the popularity of violin as an instrument in the world of music and the normal technique that is used, her technique is extraordinary which envy is for one and all. Many professional violinists from foreign countries regularly seek her guidance to improve their capabilities. Her achievements that are a dream-come-true for women’s lib enthusiasts have enabled her to hold on to her top position through out her career in the male dominated educational and musical field. Despite her busy career involving extensive travelling to distant countries viz., USA, Canada, Czechoslovakia, Russia, France, Italy, Germany, Holland, Switzerland, New Zealand, Australia, and so on, she took sufficient care to groom her daughter

Sangeeta (now Smt. Sangeeta Shankar). Sangeeta, like her mother is not only one of the finest violinists but is also a gold medallist in her educational career, and has acquired Ph.D. in Music.

Along with all her achievements, Dr. N. Rajam has also successfully passed on the musical legacy and tradition to her daughter, the well established violinist Dr. Sangeeta Shankar and also to her grand-daughters, Ragini and Nandini who are pursuing music along with their studies. Her brother, T. N. Krishnan, was a prominent violinist of the Carnatic style. Rajam started her initial training in Carnatic music under her father. She also trained under Musiri Subramania Iyer and learned raga development from vocalist Omkarnath Thakur. Rajam received the prestigious titles of Padma Shri and Padma Bhushan from the Government of India. Under the guidance of her father, A. Narayana Iyer, Rajam developed the Gayaki Ang (vocal style). Rajam has performed across the globe and in numerous places throughout India. Rajam was a professor of Music at Banaras Hindu University (BHU) in the Faculty of Performing Arts for nearly 40 years. She has been the chair of the department and the dean of the college at BHU.

4. Anupama Bhagwat (Sitar)

Her family came from South India up to North India, bringing various music influences into her playing. She often states that her musicality is also owing to her family's musical traditions – her father's violin playing or her grandmother's veena skills, and the fact that music was always playing in her house, leading to an atmosphere of music. Reminiscing of a time speaking to her guru, Pandit Bimalendra Mukherjee, "at that point, I knew it was not something I was going and learning something and coming out of it- it was something really deep.

5. Jayanthi Kumaresh (Veena)

This musician comes from the lineage of several female musicians as it is; in fact, her mother, Smt. Lalgudi Rajalakshmi first began training her when she was just 3 years old. Her powerful strikes and musicality please listeners and musicians alike, and she has performed with a great many artists, even going so far as to form a group titled “The Indian National Orchestra” to experience music with different types of artists. Apart from being an accomplished musician, she often speaks about music and music history in her videos, spreading knowledge in many different ways. She carries on her tradition boldly and with the knowledge that she has opportunities that the women before her did not have the opportunities that she has now, citing a great deal of experiences of her aunt, Padmavathy Ananthagopalan, “at that time”, women in India were not even expected to perform publicly.

6. Mita Nag (Sitar)

Mita Nag also comes from an established musical family; her father and grandfather were both well-known masters of the sitar, exponents of the Vishnupur Gharana. Through her training, which began at the age of 4, she began to develop more of her gharana’s qualities, which features the calm and powerful notes of the dhrupad vocal style. Earning several fellowships and awards at an alarmingly young age, she not only played at many famous festivals, but also began studying the history of her gharana, which is almost 300 years old. Not afraid to share her

opinions, she remains critical of today's society that requires that artists play for popularity, instead of purity. "I believe that artists are capable of changing the society." Creativity and purity in aalaap are the trademarks of her style, as well as the dhrupad characteristics that are specific to the six generations of the Vishnupur Gharana that she descends from.

7. Nandini and Ragini Shankar (Violin)

These two young artists descend from a family of violinists, first receiving training from their grandmother, the renowned Dr N. Rajam. They both started performing around the age of 10 and have been on an upwards journey ever since, thanks to the training and guidance of their mother and grandmother. Nandini Shankar shares that "they have been encouraged since a young age to listen to have an open mind and explore all things that are beautiful in music." She is involved in many projects including Kaushiki Chakraborty led project, 'Sakhi,' an all-women ensemble of classical musicians. At such a young age, both Ragini and Nandini Shankar are extremely accomplished and are being called to several music festivals, including the Saptak Festival music, Dover Lane Festival, Sawai Gandharva Bhimsen Festival and many more. In fact, the entire family of musicians often performs together in a complete cross-generational show of the feminine firepower.

Conclusion

After studying and observing the detail description of the above eminent female string instrumentalists, researcher concluded that today's women contribution touching the height of glory in all streams like music, painting, writings of English, Punjabi and Hindi poetry, prose, novel also and even in streams of educations. In short, I concluded that today's music industries are providing food, shelters, and luxurious status to one of those women whose devotions and contribution is integral. Such women artists like Annapurna Devi, Anoushka Shanker's, Dr. Smt. Padhambhushana N Rajam (Violin), Nandini and Ragini Shankar (Violin), Anupama Bhagwat (Sitar), Mita Nag (Sitar), Jayanthi Kumaresh (Veena) and some very important women whose are in my contact like Dr. Suneera kasliwal, Dr. Saroj Ghosh, Dr.Navjot kaur kasel, Dr Davinder kaur, Dr. Shobha

mam, Dr. Ravinder Ravi, Dr. Shashi kalra, Dr. Preetinder, Dr. Lalita Jain, Kamal thakur, Dr. Bhairvi, Dr. Amla Sharma, Mrs. Vinita, Mrs Harpreet kaur, Mrs. Gurwinder Kaur, Mrs. Geeta, Mrs. Manmeet kaur, Anupama Kapoor Gagneja and presently Mrs. Shina's contributions in the stream of string instrumental "Sitar" music is too important. I pray to God to give them a lot of strength and healthy environment to work in this field of ICSIM (Indian classical string instrumental Music). Their music is as refreshing, appealing and intriguing as their personas. Their style might be new and unconventional but their musical prowess is powerful, enthralling and inimitable. Thanks with anticipation for reading this paper.

References

1. Ram, Vinay Bharat (24 October 2018). "A transcendental music - what I learnt from Annapurna Devi". *The Indian Express*. Retrieved 24 October 2018.
2. "Unveiling the mystique of a reclusive artiste", *The Hindu* - 28 June 2005
3. "Padma Awards" (PDF). Ministry of Home Affairs, Government of India. 2015. Archived from the original (PDF) on 15 October 2015. Retrieved 21 July 2015.
4. *Ibid*
5. "Padma Awards" (PDF). Ministry of Home Affairs, Government of India. 2015. Archived from the original (PDF) on 15 October 2015. Retrieved 21 July 2015.
6. "Anoushka Shankar Biography". *Musician Biographies*. Net Industries. Archived from the original on 20 July 2008. Retrieved 20 January 2009.
7. Chhibber, Kavita. "Anoushka Shankar". Kavita Chhibber. Archived from the original on 18 January 2017. Retrieved 27 July 2015.
8. "Anoushka Shankar and the London Philharmonic Orchestra: Ravi Shankar - Symphony". *Financial Times*. 18 May 2012. Retrieved 27 October 2021.
9. Davis, Chris (24 September 2017), *Stolen Innocence: India's Untold Story of Human Trafficking* (Documentary), retrieved 27 October 2021
10. "Entertainment News: Latest Bollywood & Hollywood News, Today's Entertainment News Headlines".

गुरमति संगीत : दिलरूबा वाद्य के संदर्भ में

प्रभदीप सिंह

संजी ओबराए विवेक सदन : ऐडवांस इंस्टीच्यूट आफ सोशल साइंसज, श्री आनंदपुर साहिब

अमूर्त

सदियों से भारतीय संगीत की अनेक विधाओं का प्रचलन रहा है। जिनमें से आज संगीत में उत्तरी व दक्षिण विधाएँ प्रचलित हैं। इन्हीं दोनों विधाओं के अन्तर्गत अनेक अन्य विधाओं का जन्म हुआ जैसे कि सूफी, भक्ति, टुमरी, टप्पा, फिल्मी, दादरा और गुरमति संगीत। गुरु नानक ने शब्द कीर्तन करते हुए वाद्य का भी उपयोग किया। उनके साथ भाई मरदाना ने रबाब वाद्य का वादन किया। इस तरह गुरु नानक देव जी ने एक नई और मौलिक कीर्तन परम्परा का आरम्भ किया और जिसका विकास समय समय पर होता गया। रबाब से शुरू हुआ कीर्तन बाद में ताऊस, सारंदा, दिलरूबा, इसराज के साथ भी होने लगा। पंजाब में दिलरूबा वाद्य का प्रचार व विकास का श्रेय गुरमति संगीत परम्परा को जाता है। दिलरूबा वाद्य पूर्ण रूप से गुरमति संगीत को समर्पित है।

कुंजी शब्द: भारतीय संगीत, गुरमति संगीत, कीर्तन परम्परा, संगीत कार, दिलरूबा वाद्य। संगीत वह ललित कला है जिसके द्वारा संगीत कार अपने हृदय के सूक्ष्म भावों को स्वर व लय के माध्यम से साकार करता है। भारतीय संगीत विद्वानों ने संगीत की परिभाषा कुछ इस प्रकार दी है:

“गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रैयं संगीत मुच्यते।”¹

संगीत परम्परा भारत में प्राचीन काल से ही मानी जाती है। सदियों से भारतीय संगीत की अनेक विधाओं का प्रचलन होता आया है। जिनमें से आज संगीत में उत्तरी व दक्षिण विधाएँ प्रचलित हैं। इन्हीं दोनों विधाओं के अन्तर्गत अनेक विधाओं का जन्म हुआ जैसे कि सूफी, भक्ति, टुमरी, टप्पा, फिल्मी, दादरा और गुरमति संगीत। गुरमति संगीत की बात करें तो इसका प्रारम्भ गुरु नानक देव जी के जन्म उपरान्त हुआ। गुरु नानक देव जी ने अपनी बात जनसाधारण तक पहुँचाने के लिए संगीत को माध्यम के तौर पर चुना। “गुरु नानक के आगमन तक भारतीय संगीत दो रूपों में बाँटा जा चुका था भारतीय और कर्नाटकीय। इस समय भक्ति लहर, प्रभु भक्ति की एक लहर के रूप में प्रचारित हुई। इस परम्परा में अकालपुरख के इलाही संदेशाधीन जनसाधारण के लिए भाव पूर्ण में गाया गया।”²

भारतीय संस्कृति का मुख्य स्रोत अध्यात्मिक है। इसलिए यहां की प्रजा ने अध्यात्मिकता को प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष किसी न किसी रूप में स्वीकार किया है। भारतीय संस्कृति का आधार धर्म एवं साहित्य है। जब भी कभी किसी परम्परा का सांस्कृतिक विश्लेषण करना हो तो उस परम्परा की रीति रिवाज, मर्यादा, जाती समुदाय या उसके साहित्य या संगीत के बारे में जानना होगा। क्योंकि प्रत्येक परम्परा का एक मर्यादित बंधन होता है जिसमें कल्याण निहित रहता है।

1. “गुरमति संगीत का प्रमुख मनोरथ है, ‘धुर की वाणी’ के असल उद्देश्य को समस्त जगत के मानव तक संचारित करना है।”³ कीर्तन की महिमा विशेष है जैसे श्री गुरु ग्रंथ साहिब की वाणी में आया है :

कलयुग महि कीर्तन प्रधाना ॥

गुरुमुख जपीअै लाए ध्याना ॥⁴

कीर्तन को निरमोलक हीरा माना गया है। गुरबाणी की में आया है :

कीर्तन निरमोलक हीरा आनंद गुनी गहीरा।।⁵

गुरु नानक देव जी ने संगीत को अपना माध्यम बनाकर कीर्तन को भक्ति का एक अनिवार्य अंग बनाया। जब गुरु नानक देव जी ने अवतार धारण किया तो इसके उल्लेख के बारे में भाई गुरदास जी की पहली वार की सताईसवीं पाऊड़ी में लिखा है:

सतिगुरु नानक प्रगटिया।।

मिटी धुंध जगि चानणु होआ।।

गुरमुख कल विच प्रगट होआ।।⁶

मध्य युग में संगीत में आई गिरावट को देख कर राग विद्या को नया मोड़ देकर गुरु नानक देव जी ने रागबद्ध कीर्तन की प्रथा चलाई। यह भी कहा जा सकता है कि भारतीय संस्कृति के मुख्य तत्त्व संगीत को जीवित रखा। गुरु नानक देव जी ने अपने साथी भाई मर्दाना के सहयोग से कीर्तन किया। भाई मर्दाना रबाबी थे। गुरु नानक देव जी की तरह बाकी सिक्ख गुरुओं ने भी संगीत को कीर्तन द्वारा जीवित रखा। कीर्तन का यह स्वरूप आज भी गुरुद्वारों में प्रचार प्रसार में है। “श्रीगुरु ग्रंथ साहिब में प्रतिपादित संगीत प्रबद्ध ‘गुरमतिसंगीत’ है जिसका अर्थ है गुरु की मत्त अनुसार सिरजा गया संगीत विधान।”⁷

गुरमति संगीत का भाव है गुरु की मत्त से सिरजा गया संगीत। गुरमति संगीत का सिद्धांत श्री गुरु ग्रन्थ साहिब से प्राप्त होता है। श्री गुरु ग्रंथ साहिब में दर्ज वाणी रागों में निर्धारित है। गुरमति संगीत में इन्हीं रागों का गायन करते हुए शब्द कीर्तन किया जाता है। गुरमति संगीत सिक्ख धर्म की प्रभावित शब्द कीर्तन परम्परा है जिसको साधारण रूप में गुरवाणी संगीत, गुरवाणी कीर्तन आदि नामों से भी जाना जाता है। गुरु नानक ने शब्द कीर्तन करते हुए वाद्य का भी उपयोग किया। आपके साथ भाई मरदाना ने रबाब वाद्य का वादन किया। इस तरह गुरु नानक देव जी ने एक नई और मौलिक कीर्तन परम्परा का आरम्भ किया और जिसका विकास समय समय पर होता गया। रबाब से शुरू हुआ कीर्तन बाद में ताऊस, सारंदा, दिलरूबा, इसराज के साथ भी होने लगा।

शुष्क अनुनादक और एक चपटे अंगुलिपटल (दाँडी) से युक्त सारिकाओं में तराशा हुआ धनुर्वाद्य। इसमें धातु के चार मुख्य तार, बीस अनुकंपी तार और उन्नीस अंडाकार सारिकाएँ होती हैं। इसे घोड़े के बाल से बने गज से बजाया जाता है। इसे उत्तरी शास्त्रीय संगीत में एकल के साथ-साथ सहायक वाद्य यंत्र के रूप में इस्तेमाल किया जाता है। यह गुरबानी के साथ बजाए जाने वाले एक सहायक वाद्य यंत्र के रूप में भी लोकप्रिय है।⁸

गुरमति संगीत में दिलरूबा वाद्य को गायन के अधीन ही रखा जाता है। रबाब के बाद दिलरूबा वाद्य गुरमति संगीत में अधिक प्रचलित है। यह एक गज वाद्य है किन्तु इस में पर्दों का भी प्रयोग किया जाता है। गज से बजने वाले पर्दों से युक्त बहुत कम वाद्य यंत्र हैं, दिलरूबा उनमें से एक वाद्य है।

दिलरूबा फारसी भाषा का शब्द है। जिसका अर्थ है – प्यार, प्रीतम और मन को आन्नदित करने वाला। दिलरूबा का उल्लेख प्राचीन ग्रन्थों में नहीं मिलता। यह वाद्य इसराज के बाद प्रचलन में आया। सैधांतिक तौर पर यह दोनो वाद्यों के रूप, आकार, वादन विधि आदि में अन्तर कम है। इसराज बंगाल में और दिलरूबा पंजाब की गुरमति संगीत शैली में उपयोग किया जाता है।

दिलरूबा का अविष्कार लगभग 300 साल पहले गुरु गोबिंद सिंह (10 वें सिक्ख गुरु) ने किया था, जिन्होंने इसे ताऊस (एक प्राचीन और भारी वाद्य यंत्र) से प्रेरित होकर बनाया था। इसके

हल्के होने की वजह से यह इसे अलग-अलग जगह ले जाना आसान पड़ता था, जिस कारण यह खालसा (सिख) सेना इसे घोड़े की पीठ पर लादकर लेकर जा सकती थी। इस प्रकार यह उनके लिए एक सुविधाजनक विकल्प के रूप में उभरा।⁹

दिलरूबा वाद्य का प्रचलन महाराजा रणजीत सिंह के समय से आरम्भ हुआ। ताऊस की बनावट में कुछ परिवर्तन करने के बाद दिलरूबा वाद्य की उत्पत्ति हुई। यह वाद्य बंगाली वाद्य इसराज से काफी मिलता जुलता है। सन 1990 के आस पास सुप्रसिद्ध रबाबी भाई चाँद अपनी कीर्तन चौकी के समय श्री हरिमन्दर साहिब में दिलरूबा का उपयोग करते थे। उनके निधन के बाद उनके शागिरदों में से भाई गुरमुख सिंह, भाई हस्सा सिंह और भाई उत्तम सिंह दिलरूबा वाद्य के साथ श्री हरिमन्दर साहिब में कीर्तन करते थे।

गुरमति संगीत में दिलरूबा का प्रयोग "भाई चतर सिंह ने ननकाना साहिब में 1945 ई. से शुरू कर दिया था। 1947 ई. के बाद वह पटियाले के गुरुद्वारे में भाई गुरमुख सिंह, भाई सुरमुख सिंह फक्कर के जत्थे के साथ दिलरूबा की संगति करने लगे।"¹⁰

पंजाब में दिलरूबा वाद्य का प्रचार व विकास का श्रेय गुरमति संगीत को जाता है। गुरमति संगीत में चौकी प्रथा दौरान एक प्रमुख गायक के साथ दिलरूबा, रबाब, सरंदा वाद्यों का वादन किया जाता है। वर्तमान में भी श्री दरबार साहिब अमृतसर में भी सुबह शाम दिलरूबा की संगत कीर्तन के साथ सुनने को मिल जाती है। यह वाद्य आज कल कीर्तनकारों द्वारा अपनी शब्दों की रिकार्डिंग में भी उपयोग किया जाने लगा है। दिलरूबा वाद्य पूर्ण रूप से गुरमति संगीत को समर्पित है। गुरमति संगीत में दिलरूबा वाद्य अनेक राग दरबारों में सुनने को मिल रहा है। वर्ष 2019 में गुरु नानक देव जी के 550वें प्रकाश उत्सव के अवसर पर सुल्तानपुर लोधी (पंजाब) में तंती वाद्यों को लेकर नगर कीर्तन भी निकाला गया तां कि गुरमति संगीत में तंती वाद्यों का प्रचार बढ़ सके। इस नगर कीर्तन में सैकड़ों दिलरूबा, रबाब, सरंदा, सारंगी, ताऊस वादकों ने भाग लिया। सुल्तानपुर लोधी में गुरु ग्रन्थ साहिब में दर्ज रागों के आधार पर राग दरबार भी आयोजित किया गया जिसमें दिलरूबा वाद्यों की संगती सुनने को मिली। इस राग दरबार में डॉ. गुरनाम सिंह (पटियाला), डॉ. अलंकार सिंह (पटियाला), डॉ. जसबीर कौर (पटियाला), प्रि. सुखवंतसिंह (जंड़ियाला गुरु), प्रो. करतार सिंह, भाई निर्मल सिंह आदि संगीतकारों ने रागों पर आधारित शब्द गायन किया।

यदि दिलरूबा वाद्य के शिक्षण की बात करें तो पंजाबी विश्वविद्यालय पटियाला के गुरमति संगीत विभाग में इस वाद्य की शिक्षा दी जा रही है। इसके इलावा संगीत विभाग में भी कई विद्यार्थी दिलरूबा वाद्य के साथ एम. ए कर रहे हैं। बडू साहिब (हिम. प्रदेश), जवदी टकसाल लुधियाना, श्री भैणी साहिब लुधियाना में भी दिलरूबा की तालिम दी जा रही है।

यह कहा जा सकता है कि दिलरूबा पूर्ण रूप में गुरमति संगीत को समर्पित है। हम सभी को प्रयास करना चाहिये कि दिलरूबा, रबाब, सरंदा जैसे गुरमति संगीत के वाद्यों को कॉलेज और विश्वविद्यालय में सिखाया जाना चाहिए। ताकि गुरमति संगीत की विशाल परम्परा का जनसाधारण भी ज्ञान हासिल कर सके। आज की युवा पीढ़ी गिटार, हरमोनियम, की-बोर्ड जैसे पश्चिमी वाद्य जहाँ सीख रही है वहीं हमारे भारतीय तंत्र वाद्य दिलरूबा, रबाब, सारंदा, ताऊस, तारशहनाई जैसे मन को आनन्दित करने वाले वाद्यों को भी सीखना चाहिए।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

1. पं. शारंगदेव, संगीत रत्नाकर, स्वर अध्याय, पृ 22
2. जसबीर सिंह साबर (डॉ.) गुरमति संगीत अते भारतीय संस्कृति (प्रकाशित लेख) समाजिक विज्ञान पत्र, पृ. 15-16
3. निवेदिता सिंह (डॉ.), गुरमति संगीत प्रबंध : समाज शास्त्रीय परिपेक्ष (प्रकाशित लेख-सामाजिक विज्ञान पत्र) ,पृ. 39
4. श्री गु: ग्रं: सा:, अंग 1075
5. श्री गु: ग्रं: सा:, अंग 867
6. वार ,भाई गुरदास जी
7. योगेन्द्र पाल शर्मा बचित्तर सिंह, भारतीय संगीत इतिहास, पृ. 173
8. <https://indianculture.gov.in/hi/musical-instruments/tata-vaadaya/dailaraubaa>
9. [https://hi.wikipedia.org/wiki/दिलरुबा_\(वाद्य_यंत्र\)](https://hi.wikipedia.org/wiki/दिलरुबा_(वाद्य_यंत्र))
10. डॉ. जोगेन्द्र सिंह बावरा, भारतीय संगीत की उत्पत्ति एवं विकास, पृ. 230

महिला सुरक्षा और सशक्तिकरण हेतु प्रचलित भारत सरकार की नीतियाँ

डा० मनमीत कौर

एसोसिएट प्रोफेसर, राजनीति विज्ञान विभाग, बरेली कॉलेज, बरेली

नन्हें राव

शोध छात्र, राजनीति विज्ञान, बरेली कॉलेज, बरेली

अमूर्त

भारत सरकार द्वारा महिलाओं को शारीरिक, मानसिक, सामाजिक एवं आर्थिक रूप से सशक्त बनाने के लिए समय-समय पर अनेक कानूनों एवं नीतियों का निर्माण किया गया तथा अनेक कार्यक्रमों और योजनाओं को चलाया जा रहा है। महिलाओं की सुरक्षा एवं सशक्तिकरण हेतु मुस्लिम महिला विवाह अधिनियम, सरोग्रेसी अधिनियम, गर्भ का चिकित्सीय समापन अधिनियम, कार्यस्थल पर उत्पीड़न अधिनियम, जैसे कानूनों का निर्माण किया गया। राष्ट्रीय महिला आयोग का गठन किया गया। घरेलू हिंसा अधिनियम लागू किया गया। योजनाओं के अन्तर्गत बेटे बचाओ बेटे पढ़ाओ योजना, वन स्टॉप योजना, प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना, प्रधानमंत्री सुरक्षित अभियान, जननी सुरक्षा योजना, जननी शिशु सुरक्षा योजना एवं स्वाधार योजना जैसे कार्यक्रम चलाए जा रहे हैं, फिर भी जिस मात्रा में महिलाओं को सशक्त होना चाहिए था उस मात्रा में उनका सशक्तिकरण नहीं हो पा रहा है।

कुंजी शब्द: महिला सशक्तिकरण, महिला सुरक्षा, भारत सरकार।

प्रस्तावना

किसी भी समाज अथवा राष्ट्र की उन्नति वहाँ की महिलाओं के विकास पर आधारित होती है। महिलाएँ इस दुनिया की आधी आबादी हैं इसलिए यह बेहद जरूरी है कि उन्हें लैंगिक समानता प्रदान करते हुए पुरुषों के बराबर अपने व्यक्तित्व के विकास के लिए समान अवसर उपलब्ध कराए जाएँ। उन्हें वे सभी अधिकार प्रदान किए जाएँ जो मानवीय गरिमा के साथ जीने के लिए आवश्यक हैं। स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् जब भारत में नया संविधान लागू हुआ तब महिलाओं को पुरुषों के बराबर अधिकार प्रदान किये गये। समय-समय पर तमाम सरकारों द्वारा महिलाओं को सशक्त करने हेतु अनेक कानूनों का निर्माण किया गया तथा माननीय सर्वोच्च न्यायालय द्वारा महिलाओं के सशक्तिकरण हेतु अनेक दिशा-निर्देश व निर्णय दिये गये। महिलाओं को सामाजिक व आर्थिक रूप से सशक्त बनाने तथा शारीरिक रूप से स्वस्थ बनाने हेतु भारत सरकार द्वारा अनेक योजनाओं का संचालन किया जाता रहा है तथा आज भी वर्तमान समाज में महिलाओं के सशक्तिकरण हेतु अनेक कानून व योजनाएँ प्रचलित हैं।

महिला सुरक्षा एवं सशक्तिकरण हेतु प्रचलित प्रमुख कानून

महिलाओं को सशक्त बनाने हेतु भारत सरकार द्वारा अनेक कानूनों का निर्माण किया गया। सन् 1948 में 'न्यूनतम मजदूरी अधिनियम (1948)' बनाया गया जो महिला और पुरुष श्रमिकों के बीच भेदभाव या उनको मिलने वाली न्यूनतम मजदूरी में भेदभाव की अनुमति नहीं देता है।¹ सन् 1948 में 'खान अधिनियम और कारखाना अधिनियम' पारित किया गया। इस अधिनियम में प्रावधान किया गया कि महिलाओं को शाम 7 बजे से सुबह 6 बजे तक काम पर नहीं लगाया जा सकता है

और इसके साथ ही काम के दौरान उनकी सुरक्षा और कल्याण का भी ध्यान रखना जरूरी है।² 1955 में 'हिन्दू विवाह अधिनियम' बनाया गया जिसके द्वारा महिला और पुरुष दोनों को विवाह और तलाक के सम्बन्ध में समान अधिकार दिए गए तथा एक से अधिक पत्नी रखने को प्रतिबन्धित किया गया। हिन्दू उत्तराधिकार अधिनियम (1956) तथा पिता की सम्पत्ति में पुरुषों के साथ महिलाओं को भी अधिकार प्रदान किया गया।³ महिलाओं और लड़कियों के यौन शोषण के लिए उनकी तस्करी की रोकथाम हेतु 'अनैतिक देह व्यापार अधिनियम (1956)' बनाया गया।⁴ सन् 1961 में 'दहेज निषेध अधिनियम', 1961 में ही 'मातृत्व लाभ अधिनियम' बनाया गया जो महिलाओं को बच्चे के जन्म से पहले 13 सप्ताह और जन्म के बाद 13 सप्ताह तक वैतनिक अवकाश प्रदान करता है। गर्भावस्था के दौरान महिलाओं को काम से नहीं निकाला जा सकता है।⁵ गर्भावस्था अधिनियम (1971) के द्वारा कुछ विशेष परिस्थितियों में मानवीय और चिकित्सीय आधार पर 24 सप्ताह के गर्भ (सामान्य परिस्थितियों में 20 सप्ताह) को समाप्त करने की अनुमति प्रदान की गई।⁶ समान पारिश्रमिक अधिनियम (1976) द्वारा पुरुषों और महिलाओं दोनों के लिए समान कार्य के लिए समान वेतन का प्रावधान किया गया।⁷ महिलाओं को विज्ञापनों, प्रकाशन, लेखन, पेंटिंग अन्य किसी तरीके से अभद्र अथवा अश्लील प्रदर्शन को प्रतिबन्धित करने हेतु महिला का अश्लील प्रतिनिधित्व अधिनियम (1986) बनाया गया।⁸ सन् 1987 में सती (रोकथाम) अधिनियम पारित किया गया जिसके द्वारा सती प्रथा पर प्रतिबन्ध लगाया गया तथा उसके महिमा मण्डन को अपराध घोषित किया गया।⁹ महिलाओं के संवैधानिक एवं कानूनी अधिकारों की सुरक्षा हेतु राष्ट्रीय महिला आयोग अधिनियम (1990) बनाया गया तथा महिला आयोग का गठन किया गया।¹⁰ महिलाओं को शारीरिक, मानसिक, भावात्मक या अन्य किसी प्रकार की घरेलू हिंसा से बचाने हेतु घरेलू हिंसा अधिनियम 2005 बनाया गया, जिसे 2006 से लागू कर दिया गया।¹¹ 13 अगस्त, 1997 को मानवीय सर्वोच्च न्यायालय ने अपने एक ऐतिहासिक फैसले 'विशाखा बनाम स्टेट ऑफ राजस्थान' में कार्यस्थल पर शारीरिक शोषण के सम्बन्ध में सख्त निर्देश दिये हैं।¹²

वर्तमान समय में भारत सरकार के द्वारा महिला सुरक्षा एवं सशक्तिकरण हेतु प्रयास

वर्तमान समय में विगत वर्षों में महिला सशक्तिकरण हेतु अनेक प्रयास किये गये हैं जो निम्नलिखित हैं:

मुस्लिम महिला (विवाह अधिकारों की रक्षा) अधिनियम, 2019

राष्ट्रपति रामनाथ ने 31 जुलाई 2019 को इस अधिनियम को मंजूरी दी। राष्ट्रपति की अनुमति के बाद यह अधिनियम कानून बन गया। यह अधिनियम तलाक को तलाक-ए-बिद्दत के रूप में परिभाषित करता है। इस अधिनियम में तीन तलाक की परिपाटी को निरस्त और गैर-कानूनी घोषित किया गया है। इसे तीन वर्ष के कारावास और जुर्माने के साथ दण्डनीय अपराध माना गया है। एक मुस्लिम महिला जिसके खिलाफ तलाक घोषित किया गया है, अपने पति से अपने लिए और अपने आश्रित बच्चों के लिए निर्वाह भत्ता पाने का अधिकार है। यह कानून मुस्लिम महिलाओं को लिंग समानता प्रदान करेगा। उनके अधिकारों की रक्षा में मदद करेगा और उनके पति द्वारा 'तलाक-ए-बिद्दत' से तलाक लेने से रोकेगा साथ ही यह निर्वाह भत्ता, ट्रिपल तलाक यानि तलाक-ए-बिद्दत के पीड़ितों के नाबालिक बच्चों की कस्टडी भी प्रदान करेगा।¹³

सरोगेसी विधेयक (2016)

इस विधेयक में देश में कॉमर्शियल उद्देश्यों से जुड़ी सरोगेसी पर रोक लगाने, सरोगेसी का दुरुपयोग पर रोक लगाने के साथ ही निस्संतान दम्पतियों को सुख की प्राप्ति सुनिश्चित करने के प्रावधान किये गए हैं। इस कानून का मकसद सरोगेसी में अनियंत्रित गतिविधियों को नियंत्रित करना तथा सरोगेट मदर्स एवं सरोगेसी से जन्मी सन्तान के सम्भावित शोषण पर रोक लगाना है।¹⁴

कार्यस्थल पर उत्पीड़न के खिलाफ कानून (2013)

महिलाओं का कार्यस्थल पर लैंगिक उत्पीड़न (निवारण, प्रतिषेध और प्रतितोष) अधिनियम, 2013 को अप्रैल 2013 में लागू किया गया। यह अधिनियम सम्पूर्ण भारत में लागू है। यौन उत्पीड़न अधिनियम के अन्तर्गत किसी महिला को कार्यस्थल पर हुए यौन उत्पीड़न के खिलाफ शिकायत दर्ज कराने का अधिकार है। कार्यस्थल पर उत्पीड़न का शिकार हुई महिला ऐसी घटना के सम्बन्ध में समिति के पास अपनी शिकायत कर सकती है। समिति जाँच करने से पहले महिला के अनुरोध पर सुलह करने का प्रयास कर सकती है। यदि कोई महिला गलत शिकायत करती है तो समिति उसे सेवा नियमों के अनुसार निर्धारित दण्ड दे सकती है। केन्द्र सरकार ने महिला कर्मचारियों के लिए नये नियम लागू किये हैं, जिसके अन्तर्गत कार्य स्थल पर यौन शोषण की शिकायत होने पर महिलाओं को जाँच लंबित रहने तक 90 दिन तक सवैतनिक छुट्टी दी जाएगी।¹⁵

गर्भ का चिकित्सीय समापन (संशोधन) अधिनियम (2021)

25 मार्च, 2021 को भारत के राष्ट्रपति द्वारा गर्भ के चिकित्सीय समापन (संशोधन) अधिनियम, 2021 (Medical Termination of Pregnancy (Amendment Act), 2021) को मंजूरी प्रदान की गई। यह संशोधन अधिनियम चिकित्सा गर्भपात अधिनियम, 1971 में संशोधन करता है। इस अधिनियम का मुख्य लक्ष्य महिलाओं के लिए उपचारात्मक, सुजननिक (Eugenic) मानवीय या सामाजिक आधार पर सुरक्षित और वैध गर्भपात सेवाओं का विस्तार करना है।¹⁶

सवरीमाला मन्दिर में महिलाओं को प्रवेश का अधिकार

सुप्रीम कोर्ट के पाँच जजों की बेंच ने 4:1 के बहुमत से फैसला देते हुए मन्दिर में घुसने की इजाजत दी। कोर्ट ने कहा कि महिलाओं को मन्दिर में घुसने की इजाजत न देना संविधान के अनुच्छेद 25 (धर्म की स्वतंत्रता) का उल्लंघन है। लिंग के आधार पर भक्ति में भेदभाव नहीं किया जा सकता है।¹⁷

खदान में महिलाओं को रोजगार की अनुमति

4 फरवरी, 2019 को केन्द्र सरकार ने खान अधिनियम, 1952 की धारा 46 के प्रावधानों के तहत महिलाओं को जमीन के ऊपर या जमीन के नीचे स्थित खदान में रोजगार प्राप्त करने की छूट प्रदान की है। पहले महिलाओं को अधिनियम, 1952 के तहत जमीन के ऊपर या नीचे स्थित खदानों में महिलाओं को शाम 7 बजे से सुबह के 6 बजे तक रोजगार देना प्रतिबन्धित था।¹⁸

महिलाओं की सुरक्षा हेतु पोर्टल लॉन्च

केन्द्र सरकार ने महिला सुरक्षा को मजबूत करने के लिए दो नये पोर्टल लॉन्च किए हैं। जो निम्नलिखित हैं—

- (i) साइबर क्राइम प्रिवेंशन अगेंस्ट वीमेन एण्ड चिल्ड्रेन पोर्टल (CCPWC)— यह पोर्टल आपत्तिजनक ऑनलाइन सामग्री की जाँच के लिए है।

(ii) नेशनल डेटाबेस ऑन सेक्सुअल ऑफेंडर्स (NDSO)- यह पोर्टल यौन अपराधों की निगरानी और जाँच में सहायता के लिए है।¹⁹

‘शी-बॉक्स’ : यौन उत्पीड़न पोर्टल

महिला और बाल विकास मंत्रालय ने 22 नवम्बर, 2018 को कार्यस्थल पर यौन उत्पीड़न की शिकायतों की रिपोर्ट के लिए ऑनलाइन पोर्टल ‘शी-बॉक्स’ को केन्द्रीय मन्त्रालयों, विभागों और 33 राज्यों के 653 जिलों तथा केन्द्र शासित प्रदेशों से जोड़ा है। इसके अन्तर्गत यौन उत्पीड़न से सम्बन्धित मामलों में कार्यवाही करने के लिए हर मामला सम्बन्धित अधिकार क्षेत्र वाले केन्द्र/राज्य पदाधिकारी के पास सीधे पहुँच जाता है। ‘शी-बॉक्स’ की शिकायकर्ता और महिला बाल विकास मंत्रालय द्वारा निगरानी की जा सकती है। इससे मामले को निपटाने में लगने वाला समय में कमी आएगी।²⁰

वन स्टॉप सेन्टर

महिलाओं की सुरक्षा हेतु महिला एवं बाल विकास मंत्रालय द्वारा इस योजना का शुभारम्भ किया गया। इसके अन्तर्गत किसी महिला के साथ मारपीट, घरेलू हिंसा, दहेज उत्पीड़न या अन्य कोई घटना घटित होने पर वन स्टॉप सेन्टर के माध्यम से पीड़ित को न्याय दिलाया जाता है। इस योजना के तहत 181 महिला हेल्पलाइन नम्बर के माध्यम से पूरे देश में हिंसा से प्रभावित महिलाओं को तत्काल और 24 घण्टे आपात् सेवा प्रदान की जाती है। महिलाएँ चिकित्सा आपात् स्थिति में तथा विभिन्न प्रकार की सरकारी सेवाओं और स्कीमों के बारे में जानकारी प्राप्त करने के लिए भी हेल्पलाइन पर फोन कर सकती हैं।²¹

महिला सुरक्षा हेतु प्रचलित कानूनों एवं नीतियों की समीक्षा

1950 से लेकर वर्तमान समय तक भारत सरकार द्वारा महिला सुरक्षा एवं सशक्तिकरण हेतु अनेक कानूनों एवं नीतियों का निर्माण किया गया लेकिन फिर भी उनके साथ अत्याचार, शोषण एवं हत्याओं की घटनाएँ सामने आ रही हैं। उनके समक्ष अनेक चुनौतियाँ हैं जिनमें पितृसत्तात्मक परम्पराएँ, कन्या भ्रूण हत्या एवं बालिका शिशु हत्या, कार्यस्थल पर शोषण एवं असमान वेतन, दहेज, लड़की को बोज़ समझना, बेटों को अधिक महत्व देना, बाल विवाह, बलात्कार, तेजाब हमले एवं ऑनर किलिंग जैसी चुनौतियाँ विद्यमान हैं। राष्ट्रीय अपराध रिकार्ड ब्यूरो (NCRB) द्वारा 14 सितम्बर 2021 को जारी रिपोर्ट के अनुसार भारत में वर्ष 2020 में रोजाना लगभग 77 बलात्कार के मामले दर्ज किए गए। कुल मिलाकर वर्ष 2020 में महिलाओं के खिलाफ अपराध के 3,71,503 मामले दर्ज किए गए, जो वर्ष 2019 के 4,05,326 की तुलना में कम हैं। वर्ष 2020 में पूरे वर्ष में बलात्कार के 28,046 मामले दर्ज किये गये। वर्ष 2020 में दहेज हत्या के 6966 मामले दर्ज किये गये। इसी वर्ष के दौरान एसिड अटैक के 105 मामले दर्ज किए गए। महिलाओं के खिलाफ अपराधों में सर्वाधिक मामले पति या रिश्तेदारों द्वारा उत्पीड़न के दर्ज किए गये।

विश्व आर्थिक मंच द्वारा जारी ‘ग्लोबल जेण्डर गैप इंडेक्स’-2021 रिपोर्ट जो कि विश्व के 156 देशों में महिलाओं की आर्थिक सहभागिता, शिक्षा एवं स्वास्थ्य तक उनकी पहुँच और राजनीतिक सशक्तिकरण जैसे चार मानकों एवं लैंगिक भेदभाव के न्यूनीकरण की दिशा में किये जा रहे विभिन्न राष्ट्रों के अध्ययन के पश्चात् तैयार किये गए सूचकांक में भारत 2020 के मुकाबले अट्ठाईस पायदान फिसलकर 140वें स्थान पर पहुँच गया है।²²

वर्तमान समय में महिलाओं की श्रम में भी घटती भागीदारी नजर आ रही है। विश्व बैंक के अनुसार 1990 में भारत में जहाँ महिलाओं की श्रम बल में भागीदारी 30 प्रतिशत थी, वहीं 2019 में

घटकर 20.5 प्रतिशत रह गई है। इसका प्रमुख कारण अवसरों की कमी, शिक्षा का अभाव, कार्यस्थल पर उत्पीड़न आदि रहे हैं।²³

महिला सुरक्षा एवं सशक्तिकरण हेतु प्रचलित भारत की योजनाएँ :-

महिलाओं को सामाजिक, आर्थिक एवं शारीरिक रूप से सशक्त बनाने के लिए वर्तमान समय में भारत सरकार द्वारा निम्नलिखित योजनाएँ चलाई जा रही हैं—²⁴

प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना

इस योजना का प्रारम्भ भारत सरकार द्वारा एक जनवरी, 2017 से किया गया। इस योजना के अन्तर्गत प्रथम बार गर्भवती महिला एवं धात्री महिला को सरकार पाँच हजार रुपये प्रदान करती है।

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान

यह योजना समस्त गर्भवती महिलाओं के लिए है। इस योजना में समस्त गर्भवती महिलाओं के गर्भ के द्वितीय/तृतीय त्रैमास में कम से कम एक बार एम.बी.बी.एस. चिकित्सकों द्वारा चिकित्सीय परीक्षण एवं उपचार सेवाएँ प्रदान की जाती हैं।

जननी सुरक्षा योजना

यह योजना समस्त गर्भवती महिलाओं के लिए है। इस योजना के तहत ग्रामीण क्षेत्र में होने वाले प्रसव हेतु रुपये 1400 प्रति लाभार्थी की दर से एवं शहरी क्षेत्रों में होने वाले प्रसव हेतु रुपये 1000 प्रति लाभार्थी की दर से तथा गरीबी रेखा से नीचे जीवन यापन करने वाली गर्भवती महिलाओं को घरेलू प्रसव हेतु दो बच्चों तक 500 रुपये प्रति लाभार्थी की दर से भुगतान किया जाता है।

जननी शिशु सुरक्षा योजना

इस योजना के अन्तर्गत गर्भवती महिला को समस्त स्वास्थ्य सेवाएँ निःशुल्क प्रदान की जाती है। प्रसवोपरान्त महिलाओं को अस्पताल में 48 से 72 घण्टे तक रुकने का प्रावधान है। जिसके अन्तर्गत निःशुल्क परिवहन, भोजन, उपचार, जाँच, ब्लड, ट्रांसफ्यूजन की व्यवस्था की जाती है।

बेटी बचाओ बेटी पढ़ाओ

22 जनवरी, 2015 को प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी द्वारा इस योजना का शुभारम्भ किया गया। इस योजना का मूल उद्देश्य लिंगानुपात में समानता लाना, बालिकाओं की हत्या, भ्रूण हत्या को रोकना तथा बालिकाओं को शिक्षित करना।²⁵

सबला योजना

किशोरियों के सशक्तिकरण हेतु 11 अप्रैल, 2011 को केन्द्र सरकार द्वारा इसकी शुरुआत की गई। इस योजना के अन्तर्गत चयनित जिलों में 11 से 15 वर्ष की युवतियों को पका हुआ खाना तथा 15 से 18 वर्ष की युवतियों को आयरन की गोलियाँ सहित अन्य दवाएँ दी जाती हैं।²⁶

स्वधार योजना

इस योजना का शुभारम्भ सन् 2001-02 में किया गया। इस योजना का उद्देश्य वेश्यावृत्ति से मुक्त महिलाओं, रिहा कैदी विधवाओं, तस्करी से पीड़ित महिलाओं, मानसिक रूप से कमजोर व बेसहारा महिलाओं के पुनर्वास की व्यवस्था कर फिर से जीवन की शुरुआत करने का अवसर देना है।²⁷

इन योजनाओं के अतिरिक्त महिलाओं को रोजगार हेतु दक्षता और कौशल प्रदान करने के लिए 'महिलाओं के लिए प्रशिक्षण और रोजगार कार्यक्रम' भी चलाया जा रहा है। महिला बाल विकास मंत्रालय द्वारा 2017 में 'महिला शक्ति केन्द्र योजना' का शुभारम्भ किया गया। जिसके तहत ग्रामीण महिलाओं को सामुदायिक भागीदारी के माध्यम से सशक्त बनाने का काम किया जाता है।²⁸

निष्कर्ष एवं सुझाव

उपर्युक्त विवेचना के आधार पर निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि महिलाओं के सशक्तिकरण हेतु भारत सरकार द्वारा अनेक महत्वपूर्ण कानूनों एवं नीतियों का निर्माण किया गया है तथा अनेक महत्वपूर्ण योजनाओं एवं कार्यक्रमों को चलाया जा रहा है लेकिन फिर भी महिलाओं का जिस मात्रा में सशक्तिकरण होना चाहिए उस मात्रा में नहीं हो पा रहा है। महिलाओं के सशक्तिकरण में अनेक समस्याएँ आ रही हैं, जिन्हें निम्नलिखित सुझावों के माध्यम से सुलझाया जा सकता है :-

- 1 महिलाओं को जागरूक किया जाए तथा प्रचलित कानूनों एवं योजनाओं के बारे में अधिक से अधिक जानकारी प्रदान की जाए।
- 2 महिलाओं के प्रति परम्परागत सोच में बदलाव किया जाए तथा उन्हें समानता की दृष्टि से देखा जाए।
- 3 व्यावहारिक रूप में उन्हें अवसर की समानता प्रदान की जाए तथा कार्यस्थलों पर भेदभाव की दृष्टि से न देखा जाए।
- 4 महिलाओं को शिक्षा के क्षेत्र में अधिक से अधिक अवसर उपलब्ध कराए जाएँ।

उपर्युक्त सुझावों के आधार पर महिलाओं को पहले से अधिक सशक्त बनाया जा सकता है तथा उनके प्रति अपराधों को कम किया जा सकता है।

सन्दर्भ सूची

- 1 शर्मा, प्रेम नारायण तथा अन्य. (2006). महिला सशक्तिकरण एवं समग्र विकास. भारत बुक सेन्टर, लखनऊ, पृ० 319-320
- 2 वही
- 3 वही, पृ० 325-328
- 4 ओझा, एन.एन. (2019, फरवरी). महिलाओं के संवैधानिक अधिकार, सिविल सर्विसेज क्रॉनिकल, 28(7), 151
- 5 शर्मा, प्रेमनारायण तथा अन्य पूर्वो० पृ० 319-320
- 6 भारत में महिला सशक्तिकरण से सम्बन्धित कानून. (2018, अगस्त 24). Retrived December 25, 2021, from google.com. <https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/laws-related-to-women-empowerment-in-india-in-hindi-148888-1226-2>
- 7 वही
- 8 वही
- 9 वही
- 10 ओझा, एन.एन. (2019, फरवरी). पूर्वो० पृ० 154
- 11 वही, पृ० 152

- 12 कुमार, मनीष. (2011). महिला सशक्तिकरण. मधुर बुक्स, दिल्ली. पृ० 86–87
- 13 ओझा, एन.एन. (2019, सितम्बर). मुस्लिम महिला अधिनियम, 2019. सिविल सर्विसेज क्रॉनिकल, 29(2), 117
- 14 ओझा, एन.एन. (2019, अक्टूबर). भारत में सरोगेसी. सिविल सर्विसेज क्रॉनिकल, 29(3), 88–89
- 15 ओझा, एन.एन. (2019, सितम्बर). महिलाओं से सम्बन्धित मुद्दे. सिविल सर्विसेज क्रॉनिकल, 29(2), 117
- 16 ओझा, एन.एन. (2021, मई). गर्भ का चिकित्सीय समपान (संशोधन) अधिनियम, 2021. सिविल सर्विसेज क्रॉनिकल, 30(10), 18
- 17 ओझा, एन.एन. (2019, जनवरी). सबरीमाला मन्दिर मामला : आस्था बनाम अधिकार. सिविल सर्विसेज क्रॉनिकल, 29(6), 15
- 18 ओझा, एन.एन. (2019, सितम्बर). पूर्वो० पृ० 123
- 19 वही, 124
- 20 वही, 125
- 21 ओझा, एन.एन. (2019, अगस्त). वन स्टॉप सेन्टर योजना. सिविल सर्विसेज क्रॉनिकल, 29(1), 30
- 22 ओझा, एन.एन. (2021, नवम्बर). क्राइम इन इण्डिया 2020 : एन.सी.आर.बी. सिविल सर्विसेज क्रॉनिकल, 31(3), 41
- 23 जैन, महेन्द्र (2022, जनवरी). वर्तमान में लैंगिक भेदभाव मिटाने की चुनौती. प्रतियोगिता दर्पण, 44(6), 83
- 24 ओझा, एन.एन. (2021, अप्रैल). महिलाओं की श्रम बल में घटती भागीदारी. सिविल सर्विसेज क्रॉनिकल, 30(9), 73
- 25 जैन, महेन्द्र (2022, जनवरी). पूर्वो० पृ० 85–87
- 26 ओझा, एन.एन. (2019, फरवरी). महिलाओं के लिए योजनाएँ एवं कार्यक्रम. सिविल सर्विसेज क्रॉनिकल, 28(7), 155
- 27 वही, 157
- 28 वही, 157

श्री गुरु ग्रंथ साहिब में अंकित भक्त कबीर जी की वाणी के विविध आयाम

डा. राजेश शर्मा

संगीत विभाग, गुरु नानक देव विश्वविद्यालय अमृतसर

अर्मूत

भिन्नदृभिन्न समय में यहां पर भिन्नदृभिन्न प्रकार के धार्मिक संप्रदाओं का प्रादुर्भाव हुआ। अगर इतिहास में दृष्टिपात करें तो हम उसके क्रमिक विकास में देखते हैं कि वैदिक काल में किस प्रकार वेदों की रचना हुई फिर पौराणिक काल में पुराणों की रचना हुई, रामायण काल, महाभारत काल, जैन एवं बुद्ध काल में विशिष्ट प्रकार के सनातनी परंपरा अथवा उसकी उपशाखाओं के रूप में कई संपर्दाओं का बीज प्रस्फुटन हुआ और इन सब के द्वारा मानव कल्याण, ईश्वर उपासना एवं मोक्ष प्राप्ति हेतु कई सिद्धांतों, नियमों का निर्माण किया गया और इन्हीं के आधार पर कई धार्मिक ग्रन्थों की रचना की गई। इन सब का मूल मर्म उपासना, भक्ति के द्वारा या तो ईश्वर को प्रसन्न करना या ईश्वर की प्रसन्नता को प्राप्त करना था। हम सब भली भांति परिचित हैं कि जब जब समाज में दुराचार, आसुरीय प्रवृत्ति एवं अधमदृअभिमानी लोगों ने मानवीय मूल्यों का पतन किया और मानवता की कोमल भावनाओं को ठेस पहुंचाई तब तब प्रभु किसी विशिष्ट अवतारी पुरुष, संत के रूप में सज्जन जनों की पीड़ा का हरण करने के लिए अवतरित हुए हैं। मध्य काल पर दृष्टि पात करे तो उसे संतो के अवतरण का स्वर्णिम काल माना जाता है। इस काल में कई संत हुए जैसे नामदेव, मीराबाई, सूरदास, महाप्रभु वल्लभाचार्य आदि। इसी क्रम में भक्त कबीर दास जी का अद्वितीय स्थान है। श्री गुरु ग्रंथ साहिब में कबीर वाणी का सांगीतिक एवं विधागत अध्ययन करते हुए पता चलता है कबीर साहिब जी ने अपनी वाणी कई श्लोको, पदों, शब्दों और अन्य लोक परम्परा की साहित्यिक शैलियों में लिखी है एवं उसके लिए लगभग 17 रागों का प्रयोग उनके गायन हेतु शीर्षक के रूप में वाणी के उपर दिया गया है।

कुंजी शब्द: कबीर वाणी, धार्मिक परम्परा, मानवीय मूल्य, श्री गुरु ग्रंथ साहिब, सांगीतिक अध्ययन

संपूर्ण जगत में भारत की गरिमा एक विशिष्ट रूप को धारण किए हुए हैं। इसी विशिष्टता के कारण भारत को (जगद्गुरु) होने का गौरव भी प्राप्त है। भारत की विशिष्टता के मूल स्तंभ इसकी संस्कृति एवं दर्शन हैं। सम्पूर्ण जगत के जिज्ञासु अपने ज्ञान की पिपासा को तृप्त करने हेतु भारत में शरणागत होते थे। जहां, यहां के त्योहारों, उत्सवों, मेलों, सांस्कृतिक मूल्यों का आकर्षण लोगों को भरबस यहां खींच लाता था, वहां धार्मिक शिक्षा, अनुष्ठान एवं आत्म चिंतन का मूल स्रोत होने के कारण भारतवर्ष पूरे विश्व के आकर्षण का बिंदु रहा है।

भिन्नदृभिन्न समय में यहां पर भिन्नदृभिन्न प्रकार के धार्मिक संप्रदायियों का प्रादुर्भाव हुआ। अगर इतिहास में दृष्टिपात करें तो हम उसके क्रमिक विकास में देखते हैं कि वैदिक काल में किस प्रकार वेदों की रचना हुई फिर पौराणिक काल में पुराणों की रचना हुई, रामायण काल, महाभारत काल, जैन एवं बुद्ध काल में विशिष्ट प्रकार के सनातनी परंपरा अथवा उसकी उपशाखाओं के रूप में कई संपर्दाओं का बीज प्रस्फुटन हुआ और इन सब के द्वारा मानव कल्याण, ईश्वर उपासना एवं मोक्ष प्राप्ति हेतु कई सिद्धांतों, नियमों का निर्माण किया गया और इन्हीं के आधार पर कई धार्मिक

ग्रन्थों की रचना की गई। इन सब का मूल मर्म उपासना, भक्ति के द्वारा या तो इश्वर को प्रसन्न करना या इश्वर की प्रसन्नता को प्राप्त करना था। वास्तव में भक्ति का अर्थ ही इश्वर के प्रति विशेष अनुराग, अनुरक्ति अथवा आत्म समर्पण ही है। भक्ति के प्रचार एवं प्रसार के लिए जो विशेष व्यक्ति सेतु के रूप में अवतरित हुए अथवा जिन्हो ने भक्ति के मूलभूत सिद्धांतों एवं इसके मर्म से जनसाधारण को अवगत करवाने का कार्य किया। उन्हें हम संत, भक्त, पीर, फकीर, गुरु, मुर्शिद आदि की संज्ञाओं से संबोधित करते हैं। हम सब भली भांति परिचित हैं कि जब जब समाज में दुराचार, आसुरीय प्रवृत्ति एवं अधमदृष्टिमानि लोगों ने मानवीय मूल्यों का पतन किया और मानवता की कोमल भावनाओं को ठेस पहुंचाई तब तब प्रभु किसी विशिष्ट अवतारी पुरुष, संत के रूप में सज्जन जनों की पीड़ा का हरण करने के लिए अवतरित हुए हैं। श्रीमद् भागवत गीता में भगवान श्री कृष्ण अर्जुन को उपदेश देते हुए इस बात की पुष्टि इस प्रकार करते हैं कि –

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।।”¹

अर्थात् जब-जब इस पृथ्वी पर धर्म की हानि होती है, विनाश का कार्य होता है और अधर्म आगे बढ़ता है, तब-तब मैं इस पृथ्वी पर आता हूँ और इस पृथ्वी पर अवतार लेता हूँ। इसी प्रकार हम देखते हैं कि रावण व अन्य असुरों के परकोप से बचाने और मर्यादा की स्थापना करने हेतु भगवान श्री राम ने, कंस जैसे पापी के विनाश एवं धर्म की स्थापना हेतु भगवान श्री कृष्ण ने जन्म लिया ठीक इन्ही की भांति निरंतर रूप में अवतारी पुरुष अवतरित होते हैं और समाज में धर्म की स्थापना कर लोगों की शारीरिक एवं आत्मिक पीड़ा को हरते हैं।

मध्य काल पर दृष्टि पात करे तो उसे संतो के अवतरण का स्वर्णिम काल माना जाता है। इस काल में कई संत हुए जैसे नामदेव, मीराबाई, सूरदास, महाप्रभु वल्लभाचार्य आदि। इसी क्रम में भगत कबीर दास जी का अद्वितीय स्थान है। “कबीर साहिब का जन्म सन 1398 में हुआ उनके पिता नीरू और माता नीमा जुलाहे थे और बनारस नगर के बाहरी छोर पर रहते थे।”² बाल्य काल से ही इश्वर के प्रति अनुराग इन्हे चैन से नहीं रहने देता था। योग्य गुरु की तड़प में ये बहुत भटके और अंततः इन्हे स्वामी रामानन्द जी की शरणागत प्राप्त हुई और इनकी व्याकुलता त्रिप्त हुई। भले ही कबीर दास उनके शिष्य हुए परंतु उन्होंने अपने गुरु की पूजा विधि और करम कांड का अनुसरण नहीं किया। इन्होंने निर्गुण वादिता को आधार बनाया और अपना आध्यात्मिक चिंतन मनन किया। जिसके फलस्वरूप दो धार्मिक ग्रन्थों की रचना की “कबीर जी की वाणी के परमुख रूप से तीन स्रोत हैं बीजक, कबीर ग्रंथावली और आदि ग्रंथ।”³

यहां विचारणीय बात यह है कि कबीर साहिब की प्रमुख दो रचनाएं हैं, परंतु यहां संदर्भ में ‘आदि ग्रंथ’ का जिक्र भी किया गया है। यह पवित्र ग्रंथ कौन सा है? इसके उत्तर में ये कहा जा सकता है कि यह आदि ग्रंथ वह पावन व पवित्र धार्मिक ग्रंथ है जो सिख धर्म का आधार ग्रंथ है। जिसे हम श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी के रूप में जानते हैं और नतमस्तक होते हैं। जब श्री गुरु अर्जन देव (पंचम पातशाही) जी ने भाई गुरदास जी से अपने पूर्व चार गुरुओं और समान विचारधारा के अन्य सांप्रदायिक संतो, भगतों की वाणी का संकलन कार्य किया तो इसे आदि ग्रंथ का नाम दिया गया तथा जब श्री गुरु गोबिंद सिंह (दसवीं पातशाही) जी ने आदि ग्रंथ में अपने पिता श्री गुरु तेगबहादुर (नवमी पातशाही) जी की वाणी को जोड़कर उन्हें भाई मनी सिंह जी से इसकी संपादन करवाई और इस पावन ग्रंथ को गुरु का दर्जा देते हुए समस्त सिक्खों को इसे गुरु के रूप में मानने का आदेश दिया। तब इस पावन ग्रंथ को श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी का नाम दिया गया।

श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी में 6 गुरुओं, 15 भक्तों, 11 भट्टों और 4 गुरु सिक्खों की वाणी संकलित है। गुरु साहिबान की वाणी के अतिरिक्त बाकी भक्तों की वाणी देखें तो सर्वाधिक बनी भक्त कबीर दास जी की है। जिसे देखने से ज्ञात होता है कि इनकी वाणी कितने रागों में कितने श्लोकों, पदों और कितनी वशिष्ट गायन विधाओं के रूप में संकलित की गई है।

1. श्री गुरु ग्रंथ साहिब में कबीर वाणी का सांगीतिक एवं विधागत अध्ययन

कबीर साहिब जी ने अपनी वाणी कई श्लोको, पदों, शब्दों और अन्य लोक परम्परा की साहित्यिक शैलियों में लिखी है एवं उसके लिए लगभग 17 रागों का प्रयोग उनके गायन हेतु शीर्षक के रूप में वाणी के उपर दिया गया है। इन सभी सांगीतिक एवं साहित्यिक अवयवों का वर्णन सारणी के रूप में दिया जा रहा है:

क्रम	राग	शब्द	दृसारणी	
			अष्टपदी	अन्य वाणियां
1.	आसा	37		
2.	श्री	2		
3.	सोरठ	11		
4.	सारंग	3		
5.	सूही	5		
6.	केदार	6		
7.	गौड़	11		
8.	गुजरी	2		
9.	गौड़ी	73	1	बावन अखरी, थिती, सतवार
10.	तिलंग	1		
11.	धनासरी	5		
12.	प्रभाती	5		
13.	बिलावल	12		
14.	बसंत	8		
15.	भैरओ / भैरव	18	5	
16.	मारु	12		
17.	रामकली	12	223	6

2. श्री गुरु ग्रंथ साहिब में अंकित कबीर वाणी के विविध आयाम

उपरोक्त सारणी द्वारा हमें विधित हो जाता है कि कबीर साहिब की वाणी कितने रागों और कितने पदों अष्टपदियों या अन्य वाणियों के रूप में हमें श्री गुरु ग्रंथ साहिब में प्राप्त होती हैं। अब यहां उनकी वाणी के धरातल में छिपे कुछ विषयों को ही स्पष्ट करने का प्रयास किया जा रहा है। सबसे पहले तो लेखक के मतानुसार उनकी वाणी की विशिष्टता यह है कि कबीर साहिब अपने पदों में पहले प्रश्न करते हैं और आगे कई उदाहरणों द्वारा उसका समाधान भी कर देते हैं या कहीं कहीं कुछ नियम रूपी सूत्र या बिंदु अंकित कर उनकी पालना का निर्देश बाखूबी देते हैं।

इस प्रकार संत कबीर दास जी की वाणी के विविध पक्षों में से कुछ एक विषयों को यहां वर्णित किया जा रहा है।

2.1 अनहद नाद का सम्बोधन

प्रायः संगीत विषय के अध्ययन दृष्टि अध्यापन में प्रारंभिक स्तर पर ही स्वर,नाद के वर्णन में नाद के दो रूप पड़ेदृ पढ़ाए पड़े जाते हैं जैसे आहत और अनाहत नाद । अनाहत जिसे अनहद नाद भी कहते हैं अक्सर यह कहकर ही विराम दिया जाता है कि अनहद नाद केवल ऋषियों द्वारा अपने भीतर से सुना जाता है परन्तु कबीर साहब ने तो अपनी वाणी में कतिपय इसके स्वरूप का भी सूक्ष्म दर्शन करा दिया है जैसे—

“राजा राम अनहद किंगुरी बाजै
जा की दिष्ट नाद लिव लागे”⁴

अर्थात् हे पंडित मेरे घट भीतर एक निरंतर तंत्री वाद्य (किंगुरी) की झनकार बज रही है जिस से रसाभोर होकर ही मेरी नाम शब्द में लिव लग रही है।

2.2 प्रभु नाम महिमा सम्बोधन

कबीर साहिब ने अपनी वाणी में प्रभु नाम की महिमा का सर्वाधिक गुणगान किया है वह कहते हैं

“कहो कबीर एक राम नाम बिन
एह जग माया अंधा”⁵

अर्थात् कि राम के नाम बिना सकल संसार माया के द्वारा रचे हुए जंजाल में फस कर एक दृष्टिहीन व्यक्ति की भांति व्यवहार करता है। सिर्फ राम नाम रूपी प्रकाश द्वारा ही व्यक्ति इस से बच सकता है। इसी भांति एक अन्य श्लोक में यह फरमाते हैं

“ कबीर मेरी सिमरनी रसना ऊपर राम
आदि जुगादि सगल भगत ता को सुख बिसराम”⁶

अर्थात् कि मेरी रसना (जिह्वा) ही मेरी माला है। जिसके ऊपर निरंतर राम नाम का सिमरन चलता रहता है यह वो नाम है जो आदि काल से चला आ रहा है और सब भक्तों के हर सुख का आधार है। इसी क्रम को आगे बढ़ाते हुए कबीर साहिब कहते हैं—

“ कबीर डगमग क्या करहे कहा डुलावह जियो
सरभ सुख को नायको राम नाम रस पियो”⁷

अर्थात् हे कबीर तुम अपने विचारों द्वारा डगमग डोल क्यों रहे हो? अपने मन को नियंत्रित करो और राम के नाम से जोड़ो जो सब प्रकार के सुखों को देने वाला है और सबसे बड़ा आधार है।

2.3 करम कांड पर अंकुश का संबोधन

भक्त कबीर जी ने विविध विषयों पर वाणी की रचना कर मनुष्य को अंतरमुखी होने और व्यर्थ के करम कांडों पर अंकुश लगाने का निर्देश भी दिया है। वह कहते हैं

“क्या जप क्या तप क्या ब्रत पूजा
जा कै रिदै भाओ है दूजा
रे जन मन मादो सियो लाइएँ
चतुराई न चतुर्भुज पाइएँ ॥”⁸

अर्थात् कि मानव बड़ी चतुरता से अभिमनवश ये दावा करता है के मैंने लाखों में मंत्र का जप किया, कठोर तप किया या मैंने कई वर्ष व्रत किए परन्तु जब तक तुम्हारा मन माधव के साथ सच्ची प्रीति नहीं करता और इधर उधर लगा रहता है तब तक किसी भी साधन से इश्वर को प्राप्त नहीं किया जा सकता। एक और उदाहरण इसी तथ्य की पुष्टि करता है..

पाती तोरै मालिनी पाती पाती जियो

जिस पाहन कयो पाती तोरै सो पाहन निर्जीयो ॥⁹

अर्थात् कहते हैं हे मालिन तुम पत्थर की मूर्ती जो निर्जीव है उस पर चढ़ाने के लिए जीवित फूलों एवं पत्रों को तोड़ रही हो यह उचित नहीं क्योंकि यह पत्ते ब्रह्मा रूप, डालियां विष्णु रूप और फूल शिव रूप हैं तो वास्तव में तुम इन त्रि देव रूपी चेतनता को हानि पहुंचा कर किसको प्रसन्न करने की कोशिश कर रही हो। कबीर साहिब समाज को बाहर मुखी करम कांडो की अपेक्षा अंतर मुखी हो कर इश्वर से प्रेम करने का संदेश देते हैं।

2.4 बाहरी वेश भूषा व चिन्हों के आडंबर का सम्बोधन

जहां कबीर साहिब ने बाहरी थोथे करम कांड पर अंकुश का निर्देश दिया है । वहीं अपनी वाणी में बाहरी सांप्रदायिक वेश भूषा, चिन्हों का आडंबर के रूप में संबोधन भी किया है जैसे

“गज साढ़े तै तै धोतिआं तिहरे पायन तग

गली जिना जपमालिया लोटे हथ निबग”¹⁰

अर्थात् जो मनुष्य साढ़े तीन गज लंबी धोती पहनते हैं और त्रि सूत्र का जनेऊ पहन हाथ में माला और चमकीले लोटे पकड़कर इश्वर के भगत होने का दिखावा करते हैं वास्तव में माया के अधीन वह संत नहीं अपितु बनारस के ठग हैं क्योंकि बाहरी धार्मिक चिन्ह उन्होंने केवल भोले भाले लोगों को आकर्षित कर लूटने के लिए धारण किए हैं। अगली पंक्ति भी इसी और इशारा करती है :

“माथे तिलक हथ माला बाना

लोगन राम खिलौना जाना”¹¹

अर्थात् कुछ व्यक्ति माथे पर बड़े बड़े तिलक लगाकर हाथों में माला लिए और भगवे चोले धारण कर इश्वर के अन्नय भक्त होने का दावा तो करते हैं वास्तव में वह तो इश्वर से भी नहीं डरते बल्कि उन्हें अपने हाथ का खिलौना ही समझते हैं।

2.5 जात पात के खंडन का सम्बोधन

मध्य कालीन सामाजिक ढांचे में ऊंच-नीच और जाति-पति का घुन लोगों की आत्मा को आहत कर रहा था और वर्गों के अधार पर समाज के बीच बहुत बड़ी खाई बन गई थी जिसका खंडन करते हुए कबीर साहिब ने अपनी वाणी में ऐसे संबोधन किया है कि

“कबीर मेरी जात कऊ सभ को हसने हार

बल्हारी इस जाति को जिह जपियो सिरजन हार”¹²

अर्थात् मेरी जात जुलाहा है जिस पर अक्सर लोग हस्ते हैं और नीच होने का अहसास करवाया जाता है परन्तु मैं अपनी इस जाति पर बलिहारी जाता हूं जिसमे जन्म लेने के कारण ही मैं परम पुरुष परमात्मा की भक्ति कर पाया हूं। इसकी एक और बेहतरीन उदाहरण वह अपने निम्न पद में देते हैं

“जौ तू ब्राह्मण ब्राह्मणी जाया

ताऊ आन बाट काहे नहीं आया

तुम कत ब्राह्मण हम कत सूद

हम कत लोहु तुम कत दूध
कहो कबीर जो ब्रह्म बेचारै

सो ब्राह्मण कहियत है हमारै¹³

अर्थात् हे ब्राह्मण अगर तुम ब्राह्मणी के घर जन्म लेने के कारण श्रेष्ठ हो तो तुमने भी इसी मार्ग से जन्म क्यू लिया जिससे सभ लेते हैं। किसी अन्य मार्ग से क्यू नहीं आए। अगर हमारी रगों में रक्त है तो क्या तुम्हारी रगों में दूध बहता है ? वास्तव में ऐसा नहीं है असली ब्राह्मण कहलाने का अधिकारी तो वह है जो ब्रह्म (इश्वर) का विचार अथवा सिमरन ध्यान करता है। वह नहीं जो जाति के अधार पर उसे वरण में लेता है।

2.6 जीवन की नश्वरता का सम्बोधन

यह कबीर साहिब ने अपनी वाणी में जात पात का खंडन बड़ी तर्कशीलता से किया है वहीं ये जीवन की नश्वरता को भी बड़े सार्थक ढंग से अंकित करते हैं और बतलाते हैं कि चाहे कितने भी उपाय किए जाएं जीवन का वास्तविक सत्य तो मृत्यु ही है जो आया है उसे जाना है कबीर साहिब कहते हैं—

“जननी जानत सुत बड़ा होत है ॥
इतना क्यो न जाने
जि दिन दिन अवध घटत है ॥”¹⁴

अर्थात् माता सोचती है कि उसका बेटा बड़ा हो रहा है, नौजवान हो रहा है। इस भ्रम में वोह यह भूल जाती है कि वास्तव में वह बड़ा नहीं हो रहा उसके एकदृएक दिन के बीतने से जीवन की अवधि घटती जा रही है। इसी से सम्बन्धित एक और उदाहरण भी इसी तथ्य को पुष्ट करती है कि

जोगी जपी तपी सन्यासी
बहु तीरथ भ्रमना ॥
लुंजीत मुंजीत मोन जटाधर
अंत ताऊ मरना ॥¹⁵

अर्थात् चाहे कोई जोगी है या जपी है या बहुत अधिक तप करने वाला तपी और सन्यासी है। भले ही वह ज्योतिष शास्त्र का माहिर है या जादू टोना भी जानता है परंतु किसी भी क्रिया के द्वारा वह इस शरीर को सदैव के लिए जीवित नहीं रख सकता अंत मृत्यु निश्चित है।

2.7 समानता के भाव का सम्बोधन

कबीर साहिब ने जहां जीवन की नश्वरता को बड़े सहज शब्दों में व्यक्त कर हमें प्रभु नाम के शरणागत होने का संदेश दिया है वहीं मानवता को जागृति की तरफ अग्रसर करते हुए ये संदेश देते हैं की इस जगत में कोई बुरा नहीं है क्योंकि हम सब जीवों को बनाने वाला एक ही पारब्राह्म परमेश्वर है

“अवलि अलह नूर उपाया कुदरत के सभ बंदे ॥
एक नूर ते सभ जग उपजिया कौन भले कौ मंदे ॥”¹⁶

अर्थात् सर्वप्रथम उस परमात्मा के नूर में ही पंचभूतों से इस सृष्टि की रचना की, एक प्रकार की मिट्टी (पंचभूत) से ही पशु-पक्षी, जानवर और मनुष्य को बनाया तो सोचने वाली बात है कि जब तत्व भी समान और रचनाकार भी समान है तो किसी प्रकार का अंतर कैसा ? अर्थात् सकल जगत

का आधार वह एक निराकर स्वरूप ही है। यहां कोई भला और कोई बुरा नहीं सब एक समान है कोई ऊंचा और कोई नीचा नहीं।

निष्कर्ष

उपरोक्त वर्णन से यह स्पष्ट हो जाता है कि भारतीय दर्शन, अध्यात्म का स्वरूप बहुत महान है। यहां की धार्मिक परम्पराओं और संत समाज ने मनुष्य को सत्कर्म के मार्ग पर चलने का और इश्वर से एकाकार करने का मार्ग प्रशस्त किया है। इसी श्रेणी में भक्त शिरोमणि कबीरदास जी ने तो अपने आध्यात्मिक अनुभवों को समाज के सामने सहज शब्दों में रखकर उसे आत्म चिंतन करने हेतु दर्पण दिखा दिया है। जहां ये झूठी माया, जात पात, बाहरी वेशभूषा, चिन्हों, पवित्र और अपवित्रता का खंडन करते हैं। वहीं वशिष्ट प्रमाणों के द्वारा जीवन की नश्वरता प्रभु नाम की महिमा, सर्वजन एकाधार के भाव को भी व्यक्त करते हैं और साथ ही साथ प्रत्येक जन के भीतर बज रहे अनहद नाद का प्रमाण देते हुए उसे श्रवण करने का माध्यम व युक्ति भी बताते हैं। श्री गुरु ग्रंथ साहिब में यहां वर्णित विषयों के अतिरिक्त अनेकानेक विषय ऐसे हैं। जिनका संबोधन कबीर साहिब जी ने किया है। परंतु प्रपत्र की सीमाबध्यता के कारण मात्र कुछ विषय ही लिए गए हैं।

सन्दर्भ सूची

1. महारिषि व्यास, श्रीमद् भगवत गीता, अ. 4 श 7, गीता प्रेस, गौरखपुर, 1958
2. सेठी शान्ति, संत कबीर, पृष्ठ. नं.15 राधा स्वामी सत्संग ब्यास प्रकाशक सं.12, 2017
3. हरजीत कौर, लघु शोध प्रबंध, कबीर बानी विच भगती दा सरुप, पृष्ठ नं.28, गुरु नानक देव विश्वविद्यालय, अमृतसर 1987
4. भक्त कबीर जियो का श्लोक श्री राग, श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी, अ.स. 92, प्रकाशन शिरोमणि गुरुद्वारा प्रबंधक कमेटी, अमृतसर, 1951
5. भक्त कबीर जी गौड़ी पूरबी 12, श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी, अ.338
6. भक्त कबीर जियो के श्लोक, श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी, अं. 1364
7. वही
8. भक्त कबीर जी गौड़ी, श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी, अं 324
9. कबीर जियो के पंचपदे आसा श्री 9 दोतुके 5, श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी अं. 479
10. भक्त कबीर जी आसा, श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी, अं. 476
11. भैरओ, भक्त कबीर जी, भैरओ श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी, अं 1158
12. भक्त कबीर जियो के श्लोक, श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी, अं. 1364
13. भक्त कबीर जी गौड़ी, श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी, अं 324
14. भक्त कबीर जियो का श्री राग, श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी, अं. 91
15. भक्त कबीर जी आसा, श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी, अं. 476
16. भक्त कबीर जी प्रभाती, श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी, अं. 1349

Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal

Volume - 1
ISSN 978-93-52950-21-2

VIDIYA SAGAR PATRIKA

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2019

ਵਿਕਾਸ ਕੰਮ: ਡੀ ਵਰ੍ਹੇ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਡੀ ਏ 550 ਸਥਾ
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

ਸੰਪਾਦਕ: ਸੰਜੀਵ ਚੌਹਾਣ
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal

Volume - 2
ISSN 978-93-52950-22-9

VIDIYA SAGAR PATRIKA

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

October-December issue 2019

Sunny Oberoi Vivek Sadan
Advance Institute Of Social Sciences
Sri Anandpur Sahib, Punjab

May-June 2020
ISSN: 978-93-52950-22-2

Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਮਈ-ਜੂਨ 2020

ਸੰਪਾਦਕ: ਸੰਜੀਵ ਚੌਹਾਣ
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

OCT-DEC 2020
ISSN: 978-93-52950-22-2

Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2020

ਸੰਪਾਦਕ: ਸੰਜੀਵ ਚੌਹਾਣ
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

MAY-JUNE 2021
ISSN 978-93-52950-22-2

Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਮਈ-ਜੂਨ 2021

ਸੰਪਾਦਕ: ਸੰਜੀਵ ਚੌਹਾਣ
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

OCT-DEC 2021
ISSN: 978-93-52950-22-2

Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2021

ਸੰਪਾਦਕ: ਸੰਜੀਵ ਚੌਹਾਣ
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ,
ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ
150 ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ

ਸੁਣ ਤੂੰ ਲਿਖਣਹਾਰਿਆ ! “ ਐਸਾ ਕੁਝ ਨਾ ਲਿਖ,
ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਤੇ ਜਗਤਿ, ਵਧੇ ਪਾਪ ਅਰ ਦੁੱਖ ।

ਲਿਖਣ ਚਾਉ ਜੇ ਉਗਮਿਆ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੇਖ :
ਹੈ ਓਥੇ ‘ਸੰਦੇਸ਼’ ‘ਜੋ, ਮੇਟੇ ਮਨ ਦੀ ਧੁੱਖ?

ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਹਾਰ, ਪੜ੍ਹਨ ਪਹਿਲਿਉਂ ਹਾਲ,
ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਏ ਸੁਖ ਵਿਚ, ਭਾਵੇਂ ਚੁੱਖ ।

ਦ੍ਰਵ ਜਾਵੇ ਰਹਿ ਅਕਲ ਵਿਚ, ਕੁਛ ਕੁ ਸੁੱਖਿਆ ਹੋਇ,
ਸੁਹਣੇ ਸਵਾਦੀ ਰੰਗ ਵਿਚ, ਪਲਟ ਜਾਸੁ ਕੁਛ ਰੁਖ ।

ISBN : 978-93-52050-22-2

9 789352 050222